

ISSN 2310-4104

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

**ADAU-nun
ELMİ
ƏSƏRLƏRİ**

GƏNCƏ – 2021, №2

- İbrahim Cəfərov** - Aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA –nın müxbir üzvü, ADAU-nun rektoru - **baş redaktor**;
- Nizami Seyidəliyev** - Aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor - **baş redaktorun müavini**;
- Afiq Məsimov** - Texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dosent - **məsul redaktor**.

Redaksiya Şurasının üzvləri:

- Rasim Balayev** - İqtisad elmlər doktoru, professor;
- Mohammad Babadost** - Bitki mühafizəsi üzrə doktor, professor (İllinays Universiteti, ABŞ);
- Fuad Əliyev** - Kimya elmləri doktoru, akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü;
- Rasim Əliquliyev** - Texnika elmləri doktoru, akademik, AMEA-nın həqiqi üzvi;
- Vladimir Solopov** - İqtisad elmləri doktoru, professor (Miçurin DAU-nun prorektoru);
- Aleksandr Nikitin** - İqtisad elmləri doktoru, professor (Rusiya);
- Erol Yıldırım** - Bitki mühafizəsi ixtisası üzrə doktor, professor (Türkiyə);
- Mustafa Yıldırım** - Sosial bölmələr üzrə doktor, professor (Türkiyə);
- Əsgər Tağızadə** - Texnika elmləri doktoru, professor (AzTU);
- Arif Şərifov** - Texnika elmləri doktoru, professor (AzİMİ);

Elm sahələri üzrə redaksiya heyətinin tərkibi:

Aqronomluq, ekologiya və aqrotexnologiya ixtisasları üzrə:

Zaur Həsənov - aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor
Hasil Fətəliyev - texnika elmləri doktoru, professor
Hüseyn İdrisov - aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Arif Hüseynov - aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Zoobaytarlıq və əmtəəşünaslıq ixtisasları üzrə:

Qənbər Abdullayev - aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor
Mirzə Əliyev – biologiya elmləri doktoru, professor
İlqar Gəncəyev – baytarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Arif Tağıyev - aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor əvəzi
Telman İsgəndərov - baytarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mühəndislik, memarlıq və dizayn ixtisasları üzrə:

Xalid Qurbanov - texnika elmləri doktoru, professor
Camaləddin Məmmədov - texnika elmləri doktoru, professor
Nurəddin Məmmədov – texnika elmləri doktoru, professor
Qurban Əliyev – texnika elmləri doktoru, professor
Qabil Məmmədov – texnika elmləri doktoru, professor
Ziyad Abbasov - texnika elmləri doktoru, professor

İqtisadiyyat və humanitar elmlər üzrə:

Məhərrəm Hüseynov – iqtisad elmləri doktoru, professor
Natiq Cavadov – iqtisad elmləri doktoru, professor əvəzi
Bəylər Əliyev – iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Anar Hətəmov – iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əlöysət Əsgərov - iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azad Bayramov –fəlsəfə elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aidə Həsənova – filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elektron ünvan:

www.adau.edu.az

e-mail:

info@adau.edu.az

AQRONOMLUQ, EKOLOGİYA, BİOLOGİYA

UDK 633.511:631.

MÜXTƏLİF SƏPİN ÜSULLARININ VƏ GÜBRƏ NORMALARININ PAMBIQ SORTLARINDA ƏSAS GÖVDƏNİN HÜNDÜRLÜYÜNƏ, SİMPODİAL VƏ MONOPODİAL BUDAQLARIN SAYINA TƏSİRİ (SM-LƏ)

*A.e.e.d. N.Y.Seyidəliyev, A.e.f.d. X.Q.Xəlilov, M.Z.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Açar sözlər: *pambıq sortları, cücərtilər, əsas gövdə, adi səpin, tirəyə səpin, simpodial və monopodial budaqlar, üzvi və mineral gübrələr.*

Azərbaycanın sosial və iqtisadi inkişafında kənd təsərrüfatının, o cümlədən pambıqçılığın xüsusi payı var [1].

Aqrar istiqamətin bütün sahələrində olduğu kimi genetica, seleksiya və toxumçuluq sahələrində də kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının artırılması istiqamətində çox şaxəli elmi-tədqiqat işləri aparılır.

Belə qiymətli bitkinin məhsuldarlığı və lifin keyfiyyəti sortun bioloji və morfoloji xüsusiyyətlərindən asılı olmaqla, səpin üsullarının və sahəyə verilən gübrə normasının düzgün və vaxtında tətbiqindən, bitkilərin sahədə düzgün yerləşdirilməsindən, suvarmaların vaxtında tətbiqindən və s. faktlardan asılıdır.

Ölkəmizdə ixtisaslaşmış pambıqçıların iş təcrübəsi və elmi-tədqiqat müəssisələrinin məlumatı göstərir ki, respublikanın kənd təsərrüfatını yüksəltmək üçün tükənməz imkanlar vardır. Həmin Aqrar sektorun strateji və ölkəyə valyuta gətirən mühüm sahələrindən biri olan pambıqçılıq əməkətutumluluğuna və ümumi məhsul buraxılışının həcminə görə yüksək göstəriciləri ilə seçilir.

2020-ci ildə Respublikamızda 100 min hektar sahədə pambıq əkilmiş, 331 min ton məhsul toplanmışdır ki, buda hektardan 33,1 sentner məhsul deməkdir.

Azərbaycanda pambıq istehsalı üçün əlverişli təbii iqlim şəraitinin və ənənələrin mövcudluğu, emal sənayesinin xammala tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi imkanları, həmçinin pambıq və ondan hazırlanmış son məhsullar üzrə ixrac potensialı pambıqçılığın daha da inkişaf etdirilməsini zərurətə çevirir. Məhz buna görə ölkədə pambıqçılığın inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması aqrar siyasətin prioritet vəzifələrindən biri kimi müəyyən edilmişdir [5,414 səh].

Arat olunmuş sahələrdə gübrəni çiyidin cərgəsindən 5-7 sm aralı və yer səthindən 14-15 dərinliyə səpsuvar aparılan sahələrdə isə gübrəni çiyid yatağının altına və ondan 6,8 sm dərinliyə vermək lazımdır. Hər hektara çiyidlə eyni vaxtda 200 kq superfosfat və 100 kq azot gübrəsi vermək

olar. Bu məqsədlə ən yaxşı gübrə ammosfos, karbamid və s. sayılır. Yemləmə gübrəsinin verilməsi vegetasiya dövründə bitkinin qida maddələri ilə tam təmin ovunmasına və yüksək məhsul alınmasına yönəldilmişdir. Pambıq bitkisi ilk dövrdə azota, fosfora nisbətən daha çox hərisdir. Ona görə də yemləmədə azotu çox, fosforu isə az götürmək məsləhətdir. İkinci yemləmədə əksinə azotun illik normasının 40%-ni səpinqabağı becərmədə, 10%-ni çiyidlə eyni vaxtda, qalan 50%-ni yemləmədə verilir. Azot gübrəsi karbamid formasında səpinqabağı verilib səpsuvar aparıldıqda və ya yağış yağdıqda mənfi təsir göstərə bilər. Odur ki, səpinqabağı becərmədə yaxşı olar ki, ammonium şorası tətbiq edilsin.

Fosforun illik normasının 80%-ni əsas şum altında qalan 20%-nin bir hissəsi çiyidlə və qalan hissəsi yemləmədə (əgər iki yemləmə verilərsə, onda axırıncıda) verilir. Kaliumun 50%-ni səpinqabağı becərmədə qalan 50%-i isə birinci və ya ikinci yemləmədə verilir. Peyini bir qayda olaraq 100% əsas şum altına vermək lazımdır.

Sahəyə verilən yemləmənin miqdarı məhsulun səviyyəsini müəyyənləşdirir və öz növbəsində torpağın münbitliyindən bitkinin sahədə inkişaf dərəcəsiindən, veriləcək gübrə normasından və s. asılıdır. Münbit torpaqlarda yemləməni bir dəfə zəif, münbit olmayan torpaqlarda isə iki dəfə aparmaq olar. Yaxşı inkişaf etmiş bitkilərə bir dəfə, zəif inkişaf etmişlərə isə iki dəfə yemləmə gübrəsi vermək olar. Bir dəfə yemləmə verdikdə onu bitkinin 3-4 həqiqi yarpaq dövründən başlayaraq qönçələnmə fazasında qurtarmaq lazımdır. Əgər iki dəfə yemləmə veriləcəksə, onda birinci yemləməni bitkidə 2-3 həqiqi yarpaq əmələ gəldikdən qönçələnməyə qədər və ikinci isə qönçələnmədə verilir.

Müxtəlif səpin üsullarının və gübrə normalarının optimal müddətdə tətbiqi nəticəsində fermerlər üçün daha optimal və səmərəli aqrotexnikanın hazırlanması istiqamətində elmi texniki işlər aparılmaqdadır.

Bu qiymətli bitkinin məhsuldarlığı və lifin keyfiyyəti sortun bioloji və morfoloji xüsusiyyətlərindən asılı olmaqla, səpin üsullarının və sahəyə verilən gübrə normasının düzgün və vaxtında tətbiqindən, bitkilərin sahədə düzgün yerləşdirilməsindən, suvarmaların vaxtında tətbiqindən və s. faktlardan asılıdır. Pambıq sortları bioloji və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Yəni hər hansı bir torpaq iqlim şəraitində sortlar eyni potensial imkana malik olurlar. Tətbiq olunan aqrotexniki tədbirlərin hər biri sortların struktur göstəricilərinə və genetik xüsusiyyətlərinə müxtəlif formada təsir .

N.Y.Seyidəliyev Azərbaycan Respublikasının Mil və Qarabağ bölgələri şəraitində pambığın məhsuldarlığını artırmaq gübrə normalarının, bitki sıxlığının və suvarmaların müəyyənləşdirilməsi istiqamətində apardığı elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrindən bir daha aydın olmuşdur ki, həqiqətən sahədə torpaq iqlim şəraitindən asılı olaraq, əkilən sortun bioloji və morfoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bitki sıxlığı düzgün müəyyənləşdirilməlidir.

Pambıqçılıqda tətbiq edilən texnologiyaların tamamilə yenidən işlənməsi, yüksək məhsuldar, tez yetişən sortların tətbiqi, pambıqçılığın maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, pambığın ziyanverici və xəstəliklərinə qarşı səmərəli mübarizə tədbirlərinin hazırlanması və s. bu bitkinin məhsuldarlığını artırmaqla pambıqçılığı rentabelli bir sahə etmək olar[6, 60 səh].

Cədvəl 1. Müxtəlif səpin üsullarının və gübrə normalarının pambıq sortlarında əsas gövdənin hündürlüyünə təsiri (sm-lə)

Sortlar	V a r i a n t l a r		Əsas gövdənin hündürlüyü (sm)		
	Səpin üsulu	Gübrə normaları	Qönçələmə	Çiçəkləmə	Yetişmə
Gəncə-103	Adi səpin	N ₁₀₀ P ₅₀ K ₄₀	38,3	67,0	106-107
		N ₁₂₀ P ₇₅ K ₅₀	39,7	69,5	111-113
	Tirəyə səpin	N ₁₀₀ P ₅₀ K ₄₀	41,4	70,5	108-112
		N ₁₂₀ P ₇₅ K ₅₀	43,5	72,0	113-116
Gəncə-110	Adi səpin	N ₁₀₀ P ₅₀ K ₄₀	45,0	72,0	114-118
		N ₁₂₀ P ₇₅ K ₅₀	47,0	73,4	115-121
	Tirəyə səpin	N ₁₀₀ P ₅₀ K ₄₀	47,5	75,5	116-123
		N ₁₂₀ P ₇₅ K ₅₀	49,2	78,6	117-125

Əsas gövdədəki həqiqi yarpaqların qoltuqaltında olan tumurcuqların inkişafı nəticəsində budaqlar əmələ gəlir.

Birinci iki-üç yarpağın qoltuqaltında olan tumurcuqlar oyanmayı və orada budaqlar əmələ gəlmir. Çox təsadüfi hallarda bu tumurcuqlar oyana bilər və budaq verir, lakin inkişaf edə bilmir, zəif qalır və üzərilərində yalnız xırda yarpaqlar əmələ gəlir.

Pambıq becərən torpaq mülkiyyətçiləri və fermerlər üçün sınaqdan keçirilmiş yeni sortların əkilməsi vacibdir. Hər hansı bir məhsuldar sort uzun müddət bir sahədə əkildikdə o öz genetik imkanlarını sabit saxlaya bilmir. Sonra da məhsuldarlıq və məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür [2,s.326 səh; 3,s.81-86; 4,s.93-99].

Pambıqçılıqla məşğul olan iş adamları sortları seçərkən əvvəlcədən onun həmin ərazidə sınaqdan keçirilməsini və ona tələb olan aqrotexnikanı bilməlidir. (budaqlanma) tipi, yarpağın forması, səthi və s.

Pambıq sortlarının morfoloji və bioloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq sortların aqrotexniki tədbirlərə münasibətləri müxtəlifdir.

Tətbiq olunan aqrotexniki tədbir hər bir sortun inkişaf dinamikasına müəyyən qədər təsir göstərir. Yəni sortların aqrotexnikaya münasibəti heç də eyni deyildir. Əsas gövdənin hündürlüyünə tətbiq olunan aqrotexniki tədbirlərin təsiri 4 saylı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəldən görüldüyü kimi Gəncə-110 sortunda tirəyə səpin üsulunda N₁₂₀P₇₅K₅₀ gübrə norması tətbiq olunan variantda əsas gövdənin hündürlüyü 113-116 sm; Gəncə-103 sortunda isə tirəyə səpin üsulunda N₁₂₀P₇₅K₅₀ gübrə norması tətbiq olunan variantda gövdənin hündürlüyü 117-125 sm olmuşdur. Göründüyü kimi adi səpin üsuluna nisbətən tirəyə səpin üsulunda sortlarda əsas gövdənin hündürlüyü daha yüksək olmuşdur.

Ləpəyarpaqların qoltuğunda da budaqlar əmələ gələ bilər. Lakin bu çox təsadüfi hallarda müşahidə olur.

Pambıq bitkisinin iki cür budağın olması müəyyənləşdirilmişdir.

1. Boy budaqları
2. Meyvə budaqları

Birinciyə monopodial budaqlar və ikinciyə sadəcə simpodial budaqlar adı verilmişdir. Monopodial budaqlar əsas gövdənin aşağı hissəsində inkişaf edir, simpodial budaqlar isə

meyvə bu-dağı olmaqla (öz üzərində çiçək gətirən), boy budaqlarının yuxarısındakı və əsas gövdənin üzərində olan yarpaqların qoltuğundan çıxır,

Monopodial budaq əsas qoltuqaltı tumurcuqdan əmələ gələrək, bitkinin gövdəsindən sivri bucaq altda aralanaraq boy tumurcuğu hesabına uzanır və inkişaf edir. Bu budaq bir tumurcuqdan əmələ gəldiyinə görə “monopodial” (qədim yunanca), yəni “bir pilləli” adı verilmişdir. Monopodial budaq düz olmaqla, simpodial budağa nisbətən qüvvəlidir.

Monopodial budaqların üzərində yarpaqlar əsas gövdədə olduğu qayda üzrə, yəni spiral (vint) xətt formada yerləşərək, onlar növbə ilə əmələ gəlir. Budaqda olan yarpağın qoltuqaltı tumurcuğundan ikinci növbəli budaqlar əmələ gələ bilər. Əsas gövdədə olduğu kimi burada da birinci iki-üç yarpağın qol-tuğunda olan tumurcuqlardan heç bir budaq əmələ gəlməyir. Bu yarpağın qoltuğunda olan tumurcuqlar yatmış halda qalır.

Sonrakı bir neçə yarpaq qoltuqaltında monopodial budaqlar və ondan sonrakı yarpaq qoltuğu altından olan tumurcuqlardan isə simpodial budaqlar əmələ gəlir.

Demək olar ki, monopodial budaqlar öz inkişafında əsas gövdəni tam təmsil edir.

Monopodial budaqlar bitkinin əsas gövdəsi ilə eyni vegetativ orqan və onların təbiətinin eyni olması ilə aydınlaşdırıla bilər.

Simpodial budaqlar özlərinin əmələgəlmə xarakterinə və morfoloji quruluşuna görə monopodial budaqlardan kökündən fərqlənir.

Simpodial budaq əsas gövdədən monopodial budağa görə az sivri bucaq altında və çox zaman düz bucaq altda ayrılır.

L.A.Turks sənaye sortlarının kollarının quruluşunu öyrənərək müəyyən etmişdir ki, uzun budaqlı sortlarda simpodialların əmələ gətirdikləri bucaq 70-80° və qısa budaqlan olan sortlarda isə 40-50°-ə bərabərdir.

Birinci buğumarası (dirsək) simpodial budaq öz inkişafını əsas gövdədə olan yarpağın qoltuqaltı tumurcuğundan başlayaraq, çiçək tumurcuğu yaranana qədər davam etdirir. Təzə çiçək tumurcuğu yaranıqda yenidən yarpaq tumurcuğu əmələ gəlir.

Çiçək tumurcuğu ilə yanaşı birinci buğumarasının axırında yarpaq yaranır. Bu yarpağın qoltuqaltı olan tumurcuqlardan biri inkişaf edərək, ikinci buğumarasını yaradır ki, bu da budağın davamı hesab olunur və birinci buğumarasında olduğu kimi çiçək tumurcuğu ilə qurtarır, Onun da yanında yenə yarpaq əmələ gəlir. Bu yarpağın

qoltuğu altında olan tumurcuqlardan biri yenə də inkişaf edir, budağı davam etdirməklə, qurtaracağında çiçək tumurcuğu və yarpaq əmələ gətirir.

Simpodial sözü - qədim yunanca “çox pilləli” budaq deməkdir.

Simpodial budaqlarda yarpaqların quruluşu ikitərəfli və növbə ilə olmaqla, yarpaqlar onun oxu boyu iki cərgədə biri-birinin qarşısında oturmuş olur.

Simpodial budaqların dirsəkli olma dərəcəsi bitkinin növündən asılı olaraq müxtəlifdir. Belə ki, elə budaqlar var ki, onlarda dirsək-lilik çox aşkar görünür və elələri də var ki, onlarda dirsəklik zəifdir və simpodial budaqlar demək olar ki, təxminən düzdür. Bu dirsəkliyə görə də orada, yeni dirsək ilə dirsək arasında meyvə orqanı əmələ gəlir.

Meyvə orqanları hər buğumun axırında olan yarpaqların əks tərəfində yerləşir ki, bu halda simpodial budaqların xarakterini göstərir.

Əgər meyvə tumurcuğu və yarpaq belə simpodial budaqdan qopub düşərsə, yenə də onu monopodial budaqdan seçmək asandır. Belə ki, simpodial budaqların başlanğıc buğumlarında iki iz qalır: onlardan biri üçbucaq formalı-yarpağın, digəri isə yumru-meyvə orqanının, Monopodial budaqda isə yalnız yarpağın üç-bucaqlı formada izi qala bilər. Bu göstərilən qaydada simpodial budaq əmələ gələrsə, yəni çox dirsəkli olarsa, hədsiz dirsəkli və budağın özünə isə hədsiz budaq deyilir. Budaq və buğumların hədsiz növlü olmaları bitkinin sortundan, növündən və irsiyyətindən asılıdır.

Hədsizliyə qida mühiti də səbəb ola bilər. Hədsiz budaqlı bitkilər şaxəli olur. Lakin elə bir budaq əmələgəlmə növü də var ki, orada qida mühitindən asılı olmadan yalnız bir buğumarası əmələ gəlir. bu cür budaqlanmaya hədlili növ budaqlanma deyilir.

Simpodial budaqlarda olan buğumların uzunluğu-pambıq bitkisinin sortunun, formasının irsiyyətidir. Xarici mühitin təsiri nəticəsində bitkidə olan irsiyyəti dəyişmək mümkündür, lakin bu dəyişiklik çox cüzi ola bilər.

Yan tumurcuqlardan əmələ gələn əlavə budaqlar əsas budaqlardan zəif və kiçik olur, xüsusən simpodial budaqlar çox kiçik olmaqla, yalnız bir buğumarası yaradır. Əsas simpodial budaqda əmələ gəlmiş əlavə monopodial budaq ondan böyük (iri) də ola bilər. Əlavə simpodial budaqlar bəzən əsas simpodial budaqların üzərində də əmələ gəlir. Bu hal o zaman ola bilər ki, budağın hər hansı bir buğumunda yerləşən yarpaq saplağının qoynunda bir tumurcuq yox, bir neçəsi

yerləşsin. Onlardan biri əsas simpodianın davamını, digəri isə çox qısaca uzanır, inkişaf etməmiş ikinci dərəcəli əlavə simpodial budağını təşkil edir və özü də bir meyvə də verə bilər.

Pambıq bitkisi sortlardan asılı olaraq budaqlanma tiplərinə bölünür. Monopodial budaqlar bitkinin boy budaqları hesab olunur. Monopodial budaqlanma kolda simpodial formaların yaranmasına və pambıq bitkisinin tropik zonadan subtropik zonaya yayılmışında çox böyük rol oynamışdır.

Pambıq bitkisinde ilk simpodialların əmələ gəldiyi yeri latın hərifi "H" ilə nişanlayırlar. Burada "H" hərfi birinci simpodial budağın əmələ gəldiyi yarpağı və "S" isə simpodialın özünü göstərir.

İlk simpodial budağın əmələ gəlməsi tez yetişkənlik nişanəsi olduğu üçün qısa vegetasiyaya malik olan yerlərdə onun olduqca böyük təcrübi əhəmiyyəti vardır. Simpodial budaqların əmələ gəlməsi sort və növün irsi xassəsinə baxmayaraq bitkidə bir o qədər çiçək və

meyvə əmələ gələcək, şaxtalar düşənə kimi yığılan xam pambığın miqdarı xeyli artacaqdır.

Səpin üsullarının və mineral gübrələrin optimal normaları pambıq bitkisinde simpodial və monopodial budaqların əmələ gəlməsinə müxtəlif formada təsir etmişdir.

Tərəfimizdən aparılan fenoloji müşahidələr nəticəsində demək olar ki, tətbiq olunan aqrotexniki tədbirlər budaqların əmələ gəlmə qanunauyğunluğuna müxtəlif formada təsir göstərmişdir.

Əldə olunan nəticələrə əsasən daha çox monopodial hər iki sortda budaqlar tirəyə səpin üsulunda $N_{120}P_{75}K_{50}$ gübrə normaları tətbiq olunan variantlarda Gəncə-103 sortunda (2,1) və Gəncə-110 (2,2) sortlarında olmuşdur. Simpodial budaqlar isə Gəncə-103 sortunda (15 ədəd); Gəncə-110 sortunda (18 ədəd) daha çox müşahidə edilmişdir. Hər iki sortda $N_{120}P_{75}K_{50}$ gübrə norması verdikdə və tirəyə səpin üsulu ilə səpin aparıldıqda göstəricilər adi səpinə nisbətən daha yüksək olmuşdur.

Cədvəl 2. Müxtəlif səpin üsullarının və gübrə normalarının pambıq sortlarında simpodial və monopodial budaqların əmələ gəlməsinə təsiri (ədədlə)

Variantlar			Monopodial budaqlar		Simpodial budaqlar	
Sortlar	Səpin üsulu	Gübrə normaları	Çiçəkləmə 14.VII	Yetişmə 23.VIII	Çiçəkləmə 14.VII	Yetişmə 23.VIII
Gəncə-103	Adi səpin	$N_{100}P_{50}K_{40}$	1,1	1,9	7,4	13
		$N_{120}P_{75}K_{50}$	1,1	1,9	7,5	14
	Tirəyə səpin	$N_{100}P_{50}K_{40}$	1,2	2,0	7,7	15
		$N_{120}P_{75}K_{50}$	1,2	2,1	7,8	15
Gəncə-110	Adi səpin	$N_{100}P_{50}K_{40}$	1,1	2,0	7,5	14
		$N_{120}P_{75}K_{50}$	1,1	2,1	7,7	15
	Tirəyə səpin	$N_{100}P_{50}K_{40}$	1,2	2,1	8,1	16
		$N_{120}P_{75}K_{50}$	1,2	2,2	8,1	18

Nəticə. Tətbiq etdiyimiz aqrotexniki tədbirlərin təsirindən pambıq bitkisinde əsas gövdənin hündürlüyü Gəncə-110 tirəyə səpin üsulunda $N_{120}P_{75}K_{50}$ sortunda 113-116 sm; Gəncə-103 sortunda isə tirəyə səpin üsulunda $N_{120}P_{75}K_{50}$ 117-125 sm olmuşdur. Göründüyü kimi adi səpin üsuluna nisbətən tirəyə səpin üsulunda sortlarda əsas gövdənin hündürlüyü adi səpinə nisbətən daha yüksək olmuşdur.

Daha çox monopodial hər iki sortda budaqlar tirəyə səpin üsulunda $N_{120}P_{75}K_{50}$ gübrə normaları tətbiq olunan variantlarda Gəncə-103 (2,1) və Gəncə-110 (2,2) sortlarında olmuşdur. Simpodial budaqlar isə Gəncə-103 (15 ədəd); Gəncə-110 (18 ədəd) sortlarında daha çox müşahidə edilmişdir. Hər iki sortda $N_{120}P_{75}K_{50}$ gübrə norması verdikdə və tirəyə səpin üsulu ilə səpin aparıldıqda göstəricilər adi səpinə nisbətən daha yüksək olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1.Əliyev İ.H "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" Bakı şəhəri, 29 yanvar 2019-cu il.

2.Seyidəliyev N.Y., Xəlilov X.Q Gübrə normalarının, suvarmaların və bitki sıxlığının pambığın lif çıxımına və 1000 ədəd toxumun kütləsinə təsiri. AMEA, Torpaqşünaslıq Cəmiyyətinin elmi əsərlər toplusu. 11 Cild, II hissə. Bakı-2010. s. 459-464

3. Seyidəliyev N.Y., Xəlilov X.Q., Məmmədova M.Z. Aqrrotexniki tədbirlərin pambıq sortlarının struktur göstəricilərinə təsiri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə bölməsi. Xəbərlər Məcmuəsi № 1(67), Gəncə-2017, səh. 93-99.

4. Seyidəliyev N.Y. Pambıqçılığın əsasları. Dərs vəsaiti. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı. 2012. 325 səh.

5. Seyidəliyev N.Y. Heydər Əliyev və Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafı. “VEKTOR” Beynəlxalq nəşriyyat evi. Bakı 2020. 414 səh.

6. Seyidəliyev N.Y. Pambığın mütərəqqi becərilmə texnologiyası. (Tövsiyə) Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəşriyyatı. Gəncə-2019, 60 səh.

УДК 633.511:631.

Влияние различных способов посева и норм удобрений на главного стебля сортов хлопчатника, на количество моноподиальных и симподиальных ветвей.

*Д.а.н. Сейидалиев Н.Я., Д.ф.а.н. Халилов Х.Г., Мамедова М.З.
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет*

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: сорта хлопчатника, всходы, главный стебель, обычный посев, гребневой посев, симподиальные и моноподиальные ветви, органические и минеральные удобрения

В результате применения различных методов посева и норм удобрений в оптимальные сроки, ведутся научно-технические работы по разработке более оптимальных и эффективных агротехнических приемов для фермеров.

За счет проведенных агротехнических приемов высота главного стебля хлопчатника у сорта Гянджа-110 при гребневом посеве, с нормой удобрений $N_{120}P_{75}K_{50}$ составил 113-116 см, а у сорта Гянджа-103 при тех же условиях составлял 117-125 см. Как видно, высота главного стебля у сортов при гребневом посеве было выше, чем при обычном.

Количество моноподиальных (Гянджа-103 - 2,1 шт., Гянджа-110 - 2,2 шт.) и симподиальных ветвей (Гянджа-103 - 15 шт., Гянджа-110 - 18 шт.) у обоих сортов также было больше при гребневом посеве и норме удобрений $N_{120}P_{75}K_{50}$.

Influence of different sowing methods and fertilization rates on the main stem of cotton varieties, on the number of monopodial and sympodial branches.

*Doctor of agricultural sciences Seyidaliev N.Y., PhD of Agricultural Sciences Xalilov X.Q.,
Mamedova M.Z.
Azerbaijan State Agrarian University*

SUMMARY

Keywords: cotton varieties, seedlings, main stem, ordinary sowing, ridge sowing, sympodial and monopodial branches, organic and mineral fertilizers

As a result of the application of various sowing methods and fertilizer rates at the optimal time, scientific and technical work is underway to develop more optimal and effective agricultural practices for farmers.

Due to the agrotechnical methods carried out, the height of the main stem of cotton in the Ganja-110 variety with ridge sowing, with the fertilizer rate $N_{120}P_{75}K_{50}$ was 113-116 cm, and in the Ganja-103 variety under the same conditions it was 117-125 cm. As you can see, the height of the main stem in cultivars with ridge sowing it was higher than with usual sowing.

The number of monopodial branches (Ganja-103 - 2.1 pcs., Ganja-110 - 2.2 pcs.) And sympodial branches (Ganja-103 - 15 pcs., Ganja-110 - 18 pcs.) In both varieties was also higher with the crest sowing and fertilizer rate $N_{120}P_{75}K_{50}$.

Redaksiyaya daxilolma: 03.04.2021

Çapa qəbul olunma: 10.04.2021

QLOBAL İQLİM DƏYİŞKƏNLIYİNİN ORQNİZMLƏRİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ.

R.R.Kərimova, Y.M.Məmmədova, A.T.Qazıyev
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: iqlim dəyişkənliyi, antropogen faktor, qlobal, lokal, parnik (istilik) effekti, freon, alternativ enerji.

Müasir dövrdə Yer kürəsində qlobal problemlərdən biri də iqlim şəraitinin dəyişməsidir. Bu hadisə və onun canlı aləmə təsiri dünya birliyini daha çox narahat edir. Son zamanlar atmosferdə baş verən dəyişikliklər qeyri-sabit hava şəraiti, təkcə Azərbaycan ərazisində deyil, dünyanın bir çox ölkələrin də hiss olunmaqdadır. Son beş ildə aparılan bir çox araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, son yüz ildə yer kürəsində orta temperatur 0,7 dərəcə artıb. [4]

Temperaturun artmasında isə əsasən antropogen amillər öndə durur.

Antropogen faktorların əsasını isə istilik effekti yaradan qazlar, azot oksidi, azot bir oksid, xlor-fülör birləşmələri, karbon, metan və s təşkil edir. Bu səbəbdən də ətrafda baş verən çovğunlar, tufanlar, quraqlıq, sellər, güclü yağışlar artıb. Okeanlarda suyun səthi 1000 m dərinlikdə qızırdisa, son zamanlar 2000 m dərinliyə qədər bu hal

dəyişir. Bu isə isti axınların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bütövlükdə bütün dəyişikliklərin əsasında iqlim durur. Azərbaycanda da bu proseslər baş verməkdədir.

Təkcə son yüz ildə Azərbaycan ərazisində orta illik temperatur 0,4-1,3 dərəcəyə qədər artmışdır. Həmçinin Azərbaycan ərazisində dağ çaylarında sel və daşqınların sayı və gücü artmışdır. Azərbaycan da temperatur dəyişməsinə təsir edən amillərdən Xəzər dənizi, Böyük və kiçik Qafqaz dağlarıdır. Xəzərin mövcudluğu Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinin təsirini yumşaldır, [1;4;6]

Qlobal iqlim dəyişkənliyinə bir çox antropogen faktor təsir edir. Onlardan atmosferdə qazların miqdarının artması, istilik effektinin yaranması (ilk növbədə CO₂) sənaye zonalarında və şəhərdə isti adaların yaranması insanın təbiətə təsirinin nəticəsidir (su anbarlarının yaradılması, meşələrin qırılması və s.) [7:9]

Cədvəl 1. Müasir atmosfer havasının kimyəvi tərkibi

	Qaz	Ümumi qatılıq %
1	Azot N ₂	78
2	Azot N ₂	21
3	Ozon O ₃	10 ⁻⁶
4	Karbon qazı CO ₂	0,04
5	CO	10 ⁻⁵
6	Su buxarı	0,1
7	Arqon Ar	0,94

İqlim faktorları

1 Temperaturun və rütubətin dəyişməsi

2. Günəş aktivliyi

Planetimizdə iqlim əmələ gətirən faktorların müxtəlif əlaqələri olduqca çoxlu iqlim müxtəliflikləri yaradır.

Son zamanlar yağıntuların azlığı respublikamızın bəzi ərazilərində səhrələşməyə səbəb ola bilər.

Azərbaycan ərazisində meşə zonasının 11% təşkil etməsi, son zamanlar meşələrin kütləvi qırılması kəskin ekoloji dəyişikliklərə səbəb olur. Buna görə də meşə sahəsini 30% çatdırmaq nəzərdə tutulur [1;4;3].

Payız mövsümündə güclü istiləşmə Şamaxı zonasında 2- 3 dərəcə Gəncədə 1-5dərəcə olmuşdur. Cənub zonasında isə zəif istiləşmə qeydə alınmışdır. Naxçıvan və Bakı ərazisində illik temperaturun dəyişməsi halı baş vermişdir .

İstilik effekti atmosferin Günəş radiasiyasını buraxıb, lakin yer şüalanmasını saxlayaraq, bununla da yerdə istilik toplanmasına kömək etmək xassəsidir. İstilik effekti yaratmaqda su buxarı böyük rol oynayır. Atmosferdə olan qazların yüksək konsentrasiyasında rolu böyükdür. İstilik effekti yaradan qazlar: CO₂, CN₄, NO₂, azot oksidləri, **fireoular**, troposfer ozonu. Bundan başqa atmosferə digər qazlar da daxil olur ki, bunlara insan tərəfindən sintez olunan Xlor-flüor üzvi birləşmələri-freonlar aiddir. [4;6]

Karbon -2 oksid və ya karbon qazının istilik effektində payı 65-70% təşkil edir. Bu qaz atmosferə yanacaq növlərinin sənayedə və avtomobil mühərriklərində, istilik elektrik stansiyalarında yandırılması nəticəsində daxil olur. Digər tərəfdən son illərdə insanlar arasında tənəffüs yolları çatışmamazlıqları, allergik reaksiyalar da bu səbəbdən artmaqdadır.

Bakı və Abşeron ətrafı ərazilərdə əhalinin 75%-nin belə təsirə məruz qaldığı müşahidə edilir. Şiddətli külək əsərkən əzginlik, zəiflik, baş ağrıları, əhvalın pozulması, stenokardiya tipli ağrılar olur. Yüksək hava temperaturunun təsirdən sinir sisteminin reaktivliyi və tonusu dəyişir, daxili sekresiya vəzilərinin fəaliyyəti də dəyişilir, damarlarda genişlənmələr baş verir. Bu da qan təzyiqinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Küləyin gücündən asılı olaraq nəbz tezleşməsi, arterial təzyiqin artması müşahidə edilir. Azərbaycanda xəzri küləklərin sürətinin artması hipertoniya və ürək tutmalarının sayını artırır.

Təkcə insanların həyatında deyil, iqlim dəyişkənliyi bitkilərin inkişafına, məhsuldarlığına, kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığına da mənfi təsir göstərir. Yağıntılardan miqdarının azalması, səpinlərin rütubətlə az təmin olunması quraqlıqların, quru küləklərin tez-tez təkrar baş verməsi bitkilərə və heyvanlara öz mənfi təsirini göstərir.

Tropik və subtropik zonaların meşələri ehtimal ki, temperaturun dəyişməsindən yağıntılardan dəyişməsinə daha çox həssaslıq göstərəcəkdir. Havanın yüksək temperaturu torpağın üzvi maddələrinin təbii parçalanmasını gücləndirməklə, torpağın münbitliyi aşağı düşəcək, ziyanvericilər və xəstəliklərin baş vermə ehtimalı artacaqdır. [3;4;6]

Ürək-damar xəstəlikləri məhz iqlimin göstərdiyi mənfi təsirlərə əsasən baş verir.

Atmosfer havasına daxil olan istilik effekti yaradan qazlar nəinki iqlimin dəyişməsinə, həm də insan sağlamlığına ciddi ziyan vurur.

İsveçrə və Norvegiya Akademiyası üzvlərinin apardığı tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, il ərzində minlərlə insan vaxtından əvvəl dünyasını dəyişir. Bir qrup insanlar Avropada yüksək temperaturdan dünyasını dəyişirsə, digər bir qrup insan isə ekzotik ağcaqanadlar və onların yaratdığı xəstəliklərdən məhv olur. [3;8;9]

İqlim dəyişkənliyi xəstəliklərin yayılmasına böyük təsir göstərir, bunun da əsasında su durur.

Bəzi xəstəliklər isə həşəratlar, molyuskalar və heyvanlar vasitəsilə yayılır. Məsələn; Cində iqlim dəyişməsi nəticəsində -Şistocomoz xəstəliyi – molyuskalar vasitəsilə yayılır.

Həmçinin malyariyanın yayılması iqlim dəyişkənliyinin hesabına artır. Anopheles ağcaqanadlarının hesabına hər il 600.000 insan ölür, əsasən də azyaşlı uşaqlar.

İqlim dəyişkənliyi ürək-damar sisteminə də ciddi təsir göstərir. İsti yay həm sağlam, həm də xüsusilə xəstə adamların qan dövrəni üzvlərinin funksiyasına şiddətli təsir göstərir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, çox soyuq qış da qan dövrənin funksional vəziyyətinə mənfi təsir edir. [8;9;3]

Hipertoniya xəstəliyinə tutulanların vəziyyətinə külək ciddi təsir göstərir.

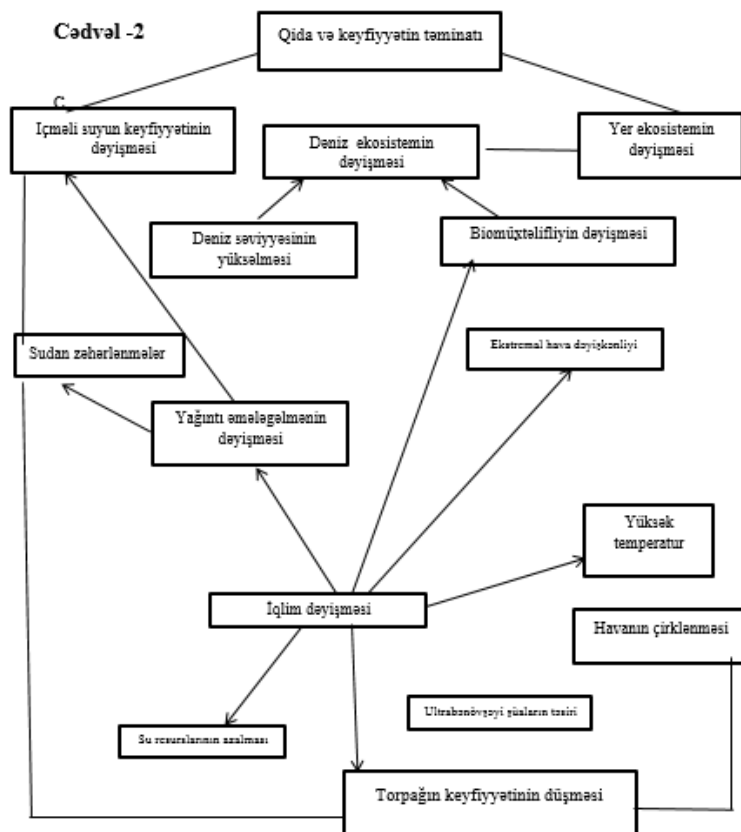
Bir başa və dolayı yolla iqlim dəyişkənliyinin insan orqanizminə təsiri. [3;7] aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Yer səthində konkret ərazidə günəş radiasiyası, atmosfer sirkulyasiyası və fiziki hadisələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan atmosfer proseslərinin qanunauyğun ardıcılığı iqlim adlanır. İqlim qlobal və lokal iqlim olaraq son illər böyük dəyişmələrə məruz qalmışdır.

Müasir dövrdə dünyada baş verən dəyişikliklər canlı aləmə öz mənfi təsirini göstərir. Orta temperatur həddinin artması insanlara, o cümlədən bütün canlı aləmə (flora, fauna) təsirini göstərməkdədir.

Atmosfer havasına daxil olan istilik effekti yaradan qazlar iqlimin dəyişməsinə, insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

Son tədqiqatlar göstərir ki, atmosfərə atılan sənaye və avtonəqliyyat tullantılarının xeyli artması atmosferin tərkibini dəyişdirir, onun tərkibində aktiv radiasiyalı qazlar və aerozollar çoxalaraq, istilik effekti yaradır, su obyektlərini çirkləndirir, bitki, heyvan orqanizmlərinin vəziyyətinə və insanların sağlamlığına məhvedici təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qərib Məmmədov, Mahmud Xəlilov. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı.-Elm. 2006. səh.222.;318,
2. Будыко М. И. Изменения климата – Л. Гидрометеиздат.1974.
3. Изменение климата, Англо-русский словарь терминов, названий, выражений .- М: Россия,2008-84с.
4. Костин С. И. Покровская Т. В. Климатология . Изд. 2-с-Л. Гидрометеиздам. 1962.
5. Кураев .С.Н. Адаптация к изменению климата.-М;РРЭЦ.2006.16с.
6. Мадатзаде А. А., Шихлинский Э. М.-Климат Азербайджана .Баку,1986.
7. Рубинштейн Е. С. Полозова Л. Т. Современное изменение климата, Л. Тидрометеиздат,1966.
8. Солнцев.А.М. Изменение климата: Международно-правовое измерение. Мос.жур.
9. Солтанов. М. А. Экология и биологическая продуктивность Каспийского моря .с.-27.

The impact of global climate change on the development of organisms.

R.R.Kerimova, E.M.Mammedova, A.T.Gaziyev.

Azerbaijan State Agrarian University

SUMMARY

Key words: global climate change, anthropogenic factors, locale, greenhouse effect, freon, alternative energy

Fluctuations in the Earth's climate are expressed in statistically reliable deviations of weather parameters. Changes in both the average values of weather parameters and changes in the frequency of extreme weather events are taken into account. The cause of climate change is: dynamic processes on the Earth; fluctuations in the intensity of solar radiation; recently, human activity, the influence of the

following factors on the earth's climate change: greenhouse gases, plate tectonics, solar radiation; changes in the sun's orbit, volcanic processes.

Anthropogenic factors include human activities that change the environment and affect the climate. In the nectars of the case, the causal relationship is direct and unambiguous, as for example, with the effects of irrigation on temperature and humidity, in other cases, this relationship is less obvious. The main problems today are: the increasing concentration of CO₂ in the atmosphere due to fuel combustion, aerosols in the atmosphere that affect its cooling. Other factors-such as land use, ozone depletion, animal husbandry, deforestation-also affect the climate.

Влияние глобального изменения климата на развитие организмов.

*Р. Р. Керимова, Е.М. Маммедова, А.Т. Газиев
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет*

Резюме

Ключевые слова: *глобальное изменение климата, антропогенные факторы, локальный парниковый эффект, фреон, альтернативная энергия.*

Климатические изменения земной поверхности отражаются в статически достоверных отклонениях определённых параметров погодных условий. В этом аспекте учитываются изменения, как средних значений погодных параметров, так и изменения частоты экстремальных погодных явлений. Причиной изменения климата земной поверхности являются: динамические процессы; колебания интенсивности солнечного излучения; а также, деятельность человека которые составляют, влияние следующих факторов:

- парниковые газы,
- тектоника литосферных плит,
- солнечное излучение с изменением изменение орбиты солнца,
- вулканические процессы.

Антропогенные факторы являющиеся элементами деятельности человека, в последующем этапе изменяет окружающую среду и влияют на климат. В некоторых случаях в этом процессе причинно – следственная связь прямая и недвусмысленная. Например, в некоторых случаях это связь является прямой, который непосредственно влияет на соотношение температурного режима и влажности. Однако при изменении этого соотношения это связь менее очевидна. Таким образом главными проблемами глобального изменения температуры окружающей среды являются антропогенные факторы такие как сжигание в промышленных условиях определённых видов топлива с последующим повышением концентрации CO₂ в атмосфере, бесконтрольное использование аэрозолей в атмосфере с последующим влиянием их на охлаждение окружающей среды. Другие факторы такие как нерациональное земле использование, уменьшение озонового слоя за счёт влияния этих факторов, повсеместное вырубка лесов и лесных массивов, также отрицательно влияют на климат.

Таким образом, мировое сообщество должно содействовать повсеместному контролю по внедрению программных мероприятий направленных на внедрение научно обоснованных мероприятий окружающей среды.

Redaksiyaya daxilolma: 05.04.2021

Çapa qəbul olunma: 14.04.2021

УДК 632.937:635.64

ВЛИЯНИЕ БИОПРЕПАРАТОВ НА ВСХОЖЕСТЬ И РОСТ ОЗИМОЙ ПШЕНИЦЫ ПЕРЕД УХОДОМ В ЗИМУ

*Доктор философии по аграрным наукам Ф.Ш.Алекберов, магистрант К.Т.Несиров
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет*

Ключевые слова: биопрепарат, пшеница, биогумус, агробιοтехнология

Использование эффективных микроорганизмов на сегодняшний день является самой эффективной в сельском хозяйстве, практически доказавшая свою применимость в самых разных природно-климатических условиях и с ее помощью решается актуальная задача, связанная с биологизацией земледелия.

Когда мы говорим об эффективных микроорганизмах, первое, что приходит на ум, - это агробιοтехнология. Агробιοтехнология играет особую роль в современном земледелии.

Агробιοтехнология, основываясь на здоровье человека и сохранении экосистемы, включает в себя технологию производства экологически чистых продуктов. С целью улучшения плодородия почвы и защиты растений, применяются агробιοтехнологические методы, с использованием эффективных микроорганизмов. Биопрепараты, в составе которых имеются полезные микроорганизмы, являются альтернативным химизации при борьбе против болезней и вредителей, улучшения плодородия почвы.

Химизация нарушает саморегуляцию в живой природе, ослабляет защитные силы растений, животных и человека. Старые, испытанные агротехнологии уже не в силах справиться с этими проблемами. Перед человечеством возникла проблема дальнейшего пути развития земледелия, поиска альтернативных путей поддержания его высокой производительности и экологической безопасности. На смену старым технологиям идет биотехнология, и на современном этапе только с ее помощью можно решить экологические, энергетические и продовольственные проблемы, стоящие перед человечеством [2].

В связи с вышеизложенным, целью настоящей работы явилось изучить влияние различных биопрепаратов на рост и продуктивность озимой пшеницы. Цель включения озимой пшеницы в наш объект исследования заключается в том, что озимая пшеница – одна из наиболее продуктивных и ценных зерновых культур, составляя основу продовольственной безопасности нашего страны.

В условия химизации сельского хозяйства наряду с применением минеральных и ор-

ганических удобрений важное и перспективное значение при возделывании озимой пшеницы имеет применение биопрепаратов. Биопрепараты, как химические вещества, активно воздействует на семена и растения, открывают широкое поле их применения с целью повышения продуктивности агрофитоценозов и улучшения качественных характеристик растениеводческой продукции. Интерес к данной группе препаратов обусловлен широким спектром их действия на растения, возможностью направленно регулировать определенные этапы роста и развития для повышения урожайности и качества зерна сельскохозяйственной продукции, а также способностью повышать устойчивость растений к неблагоприятным факторам среды (высоким и низким температурам, недостатку влаги и т.д.) [1].

Решение выше указанных проблем способствует актуальности нашей темы. В связи с этим мы решили провести исследование на тему " Оценка эффективности применения различных бактериальных удобрений под озимую пшеницу в условиях светло-каштановых почв Гянджа-Казахской зоны ".

Исходя из выше сказанного, можно сделать вывод, что при улучшении плодородия почвы, превращение продуктов питания в более усваиваемую форму для растений, играющую роль катализатора, при разложении тяжело усваиваемых продуктов питания, улучшение иммунной системы растений, играющий роль паразита, против различных болезней, при улучшении корневой системы растений, использование микроорганизмов и их продукты, в качестве биопрепаратов для укрепления систем охран окружающей среды и приготовления экологически чистых продуктов, имеет особое значение.

Цель исследования работы: Основная цель исследования, является изучение влияния различных биопрепаратов в условиях каштановых почв на биометрические показатели и урожайность озимой пшеницы.

Согласно цели исследования, наши должности при выполнении программы включали следующее:

✓ применение различных биопрепаратов для корневой и некорневой подкормки озимой пшеницы

✓ изучение влияния биопрепаратов на полевою всхожесть семян озимой пшеницы

✓ изучение влияния биопрепаратов на зимостойкость посевов озимой

пшеницы, их основные биометрические (колошение, рост, накопление корней и т.д.) показатели в условиях каштановых почв

✓ изучение влияния биопрепаратов на продолжительность межфазных периодов озимой пшеницы

✓ оценить влияние биопрепаратов на продуктивность (структурные показатели урожая и урожайность) и качества зерна озимой пшеницы

✓ разработка эффективных рекомендаций по применению биопрепаратов с целью увеличения продуктивности озимой пшеницы

Схема исследования и методика: Исследование было проведено в 2019-2020 году, в семеноводческом питомнике агрономического факультета Азербайджанского Государственного Аграрного Университета и в продолжается в настоящее время.

Рисунок 1. Фенологические наблюдения и опыты в семеноводческом питомнике

Схема опыта была из 5-ти вариантов. Каждый вариант был поставлен в 3-х повторностях. Описание вариантов опыта указано ниже:

1 вариант: Применение Esbiosful для обработки семян и опрыскивания растений. Этот препарат содержит бактерии *Pseudomonas fluorescens*. Этот препарат объединяет в себе стимулятор роста растения, улучшает плодородие почвы, усиливает корневую систему растения, улучшает биологическую активность почвы, усиливает иммунную систему растения, увеличивает стойкость пшеницы против болезней и стрессовых факторов.

2 вариант: Применение Атлант- комплекс почвенных микроорганизмов для обработки семян и опрыскивания растений. Этот препарат ускоряет развитие растения, улучшает иммунную систему, корневую систему, играет роль биостимулятора развития роста, нейтрализует среду почвы, играет роль катализатора усваиваемое растением питательных веществ.

3 вариант: Применение водного настоя биогумуса для обработки семян и опрыскивания растений. В 3-ем варианте используется приготовленный чай- раствор биогумуса. Водный биогумусный настой используется

для замачивания семян, опрыскивания и полива растений. Делается это таким образом. 1 стакан сухого гумусного удобрения размешивают в 1 ведре воды, после чего дают отстояться в течение суток. В результате вода приобретает цвет чая. В составе чая- раствора биогумуса в наряду с питательными веществами, также имеется многочисленное количество микроорганизмов. Биогумус наряду с ферментами и витаминами, богат свойством антибиотика против паразитических организмов.

4 вариант: Применение Эпина-Экстра для обработки семян и опрыскивания растений. Эпин-Экстра является как регулятор роста и развития растений, природный антистрессор.

5 вариант: Контроль - без обработки.

В данной статье представлены только результаты исследования влияния биопрепаратов на всхожесть и рост озимой пшеницы перед уходом в зиму.

Полевые опыты проводились в период 2019-2020 гг. Высевался районированный сорт озимой мягкой пшеницы Нурджахан (Nurdahan) – как стандарт и перспективный сорт.

Посев проводили 8 ноября, что считается оптимальным сроком для данной поч-

венно-климатической зоны. Норма высева составляла 3,5 млн. всхожих зерен на гектар.

Биопрепараты использовались в опытах при обработке семян за 2...3 дня до посева и при опрыскивании в период активной вегетации, согласно дозам, указанным в вариантах опыта (таблица 1).

Биопрепараты Esbiosful разводили в дозе 2 л /т семян, Атлант 10 г/т семян, Биогумус 250 г/т семян и Эпина-Экстра 200 мл/т семян. Для вегетационной обработки посевов Есбиосфул опрыскивали в дозе 1-1,5 л/га,

Атлант 20-60 г/га, Биогумус 2,5-8 кг/га и Эпина-Экстра 30-50 мл/га в зависимости от активных фаз развития. Расход воды при опрыскивании 100-300 л/га (таблица 1).

Результаты показывают, что по сравнению с контролем, биопрепараты наиболее положительно влияли на всхожесть и рост озимой пшеницы перед уходом в зиму (таблица 2). Как видно из таблицы 2, первые всходы были получены в 1-м варианте, а затем во 2-ом, 3-м, 4-м и 5-м вариантах (таблица 2 и рисунок 2).

Таблица 1. Схема полевого опыта

Варианты	обработка семян	Вегетационная обработка посевов: Опрыскивание в период активной вегетации		
		Фаза 3-4 листьев	Прекращение кушения/Выход в трубку	Колошение/цветение
Есбиосфул (Esbiosful)	2 л /т семян + 10 л воды/т семян (с протравочными машинами); или 3-4 л /т семян + 40-50 л воды/т семян (замачивание семян вручную)	Esb 1 л/га + 100-150 л воды/га	Esb 1 л/га + 200 л воды/га	Esb 1,5 л/га + 300 л воды/га
Атлант	10 г/т семян + 10 л воды/т семян (с протравочными машинами); или 20-30 г/т семян + 40-50 л воды/т семян (замачивание семян вручную)	Атлант 20-30 г/га +100-150 л воды/га	Атлант 30-40 г/га + 200 л воды/га	Атлант 50-60 г/га + 300 л воды/га
Водный биогумусный настой	Биогумус 250 г/т семян + 10 л воды/т семян (с протравочными машинами); или Биогумус 0,5-1 кг/т семян + 40-50 л воды/т семян (замачивание семян вручную)	Биогумус 2,5-3,7 кг/га +100-150 л воды/га	Биогумус 5 кг/га +200 л воды/га	Биогумус 7-8 кг/га +300 л воды/га
Эпина-Экстра	200 мл/т семян + 10 л воды/т семян (с протравочными машинами); или 300-400 мл/т семян + 40-50 л воды/т семян (замачивание семян вручную)	Эпина-Экстра 30-35 мл/га +100-150 л воды/га	Эпина-Экстра 40 мл/га +200 л воды/га	Эпина-Экстра 50 мл/га +300 л воды/га
Контроль - без обработки	-	-	-	-

Использование биопрепаратов при предпосевной подготовке семян оказали влияние на появление всходов озимой пшеницы. При обработке семян озимой пшеницы биопрепаратам Есбиосфул (вариант 1) период появления всходов составил в среднем за годы

наблюдений 6 дней, или раньше чем в варианте 2 на 2 суток, варианте 3 на 1 суток, варианте 4 на 2 суток и на варианте без обработки на 3 суток (таблица 2).

Рисунок 2. Фенологические наблюдения за появлением всходов при различных вариантах

Фенологические наблюдения за образованием 3-4 листьев на растении показывают, что при обработке семян биопрепаратам Эпина-Экстра, количество растений с 3-4 листьями на 15 ноября 2020 г., составляла 62,5% от

общего количества отобранных проб, а на варианте с использованием Есбиосфул было 44,4%, при обработке семян биопрепаратам Атлант -43,75%, в варианте 3 было -42,9% и в варианте 5 (контроль) -28,57% (таблица 2).

Таблица 2. Влияние биопрепаратов на всхожесть и биометрические показатели растений озимой пшеницы перед уходом в зиму

№	Варианты	Посев	Всходы	Фаза 3-4 листьев				
				Количество растений 3-4 листьями на 15 ноября, % (в процентах от общего количества отобранных проб)	Надземная сырая биомасса, г		Воздушно-сухая масса корней, г	
					1 м ² посева	1-го растения	1 м ² посева	1-го растения
1	Есбиосфул (Esbiosful)	8.10.2020	14.10.2020	44,4	75,25	0,215	13,50	0,0386
2	Атлант	8.10.2020	16.10.2020	43,75	76,05	0,217	8,09	0,0231
3	Водный биогумусный настой	8.10.2020	15.10.2020	42,9	70,00	0,200	8,21	0,0235
4	Эпина-Экстра	8.10.2020	16.10.2020	62,5	77,88	0,223	9,57	0,0273
5	Контроль - без обработки	8.10.2020	17.10.2020	28,57	63,53	0,182	7,19	0,0205

Использование биопрепаратов при предпосевной подготовке семян и опрыскивании в фазе 3-4 листьев способствовало повышению биологических показателей озимой пшеницы.

В наших исследованиях более высокие биометрические показатели, такие как надземная сырая биомасса и воздушно-сухая масса корней имели растения озимой пшеницы при использовании биопрепаратов.

Наибольшая сырая масса растений отмечалась в варианте 4. Так, например, в фазе 3-4 листьев, сырая масса на квадратный метр и 1 растения при обработке посевов с стимулятором роста Эпин Экстра составила соответственно -77,88 г/м² и 0,223 г, на контрольном

варианте - 63,53 г/м² и 0,182 г, в варианте 1 было -75,25 г/м² и 0,215 г, в варианте 2 – 76,05 г/м² и 0,217 г, а при применении водного настоя биогумуса - 70 г/м² и 0,2 г (таблица 2).

Следует отметить, что наибольшее накопление в почве корней озимой пшеницы в фазе 3-4 листьев получено при использовании биопрепаратов (рисунок 3). Количество корней озимой пшеницы в 1-ом варианте – 13,5 г/м², во 2-ом варианте – 8,09 г/м², в 3-ем варианте – 8,21 г/м², в 4-ом варианте – 9,57 г/м² и на контрольном варианте – 7,19 г/м²; воздушно-сухая масса корней 1 растения соответственно 0,0386, 0,0231, 0,0235, 0,0205 и 0,0273 г (таблица 2).

Рисунок 3. Накопление корней озимой пшеницы в фазе 3-4 листьев при различных вариантах

Таким образом, на основании проведенных исследований, можно прийти к выводу, что использование биопрепаратов положительно влияет на всхожесть и биометрические показатели растений озимой пшеницы перед уходом в зиму.

Литература

1. Думбров С. И. Влияние биопрепаратов на продуктивность и качество зерна озимой пшеницы в условиях каштановых почв волгоградской области. Автореферат на соискание ученой степени кандидата сельскохозяйственных наук. Волгоградской государственной сельскохозяйственной академия. 2008. с.3

2. Ярмилка В. ЭМ-технология - основа органического земледелия // "АПК-Информ: овощи & фрукты". 7 февраля 2005.

<https://www.fruit-inform.com/ru/technology/grow/23166#.YKZ8rFpR3cs>

UOT 632.937:635.64

Biopreparatların payızlıq buğdanın cücərtilərini əmələ gəlməsinə və qışlamadan əvvəl inkişafına təsiri

*Aqrar elmləri üzrə fəlsəfə doktoru F.Ş. Ələkbərov, magistrant K.T. Nəsirov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

XÜLASƏ

Açar sözlər: *biopreparat, buğda, biohumus, aqrobiotexnologiya*

Məqalədə yalnız biopreparatların payızlıq buğdanın cücərtilərini əmələ gəlməsinə və qışlamadan əvvəl inkişafına təsiri haqqında alınmış nəticələr şərh olunur.

Tədqiqat işi 2019-2020-ci illərdə aparılmış və təcrübədə rayonlaşmış və perspektivli hesab edilən yerli Nurcaham yumşaq buğda sortu əkilmişdir. Tərəfimizdən aparılan təcrübələr göstərir ki, nəzarət variantı (biopreparat tətbiq edilməyən) ilə müayisədə, toxumların biopreparatlarla işlənilməsi nəticəsində payızlıq buğda sahəsində cücərtilər 1-3 gün tez alınmışdır.

Toxumların biopreparatlarla işlənilməsi və bitkinin 3-4 yarpaq fazasında həmin biopreparatlarla çiləmələrin aparılması nəticəsində payızlıq buğdanın bioloji göstəriciləri yaxşılaşmışdır. Belə ki, bizim tədqiqat işində, 3-4 yarpaq fazasında, payızlıq buğdanın yerüstü yaşıl kütlə və havada quru halda kök kütləsi üzrə daha yüksək biometrik göstəricilər biopreparatlar tətbiq olunmuş variantlarda alınmışdır.

Nəticədə belə qənaətə gəlmək olar ki, biopreparatların tətbiqi payızlıq buğdanın cücərtilərini əmələ gəlməsinə və qışlamadan əvvəl bitkinin biometrik göstəricilərinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir.

INFLUENCE OF BIO-PREPARATES (BACTERIAL FERTILIZERS) ON EMERGENCE OF GERMINATIONS AND GROWTH OF WINTER WHEAT BEFORE OVERWINTERING

*Doctor of Philosophy in Agricultural Sciences F.Sh. Alakbarov, Master K.T. Nesirov
Azerbaijan State Agrarian University*

SUMMARY

Key words: *biopreparate, wheat, bio-humus, agro-biotechnology*

In this article, the results of research on the influence of biopreparates (bacterial fertilizers) on the emergence of germinations and growth of winter wheat before overwintering are described.

Field experiments were conducted during 2019-2020 and recognized (regionized) variety of winter wheat-Nurjahan was sowed. The researches carried out by us showed that the treatment of seeds with biopreparates (bacterial fertilizers) provided the early germination for 1-3 days compared with the untreated variant.

Using biopreparates for seed treatment and spraying the plants in the growth stage of 3-4 leaves improved the biological indicators of winter wheat.

In our researches, the biometrical indicators such as reproducing higher biomass in the top of soil and accumulating more root system by winter wheat were improved due to the application of biopreparates.

At the end, we can come to conclusion, that using biopreparates positively impacts on the emergence of germinations and the biometric parameters of winter wheat before overwintering.

Redaksiyaya daxilolma: 05.05.2021

Çapa qəbul olunma: 14.05.2021

UOT 2417

MEŞƏ ÇİYƏLƏYİNİN (*FRAGARIA VESPA L.*) MORFOLOJİ-ANATOMİK QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Z.Ə.Səlimova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: *sklerenxim, kutikul, epidermis, cins.*

Çiyələyin Avropa, Asiya və Amerikada 50-dək (bəzi məlumatlara görə 20-35) Qafqazda və Azərbaycanda isə 4 növü yayılmışdır. Onlardan bir növü, bağ çiyələyi-*Frararia moschata Duch.*, dünyanın müxtəlif iqlimli ölkələrində mədəni şəkildə geniş becərilir.

Çiyələk çoxillik ot tipli bitkidir. Üfüqi istiqamətdə inkişaf etmiş kökümsovlara malikdir. Üçyarpaq mürəkkəb yarpaqları oval şəkillidir.

Budaqlanmış gövdəsinin hündürlüyü 5-20 sm-dir. Çiçək qrupu çoxçiçəkli qalxancıqdır, ikicinsiyətlidir, ləkəcikləri ağ rəngdədir, 6-7 ədəd olur. Çiçəkləri diametr üzrə 20 mm-dir. Meyvələri əsasən al qırmızı, bəzən müxtəlif çalarlı olur. Dadlı və ətirli olan meyvəsi gözəl görünüşlüdür. May ayından başlayaraq çiçək açır, iyun-iyul aylarında meyvələri yetirir (şəkil 1).

Şəkil 1. *Fragaria vespa L.* Bitkinin ümumi görünüşü

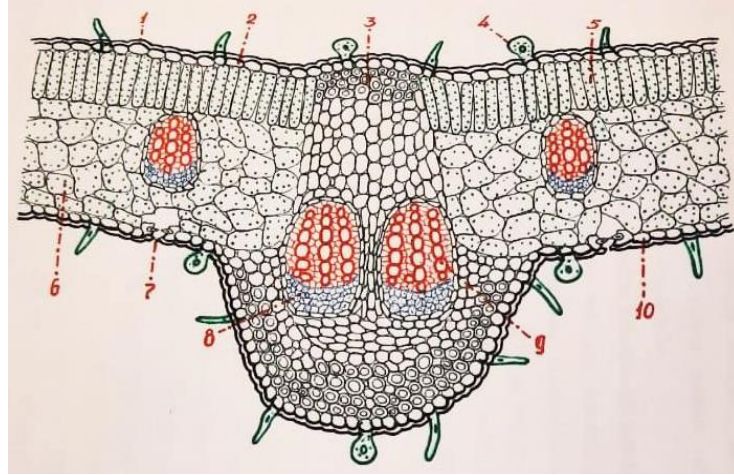
Elmi və xalq təbabətində ya qədimdən çiyələyin meyvəsindən-qanazlığında, sinqa, böyrəkdaşı, podaqra, ürək döyüntüsü və öd kisəsi xəstəliklərində, həmçinin ürəyin möhkəmləndirilməsində, beyinin qüvvətləndirilməsində, qanın təmizlənməsində, dəri xəstəliklərində, həzmin yaxşılaşdırılmasında, qaşınma və babasildə, qan-damar sisteminin pozulmasında, şəkərli diabetdə, qara ciyərin və öd kisəsinin iltihabında, avitaminozda və s. geniş istifadə olunur. Qurudulmuş yarpaqları moruq meyvəsi ilə birlikdə çay kimi dəmlənib soyuqdəymədən baş verən xəstəliklərdə tərlədici və hərərəti aşağı salan dərman vasitəsi kimi işlədilir.[1,2]

Meyvəsinin tərkibində 2,5-4%-ə dək alma, limon və xinin turşuları; 6-9,5%-ə qədər qlükoza və saxaroza şəkərləri; 20-50 mq % S vitamini, daha çox isə yarpaqlarında 260-380 mq %, 3,5 mq% karontin, həmçinin aşı və pektin maddələri, dəmir duzları, efir yağları və s. vardır. Meşələrimizin şəfaverici bitkilərindən biri olan çiyələk sağlamlıq üçün çox faydalıdır. Onun müalicə əhəmiyyətini

nəzərə alaraq ondan daha çox istifadə etmək lazımdır. [3,4]

Anatomik tədqiqatlar.

Yarpaq (şəkil 2). Yarpaq eninə kəsikdə dorzoventral quruluşludur. Xaricdən bir qat dəricik hüceyrələri ilə əhatə olunmuşdur. Bu hüceyrələrin xarici qılafı nisbətən qalınlaşmışdır. Xaricdən kutikul təbəqəsi ilə örtülmüşdür. Yarpaq həm alt, həm də üst səthdən nisbətən seyrək şəkildə sadə və vəzili tükcüklərlə örtülmüşdür. Dəricikdən daxilə bir qat çəpərvəri parenxim hüceyrələri yerləşir. Onlar xloroplastlarla daha zəngin olmaqla prozenxim tipli, iri həcmli six yerləşmiş hüceyrələrdən təşkil olunmuşdur. Süngərvəri parenxim yarpaq mezofilinin daha çox hissəsini tutmaqla 4-7 qat hüceyrədən ibarətdir. Onlar iri həcmli olmaqla nisbətən seyrək yerləşmişlər. Az miqdarda hüceyrəarası boşluqlar müşahidə olunur. Yarpağın mərkəzində 2 ədəd iri həcmli kollateral tipli əsas topa yerləşir. Topada ksilem daha güclü inkişaf etmişdir.

Şəkil 2. Fraqaria vesca. Yarpağın anatomik quruluşu. 1 – kutikul, 2 – dəricik, 3 – kollenxim, 4 – vəzili tükcük, 5 – çəpərvari parenxim, 6 – süngərvari parenxim

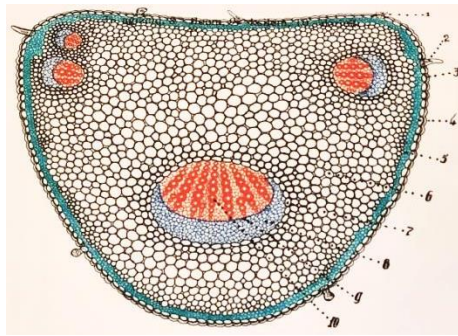
Ksilemdə çox saylı su boruları (18-20 ədəd) vardır. Onlar sıx şəkildə parenxim hüceyrələri ilə əhatə olunmuşdur. Floem yarpağın alt səthinə doğru yönəlmişdir. Floemdə ələkvəri borular və qonşu hüceyrələr yerləşir. Topalar xaricdən bir qat əhatəedici hüceyrələrlə əhatə olunmuşdur. Bu hüceyrələr topa elementləri ilə yarpaq mezofil hüceyrələri arasında əlaqə saxlayır. Yarpaq mezofilində nisbətən kiçik həcmli əlavə topalar inkişaf edir. Mərkəzi damarın həm alt, həm də üst tərəfində kollenxim yerləşir. Bu yarpağa xeyli möhkəmlik verir. Ağzıcılara yalnız yarpağın alt səthində rast gəlinir.

Yarpağın anatomik quruluşunda sadə və vəzili tükcüklərin əmələ gəlməsi, mərkəzdə 2 ədəd ötürücü topanın inkişafı, dəricik hüceyrələrinin xarici qılaflarının qalınlaşması və s. yalnız həmin növ üçün xarakterikdir və diaqnostik nişana kimi istifadə oluna bilər.

Saplaq (şəkil 2). Saplaq eninə kəsikdə alt səthdən dairəvi, üst səthdən isə küncü quruluşudur. Xaricdən bir qat dəriciklə əhatə olunmuşdur. Bu hüceyrələrin xarici qılafları qalınlaşmışdır. Kutikulla birlikdə hüceyrənin ümumi qalınlığının 40-45% təşkil edir. Belə quruluş bitkidə ilk yazda əlverişsiz iqlim şəraitinə bir uyğunlaşma əlaməti kimi qiymətləndirilə bilər. Dəricikdən daxilə 2-3

qatdan ibarət xlorenxim inkişaf etmişdir. Xlorenxim saplaqda üzvi qida çatışmamazlığına bir uyğunlaşma olaraq əmələ gəlmişdir. Bu hüceyrələr xloroplastlarla zəngin olub sıx yerləşmişlər, xırda həcmliyərlər. Saplaq topa quruluşudur. Mərkəzdə 1 ədəd iri həcmli əsas topa, küncüclərdən birində 1 ədəd, digərində isə 2 ədəd əlavə topa (ikiləpəli bitkilərdə çox nadir təsadüf olunan quruluş) əmələ gəlmişdir. Topalar xaricdən bir qat əhatəedici hüceyrələrlə əhatə olunmuşdur. Bu hüceyrələr topa elementləri ilə yarpaq mezofil hüceyrələri arasında əlaqə saxlayır.

Topalarda floem yarpağın alt səthinə, ksilem isə üst səthinə doğru yönəlmişdir. Ksilemdə su boruları sıralar (8-10 ədəd) əmələ gətirir. Hər sırada 7-10 ədəd su borusu olur. Onlar sıx şəkildə çoxbucaqlı formalı, kiçik həcmli parenxim hüceyrələri ilə əhatə olunmuşdur. Floemdə ələkvəri borular kiçik həcmliyərlər. Saplağın əsas hissəsini parenxim toxuma tutur. Bu toxuma güclü inkişaf etmişdir. Bu toxuma maddələr mübadiləsinin normal getməsinə təmin edir. Saplaq xaricdən az miqdarda sadə və vəzili tükcüklərlə örtülür. Saplağın anatomik quruluşunda ötürücü toparların əmələ gəlməsi, quruluşu, forması və yerləşmə qaydası həmin növ üçün xarakterikdir, diaqnostik nişanə kimi taksonomik əhəmiyyət kəsb edir.

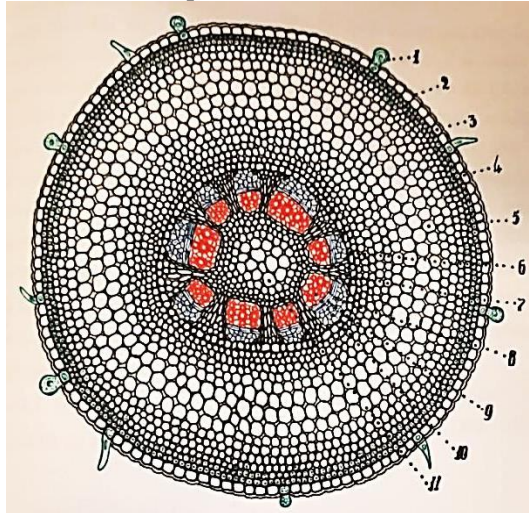

Şəkil 3. Fraqaria vesca. Saplağın anatomik quruluşu. 1-vəzili tükcük, 2-sadə tükcük, 3-kutikul, 4-dəricik, 5-xlorenxim, 6-qabıq parenximi, 7- əhatəedici hüceyrələr, 8-floem, 9-kambi, 10-ksilem

Gövdə (şəkil 4). Anatomik tədqiqatlar göstərdi ki, gövdə eninə kəsikdə dairəvi quruluşludur. Gövdənin üzəri sadə və vəzili tükcüklərlə örtülmüşdür. Gövdə xaricdən bir qat dəricik hüceyrələri ilə əhatə olunmuşdur. Bu hüceyrələrin xaric qılaflı qalınlaşmışdır. Dəricikdən daxilə 2-3 qat xlorenxim inkişaf etmişdir. Xlorenximin əmələ gəlməsi- bitkinin sürətli inkişafı ilə əlaqədardır. Əsas parenxim güclü inkişaf etmişdir. Bu hüceyrələr arası kəsilmədən davam edən müxtəlif istiqamətli mübadilə reaksiyalarının icraçısıdır. Gövdə topa quruluşludur. Topalar kambi qurşağının fəaliyyəti nəticəsində nizamlı şəkildə düzülmüşdür, kollateral tiplidir,

8-12 ədəd olur. Topalarda ksilem daxilə, -floem isə xaricə doğru yönəlmişdir. Ksilemdə su borularının sayı (topada) 6-12 ədəd olur. Topalar arası parenxim hüceyrələr (özək şüaları) 4-5 qatlıdır. Bu hüceyrələr özəklə - qabıq parenximi hüceyrələri arasında əlaqəni təmin edir. Özək zəif inkişaf etmişdir.

Gövdənin anatomik quruluşunda əsas parenxim güclü inkişafı, ötürücü toxumanın quruluşu, forması və əmələ gəlməsi yalnız həmin növ üçün xarakterikdir və diaqnostik nişanə kimi istifadə oluna bilər.

Şəkil 4. *Fragaria vesca*. Gövdənin anatomik quruluşu.

1-vəzili tükcük, 2-kutikul, 3-dəricik, 4-xlorenxim, 5-qabıq parenximi, 6- əhatəedici hüceyrələr, 7-özək şüaları, 8-floem, 9-kambi, 10-ksilem, 11-özək

ƏDƏBİYYAT

1. Tutayuk V.X. Bitki anatomiyası və morfologiyası. Bakı "Maarif". 1967. s.107
2. Hübətov Z.İ. Bitki morfologiyası və anatomiyası. Bakı: 2017. 692 s.
3. Hübətov Z.İ., Əliyev B.M., Əliyeva İ.F. Botanika fənnintədris və tədqiqat metodları. Bakı, 2015
4. Алиев Б.М. Строение узла в зависимости от месторасположения у некоторых растений Азербайджана. Бот. журн №2 Санкт-Петербург, 1993.с65-68
5. Коровкин О.А. Анатомия и морфология растений. М., Мир, 2008, 309 с.
6. Флора Азербайджана. Баку, Изд. АН АЗССР, 1952, т.3,406 с.
7. Metcalfe C.A., Chalk L. Anatomy of the dicotyledonae, 2 vols., Oxford, Clarendon Press, 1950, p.718-720.

Morphological and anatomical features of the structure of *Fragaria vesca* L.

Z.A. Salimova
Azerbaijan State Agrarian University

SUMMARY

Key words: sclerenchyma, cuticle, epidermis, genus

The article examines the morphological and anatomical features of the species *Fragaria vesca* L. Of the 8 species distributed in Europe and North America, 4 are distributed in the Caucasus and Azerbaijan, one of which is cultivated.

Perennial plant, 5-20 cm in height, with an oblique rhizome and long horizontal creeping shoots that develop in the axils of the basal leaves. The leaves are rhombic-oval, dark green above, sparsely

appressed hairy or almost glabrous, bluish-green beneath, densely silky-appressed hairy. Petals are 6 mm long, white. Ripe fruits are bright red, ovate-conical, fragrant.

Fresh strawberries are a valuable dietary supplement. Infusions of strawberry fruits and leaves are used as a diuretic, in the treatment of gout, kidney and liver stones, scurvy and other vitamin deficiencies.

In folk medicine, strawberry fruits and leaves are used for anemia, general loss of strength and as a diuretic, as well as for children's diarrhea and diseases of the urinary tract.

For the first time, comparative morphological and anatomical studies have revealed some structural features of the leaf, stem and petiole, the conductive tissues of the petiole, their shape, development, as well as the strong development of the main and conductive tissues, etc.

Морфолого-анатомические особенности структуры *Fragaria vesca* L.

З.А.Салимова

Азербайджанский государственный аграрный университет

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *склеренхима, кутикула, эпидерма, род*

В статье исследуются морфологические и анатомические особенности видов *Fragaria vesca* L. Из 8 видов, распространенных в Европе и Северной Америке, 4 распространены на Кавказе и в Азербайджане, один из которых культивируется.

Многолетнее растение, 5-20 см высоты, с косым корневищем и длинными горизонтальными ползучими побегами, развивающимися в пазухах прикорневых листьев. Листочки ромбически-овальные, сверху темно-зеленые, рассеянно-прижато волосистые или почти голые, снизу сизовато-зеленые, густо-шелковисто-прижато волосистые. Лепестки 6- мм длины, белые. Зрелые плоды ярко-красные, яйцевидно-конические, ароматные.

Свежие плоды земляники являются ценным диетическим средством. Настои плодов и листьев земляники используются в качестве мочегонного средства, при лечении подагры, почечных и печеночных камней, при цинге и других авитаминозах.

В народной медицине плоды и листья земляники применяются при малокровии, общем упадке сил и как мочегонное, а также при детских поносах и заболеваниях мочевыводящих путей.

Сравнительными морфолого-анатомическими исследованиями впервые были выявлены некоторые особенности строения листа, стебля и черешка, проводящих тканей черешка, их форма, развитие, а также сильное развитие основных и проводящих тканей и др.

Redaksiyaya daxilolma: 01.05.2021

Çapa qəbul olunma: 11.05.2021

FUNKSIONAL MƏQSƏDLİ ÜZÜM ŞİRƏSİ HAZIRLANMASININ MÜTƏRƏQQİ TEXNOLOGİYASI

*Aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktorları: R.F.Visali, Z.C.Allahverdiyeva
A.A.Həsənova, R.S.Kamalov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Açar sözlər: *funksional şirə, üzüm, feyxoa*

Müasir dövrdə ərzaq problemi bütün dünya övlətləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, yeni qida növlərinə, o cümlədən, bitkilərin emalı yolu ilə alınan məhsullara tələbat da artır. Ekoloji cəhətdən daha təmiz, daha keyfiyyətli, orqanizmə mənfi təsiri olmayan qida mənbələrinin axtarışı bütün dövrlərdə olduğu kimi yenə davam etdirilir və elmi - tədqiqat işləri aparılır. Hazırda yeni yüksək qidalılıq dəyərində zəngin kimyəvi tərkibə malik yeni məhsullar hazırlanır.

Bütün orqan və sistemlərin normal həyatı funksiyaları tam yerinə yetirilməsi üçün orqanizmin lazımı qida maddələrilə təmin edilməsi vacibdir. Belə qidalanma “funksional qidalanma” adlandırılmışdır [1].

Bizi əhatə edən ekoloji mühit insan orqanizminə müxtəlif təsirlər göstərir.

Funksional qida məhsulları – insanın immun sistemini möhkəmləndirir, həzmi yaxşılaşdırır, müəyyən xəstəliklərin qabağını alır. Funksional qidalanma təbii mənşəli məhsulların qida rasionuna daxil edilməsi və yeməklərdə istifadə olunması deməkdir. Funksional qida məhsulları qidanda vitaminlər, mineral maddələr, probiotiklər və prebiotiklər həmçinin digər qiymətli qida maddələr ilə zənginləşdirməklə insan üçün sağlamlaşdırıcı effektə və xoşagələndə malikdir. Funksional məhsullar yalnız fiziki sağlamlığı yaxşılaşdırmaqla məhdudlaşmayıb, həm də müxtəlif xəstəliklərin qabağını alır. Funksional qida məhsullarının yaradılması zamanı mütləq xammalın kimyəvi tərkibi, qidalılıq dəyəri, xüsusi texnoloji emal üsulları haqqında məlumatla malik olmalıdır. Qida rasionunda xaricdən gətirilən məhsulların istifadə edilməsi, orqanizmin yeni tərkibli qida məhsullarının rəqabətə davamlılığını təmin etmək üçün xammalın səmərəli kompleks emalını təmin edən yeni texnologiyalar işlənmişdir [1,3].

Yapon tədqiqatçıları funksional məhsulların 3 əsas keyfiyyətini qeyd edirlər: qida dəyəri, xoşagələndə dad və müsbət fizioloji təsir.

Yeni növ funksional qidalanma yaratmaq üçün içkilər əsas texnoloji məhsul üzüm və onun emalı məhsulları xeyli miqdarda bioloji dəyərli komponentlərə və qida maddələrinə malikdir. Üzüm giləsindən şəkəri (qlükoza, fruktoza, saxaroza), üzvü turşuları (şərab, alma, limon), dabbaq və

mineral maddələri, vitaminləri və həyatı vacib amin turşularını mənimsəyir.

Ancaq fizioloji əhəmiyyətli maddələrin və elementlərin xeyli miqdarda olması, onun qida məhsullarında qida və pəhriz nöqtəyi -nəzərdən qiymətli sayılan birbaşa sıxılan üzüm şirəsində kifayət qədər olması demək deyildir. Bu şirələrin sıxılma yolu ilə alınması prosesində əzintidə və çöküntüdə ballast maddələrlə yanaşı, yağda həll olan vitaminlər, makro və mikroelementlərin və aminer turşularının bir hissəsi itir. Bundan başqa qiymətli komponentlərin qismən itməsi, məhsulun duruldukları və stabilləşməsi kimi əməliyyatların nəticəsində baş verir. Bu maddələrin yerinin doldurulması, şirələrin bioloji və qida dəyərinin artırılması üçün üzüm şirəsi əsasında funksional üzüm şirəsi hazırlanmasının texnoloji resepti hazırlanmışdır[2].

Funksional məqsədli üzüm şirəsi hazırlamaq üçün komponent kimi funksional istiqamətinə malik olan feyxoa şirəsi və üzüm əsaslı içki hazırlanması üçün klassik üsulla hazırlanmış birinci sıxılma şirəsi götürülmüşdür. Qırmızı üzüm sortları ağ sortlarla müqayisədə tərkibində yüksək miqdarda vitamin və vitaminəbənzər maddələrin olması ilə seçilir. Qırmızı üzüm sortlarından alınan şirələr, cəlbədicə əmtəəlik görkəminə malikdir.

Feyxoanın fərqləndirici nişanəsi, onun meyvələrində yüksək miqdarda suda həll olan yod birləşmələrinin olmasıdır (100 qram məhsulda 0,2-1 mq olmalıdır). Bu səbəbdən feyxoa insan orqanizmi, xüsusilə yod çatışmayan bölgələrin əhalisi üçün, həmçinin qalxanvari vəzinin profilaktikası üçün çox faydalıdır. Feyxoanın meyvələrində yoddan başqa, C vitamini, sellüloza, saxaroza, alma turşusu və digər qida maddələri vardır. Qabığı təbii antioksidantlarla (katexinlər və leykoantosianlarla) zəngindir. Özünün faydalı xüsusiyyətlərinə görə feyxoanın aterosklerozda, anemiyada, hipertoniya və digər ürək –damar xəstəliklərində istifadə olunması məsləhət görülür[2,3].

Tədqiqat işində funksional məqsədli üzüm şirəsi hazırlamaq üçün qırmızı üzüm sortu - Xindoğnu üzüm şirəsi və şirənin funksionallığını yüksəltmək üçün feyxoanın – Likitinski sortunun şirəsindən istifadə olunmuşdur. Feyxoanın şirəsi ilə üzüm şirəsinin fiziki- kimyəvi göstəriciləri 1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1

Məhsulun növü	Göstəricilər				
	Quru maddə, %	Şəkərlilik, %	Titrləşən turşuluq, q/dm ³	PH	Sıxlıq
Öz axımı ilə alınan üzüm şirəsi	26,80	20,8	5,6	3,7	1,10
Feyxoşa şirəsi	7,00	8,2	6,5	3,2	1,03

Öz tərkibində feyxoa və üzüm şirəsi olan funksional məqsədli içkinin alınması üçün feyxoadan xırdalanmış hissələrə 1:1 bu qatılmaqla, 24 saat ərzində saxlamaqla pasterizə edilmişdir. Sonra üzüm şirəsi ilə feyxoadan alınmış şirə qatılmaqla, dincə qoyulmuş, süzgəcdən keçirilmiş və süzülərək 3 variantda içki hazırlanmışdır:

I variant 90% üzüm şirəsi+10% feyxoa şirəsi;

II variant 80% üzüm şirəsi+20% feyxoa şirəsi;

III variant 70% üzüm şirəsi+30% feyxoa şirəsi.

Tədqiq olunan nümunələrin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri və orqanoleptiki göstəriciləri hər 3

variant üzrə ayrı-ayrılıqda müayinə olunaraq müəyyənləşdirilmişdir (Cədvəl 2).

Alınmış içkilər orqanoleptiki xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün 25 ballıq sistemdən istifadə edilmişdir. Dequstasiya nəticələrinə görə ən yüksək dequstasiya qiyməti ikinci variant, 80% üzüm şirəsi+20% feyxoa şirəsi qarışığı ilə hazırlanmış içki nümunəsində alınmışdır. O çəhrayı rəngə, mürəkkəb ardıc və qətran tanin ətir, tam yumşaq, harmonik dada malikdir.

Xındoğnu üzüm sortunun şirəsinin ətrində və dadında müşahidə olunan daraq çaları saxlanmamışdır. Üzüm sortunun şirəliliyi ilə, feyxoa şirəsinin turş dadının harmonik uyğunluğu əmələ gəlmişdir (iz 45,05).

Cədvəl 2

Təcrübə variantlarının fiziki- kimyəvi və orqanoleptiki göstəriciləri

Variantlar	Göstəricilər							Orqanoleptiki göstəricilər, (25 balla)
	Şəkərin qatılığı, 100q/dm ³	Titrləşən turşuluğun kütlə payı, q/dm ³	Fenol maddələrinin miqdarı mq/dm ³	Mikroelementlərin miqdarı, mq/dm ³				
				Cu	Mn	Jn	Si	
I variant -90% üzüm şirəsi+10% feyxoa şirəsi;	22,10	4,20	922,40	0,45	0,50	0,90	10,35	20,5
II variant - 80% üzüm şirəsi+20% feyxoa şirəsi;	20,00	4,54	1285,7	0,50	0,50	0,96	10,25	23,0
III variant- 70% üzüm şirəsi+30% feyxoa şirəsi.	18,00	4,80	1714,3	0,35	0,33	0,25	13,80	13,5

Funksional içkinin faydalı xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün sərbəst amin turşularının miqdarı birbaşa sıxılmadan alınan üzüm şirəsində müqayisəli təhlildə cəmi: 1396,0 q/dm³, funksional təyinatlı içkidə 1178,0 q/dm³ olmuşdur. Funksional içkinin və üzüm şirəsinin vitamin tərkibinin müqayisəli təhlili- birbaşa sıxılmadan alınan üzüm şirəsində- 35,3, funksional təyinatlı şirədə- 32,3 olmuşdur [1,5]. Üzümün birbaşa sıxım şirəsi ilə müqayisədə vitaminləri və vitaminəbənzər maddələrin konsistensiyası 10 dəfə artmışdır. Əsasən askorbin turşusunun yüksək miqdarı dəyərli olub, normal zülal, karbohidrat və yağ mübadiləsinin nizamlanmasında mühüm rol oynayır. C vitamininin təsiri ilə insan orqanizmi qlikogenlə zənginləşir, qanda piro-

üzüm turşusunun miqdarı artır, polipeptid və xolestrinin miqdarı nizamlanır.

Nikotin turşusu (PP vitamini) hüceyrənin tənəffüs prosesində, karbohidratların oksidləşməsində, əsəb sisteminin fəaliyyətinin nizamlanmasında, zülal və xolestrinin mübadiləsində iştirak edir. Azot turşusu vitaminəbənzər maddələrə aid olub, zülal mübadiləsini stimullaşdırır, qaraciyərin funksional xüsusiyyətinə əlverişli təsir göstərir.

Beləliklə, yüksək bioloji qida və orqanoleptiki xüsusiyyətlərə malik olan keyfiyyətli içki alınmışdır. Bu içkidən yod çatışmazlığı olan rayonlarda yaşayan əhali üçün, qalxanvari vəzi, ateroskleroz, anemiya, hipertoniya və digər ürək- damar xəstəliklərinin profilaktikasında istifadə olunması tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov F.N., Fətəliyev H.K. Funksional qida məhsullarının texnologiyası. Dərslik. Bakı, 2014, 381 s.
2. Fətəliyev H.K., Əsgərova A.N., Əsgərova İ.M. Meyvə və tərəvəzlərin emalı texnologiyası. Dərs vəsaiti, Bakı, 2017, 368 səh.
3. Касьянов Г.И., Шаззо Р.И. Функциональные продукты питания. – М: Просвещение, 2000. – 115с.
4. Кацерикова Н.В. Технология продуктов функционального питания. Кемерово. 2004.-146 с.

5. Функциональные продукты питания. – Коллектив авторов М: Кнорус, 2012. – 303 с.

Передовая технология приготовления функционального виноградного сока

*Доктора философских наук: Висали Р.Ф., Аллахвердиева З.Д.
Старший преподаватель: Гасанова А.А., Камалов Р.С.
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет*

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *функциональный сок, виноград, фейхоа.*

В наше время продовольственная проблема актуальна для всех стран мира. Функциональные продукты - укрепляют иммунную систему человека, улучшают пищеварение, предотвращают некоторые заболевания. Функциональное питание подразумевает включение в рацион натуральных продуктов и их использование в пище.

Разработан технологический рецепт производства функционального виноградного сока на основе виноградного сока для замены этих веществ и повышения биологической и пищевой ценности соков.

В качестве компонента для приготовления функционального виноградного сока были взяты сок фейхоа, имеющий функциональное направление, и сок первой компрессии, приготовленный по классической методике приготовления напитков на основе винограда. Таким образом был получен качественный напиток с высокими биологическими питательными и органолептическими свойствами.

Advanced technology of functional grape juice preparation

*Doctors of Philosophy in Agrarian Sciences: R.F.Visali, Z.J.Allahverdiyeva
Head teachers: A.A.Hasanova, R.S.Kamalov
Azerbaijan State Agrarian University*

SUMMARY

Keywords: *functional juice, grapes, feijoa.*

In modern times, the food problem is important for all countries of the world. Functional foods - strengthen the human immune system, improve digestion, prevent certain diseases. Functional nutrition means the inclusion of natural products in the diet and their use in food.

A technological recipe for the production of functional grape juice based on grape juice has been developed to replace these substances and increase the biological and nutritional value of juices. Feijoa juice, which has a functional direction, and the first compression juice, prepared in the classical way for the preparation of grape-based drinks, were taken as a component for the preparation of functional grape juice. Thus, a quality drink with high biological nutrition and organoleptic properties was obtained.

*Redaksiyaya daxilolma: 01.05.2021
Çapa qəbul olunma: 11.05.2021*

ZOOBAYTARLIQ

UOT 616.411.

BUZOVLARDA DƏMİR ÇATIŞMAZLIĞININ ƏSAS SİMPTOMLARI

F.N.Nəşibov, N.T.Qurbanova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: *dəmir çatışmazlığı, anemiya, buzovlar, hemoqlobin, dəmirtərkibli maddələr*

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfatlarda məhsuldar heyvanların baş sayının artımı intensivliyi yeni doğulmuş körpələrdə homeostazın müxtəlif dəyişikliklərinin korreksiyasından və profilaktikanın səmərəliliyindən asılıdır.

Buna maksimal dərəcədə böyüyən heyvanların orqan və toxumalarını lazım olan, vacib qida maddələri və oksigenlə zənginləşmiş qanla optimal dərəcədə təchiz olunduqda, həmçinin maddələr mübadiləsinin son məhsullarının və karbon qazının orqanizmdən ixrac olunması yolu ilə əldə etmək mümkündür [1].

Bununla belə bu günə qədər iri buynuzlu qaramalın cavanlarının yetişdirilməsi və kökəldilməsi ilə məşğul olan bir çox təsərrüfatlarda başqa növ çatışmazlıqlarla yanaşı, çox zaman dəmir çatışmazlığı zamanı baş verən anemiya qeyd edilir ki, bunun nəticəsi olaraq bilavasitə heyvanların ölümündən dəyən zərərlə yanaşı, əlavə olaraq heyvanların baş sayının azalması və müxtəlif mürəkkəbləşmələrin korreksiyasına, baytarlıq-sanitar və təşkilatı tədbirlərin aparılmasına böyük vəsaitlər xərclənir[2].

Boğaz heyvanların və yeni doğulmuş buzovların yemləmə və saxlanma şəraiti düzgün təşkil edilmədikdə, bir çox hallarda dəmir çatışmazlığı formasında müşahidə edilir. Bu zaman normada qan zərdabında dəmir 12,5-30,4 mmol/l olduğu halda, buzovlarda bu göstərici aşağı olur. Onların qan zərdabının ümumi dəmirbirləşdirici xüsusiyyəti normada 30,6-dan 84,6 mmol/l arası tərəddüd etdiyi zaman, bu halda kəskin dərəcədə aşağı düşür.

Orqanizmdə dəmir çatışmazlığı həyati vacib olan eritrositlərin hemoqlobininin səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır ki, burada da dəmir "oksigen-hemoqlobin" kompleksinin yaranmasında, bu kompleksin kapillyarlara çatmasında və onun qalma müddətinin uzadılmasında, burada onun toxumalarda parçalanaraq oksigenin ayrılmasında vacib rol oynayır. Orqanizmdə dəmir çatışmadıqda bu kompleksin qalma müddəti müxtəlif dərəcədə qısalır ki, bu da hipoksiyanın yaranma səbəblərindən biri hesab edilir.

Dəmir çatışmazlığı zamanı anemiyanın baş verən əlamətləri 1-3 günlük buzovların 6,9-

29,3%-də, 30-40 günlüklərdə isə təxminən 20%-də müəyyən edilir[4]. Bu onunla bağlıdır ki, hətta bitki yemlərində belə dəmirin yüksək səviyyədə olmasına baxmayaraq, həyatlarının birinci iki ayında gündəlik orta dəmir balansını normadan aşağı olur, çünki bu dövrdə həzm aparatının tam təkmilləşməməsi nəticəsində buzovlar yemlərdən dəmirin lazım olan miqdarını kifayət dərəcədə mənimsəmək bacarığına malik olmurlar. Yeni doğulmuş buzovlarda dəmir çatışmazlığı zamanı baş verən anemiyanın səbəblərindən biri də inəklərin yemlərində doğumdan əvvəlki dövrdə dəmirin az olması ilə izah etmək olar. Nadir hallarda buzovlarda erkən dövrdə dəmir çatışmazlığı anemiyası onlarda alimentar dəmirin sorulmasının aşağı olması ilə müşayiət olunan mədə-bağırsağ xəstəlikləri zamanı və müxtəlif xəstəliklərin fonunda dəmirin yüksək səviyyədə sərf olunması nəticəsində erkən yarana bilər[2,3]. Bu zaman buzovlarda dəmir çatışmazlığından əmələ gələn anemiyanın əsas səbəblərindən biri qaramalın dölündə dəmir çatışmazlığı hesab edilir. Belə ki, qaramalın sənaye üsulu ilə yetişdirilməsi zamanı yeni doğulma fazasında daha çox orqanizmin infeksiya xəstəliklərə qarşı ümumi davamlılığının aşağı düşməsi və boy artımının zəifləməsinə səbəb olan dəmir çatışmazlığı zamanı anemiya yaranır [4]. Belə dəmir çatışmazlığında baş verən anemiyanın doğumdan dərhal sonra süd dövrü müddətində yemlə dəmirin kifayət qədər az miqdarda daxil olması zamanı baş verir və əhəmiyyətli sayda buzovlar arasında anemiyanın yaranmasına şərait yaradır.

Yeni doğulmuş buzovlar arasında dəmir çatışmazlığı zamanı baş verən anemiyanın ağırlaşmasına onların orqanizminin mis, yod, kobalt, manqan və s. mikroelementlərlə təmin olunmamasında səbəb ola bilər. Bu mikroelementlər arasında ən vacibi qan yaratma proseslərində, əsasən də hemoqlobinin sintezində iştirak edən misdir. Bundan əlavə mis həmçinin mədə-bağırsağ traktından qana sorulan dəmirin kifayət olunan səviyyəsinə imkan yaradır. Misin çatışmaması nəticəsində hemoqlobinin sintezinin əlavə depressiyasına səbəb olaraq dəmir çətin mənimsənilməyə başlayır, buda hipokupremiya və hipop-

fergemiya fonunda anemiyanın ağırlaşmasına gətirib çıxarır[5].

Eritrositlərin parçalanması zamanı azad olunan endogen dəmir retikulo-endotelial sistem tərəfindən udulur və yeni eritrositlərin sintezində istifadə olunur, orqanizm tərəfindən xərclənilir, yaxud orqanizmdə toplanaraq saxlanılır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, cavan heyvanlarda retikulo-endotelial sistem zəif fəaliyyət göstərir.

Heyvanlarda dəmirin çatışmaması zamanı səmərəsiz eritropoez nəticəsində aşağıdakı ardıcılıqda hemoqlobin və eritrositlərin yaranması pozulur. Bura dəmirin ehtiyat fondunun tükənməsini, zərdab dəmirinin səviyyəsinin və onunla plazmanın ümumi dəmirbirləşdirici qabiliyyətinin doyma faizinin aşağı düşməsinə, sümük iliyinə dəmirin daxil olmasının azalmasını, həmçinin hemoqlobin və eritrositlərin yaranmasının pozulmasını, qanda və eritrositlərdə hemoqlobinin konsentrasiyasının və hematokritin azalmasını aid etmək olar ki, bunlarında nəticəsində mikrositoz və hipoxromiya inkişaf edir.

Bütün hallarda dəmir çatışmazlığı anemiyası zamanı eritroblastlarda və normositlərdə hemoqlobinin sintezinin pozulması və hemoqlobinin yaranma prosesinin ləngiməsi nəticəsində sümük iliyində eritrositlərin bazofil və polixromatofil formaların üstünlük təşkil etməsi qeyd olundu.

Dəmir çatışmazlığı zamanı buzovlarda eritrositlərin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibi dəyişir. Normada 1 eritrositin tərkibində 280 mln-a qədər hemoqlobulin molekulu mövcuddur. Öz növbəsində hər bir belə molekul 10 min hidrogen, karbon, oksigen, azot və kükürd atomundan ibarətdir. Həmin sistemə 4 dəmir atomu daxildir ki, onlarda oksigenlə hemoqlobinin birləşməsinə təmin edərək onun ağ ciyərlərdən toxumalara daşınmasında əsas rol oynayırlar. Anemiya zamanı eritrositlər mikrositar və hipoxrom olurlar, yəni anizositoz və poykilositoz əlamətləri görünməklə zəif şəkildə rənglənilirlər. Belə adlandırılan “dizeritropoez”-in dərəcəsi zərdab dəmirinin konsentrasiyasının azalmasından asılıdır [2,7].

Heyvanların qan zərdabında dəmirin miqdarının azalması yalnız hemoqlobinlə eritrositlərin kəsiblaşmasına və toxuma dəyişikliklərinin yaranmasına gətirib çıxarmır. Adətən hesab edilir ki, onlar dəmir tərkibli toxumaların və dəmirdən asılı fermentlərin yaranmasının pozulması nəticəsində bu toxumaların funksiyalarını da zəiflədir.

Bundan əlavə buzovlarda dəmirin çatışmaması zamanı ürək və ürək əzələsində mioqlobinin konsentrasiyası azalır. Əsasən qaraciyər və böyrəklərdə sitoxromoksidazanın, böyrəklərdə

və miokarda suksinat dehidrogenazanın, miokard, qaraciyər və böyrəklərdə S-sitoxromun, bütün daxili orqanlarda isə katalazanın fəallığı aşağı düşür. Sitoxromoksidaza və subsinat dehidrogenazanın fəallığının belə zəifləməsi mədə-bağırsaq traktının şöbələrinin selikli qişasının epitelisində öz əksini tapır ki, bunun nəticəsində də əlavə olaraq hüceyrə metabolizminin pozulması və epitelial toxumaların distrofik zədələnməsi baş verir və buradan dəmirin sorulması da aşağı düşür[6].

Dəmir çatışmazlığı zamanı mitoxondrial monoaminoksidazanın, peroksidazanın və sitoxromoksidazanın fəallığı aşağı düşür, buda əzələ toxumasında mioqlobinin və qliserofosfatoksidazanın çatışmaması ilə uyğunlaşaraq heyvanlarda əzələ yorğunluğu əlamətlərinin yaranmasına şərait yaradır.

Anemiyanın yüngül formaları zamanı heyvanlarda proqnoz əlverişlidir. Başqa hallarda isə şübhəli, yaxud da əlverişsizdir. Bu zaman anemiya tez inkişaf edir və buzovlar müalicə olunmadıqda onlar 10-14-cü günü adətən qəflətən, çox zaman heç bir əlamət görünmədən, daha çox hallarda isə kəskin hipoksiya nəticəsində tələf olurlar. Ölüm faizi 60-80%-dək təşkil edir [5].

Dəmir çatışmazlığının korreksiyası məqsədlə dəmir tərkibli preparatlardan istifadə olunur. Dəmirli dekstran vasitələr daha səmərəlidir ki, bunları da dəmirin polisaxarid dekstranla birləşdirilməsi üsulu ilə asan kolloid məhlullar şəklində alırlar. Bunlara impoferon, impozil-200, miofer, armidekstran, ferrobal, ferrodekstran, ferrodeks, ferroqlükini aid edirlər. Onları bir qayda olaraq bud nahiyəsinə və yaxud qulaq seyvanının arxasına müalicə məqsədilə iki dəfə 200 mq hesabı ilə gündə bir dəfə tətbiq edirlər. Orqanizmdə dəmir dekstranla birləşmədən azad olaraq retikuloqistiositar sistemin hüceyrələri tərəfindən həzm olunur. Onların udulması preparat daxil edildikdən 3-4 saat sonra başlayır və orqanizm tərəfindən təxminən 30 gün müddətində istifadə edilir. Preparatın təkrar yeridilməsi 7-10 gündən sonra tətbiq edilir. Preparatın iki dəfə tətbiq edilməsi zamanı əksər hallarda buzovlar dəmirin lazım olan miqdarı ilə tamamilə təmin olunurlar.

Heyvanlarda hemoqlobin molekulunun qurulmasında və ferment sistemlərinin fəaliyyəti üçün kifayət qədər dəmir ehtiyatı yaratmaq bacarığı olan, ən uzun zaman tətbiq edilən, yaxşı yoxlanmış və səmərəli preparatlardan biridə ferroqlükindir.

Beləliklə, dəmir çatışmazlığı praktiki heyvandarlığın ciddi problemi olaraq qalır və onto-

genezin sonrakı mərhələlərində heyvanların genetik potensialının maksimal dərəcədə reallaşdırılmasına imkan yaradan, onların tam korreksiya siyasına ən rəşional yanaşmaların hazırlanması

üçün onun nəticələrinin inkişaf mexanizmlərinin tədqiqatının aparılması indiyə qədər diqqətə layiq məsələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəşibov F.N. Heyvanların daxili xəstəliklərinin klinik diaqnostikası.-Bakı., 2011.-202 s.
2. Gəncəyev İ.F., Nəşibov F.N., Məmmədov H.B. Kögrə kənd təşərrüfatı heyvanlarının daxili xəstəlikləri., Bakı, 2016., -584 s.
3. Анохин Б., Макринова Н., Шушлебин В. Опыт лечения телят-молочников при алиментарной анемии // Молочное и мясное скотоводство.-2003.-№2.-С.32-33.
4. Воробьев П.А. Анемический синдром в клинической практике. -М.: Ньюдиамед, 2001.-168 с.
5. Карашаев М.Ф. Железодефицитная анемия телят // Молочное и мясное скотоводство.-2006.-№5.-С.40.
6. Карашаев М.Ф. Распространение анемии у телят // Вестник Российской Академии сельскохозяйственных наук.-2007.-№1.-С.89.
7. Курбаналиева С.К. Клинико-гематологические показатели и обмен железа при врожденной анемии телят // Диагностика заразных болезней с/х животных.-1982.-С.116-118.

УДК 616.411.

ОСНОВНЫЕ СИМПТОМЫ ДЕФИЦИТА ЖЕЛЕЗА У ТЕЛЯТ

Насибов Ф.Н., Курбанова Н.Т.

Ключевые слова: дефицит железа, анемия, телята, гемоглобин, железосодержащие вещества

Аннотация. Дефицит железа является серьезной проблемой животноводства. Его нехватка приводит к уменьшению уровня жизненно необходимого гемоглобина эритроцитов. С целью коррекции дефицита железа применяют препараты, содержащие железо. Одним из наиболее проверенным и эффективным препаратом является ферроглюкин, способный создавать у животных достаточные запасы железа для построения молекулы гемоглобина и функционирования ферментных систем.

MAIN SYMPTOMS OF IRON DEFICIENCY IN CALFS

Nasibov F.N., Gurbanova N.T.

Keywords: iron deficiency, anemia, calves, hemoglobin, iron-containing substances

Abstract. Iron deficiency is a serious problem in animal husbandry. Its lack leads to a decrease in the level of vital hemoglobin in erythrocytes. For the purpose of correcting iron deficiency, preparations containing iron are used. One of the most proven and effective drugs is ferroglukin, which can create sufficient iron stores in animals to build hemoglobin molecules and the functioning of enzyme systems.

Redaksiyaya daxilolma: 01.05.2021

Çapa qəbul olunma: 11.05.2021

UOT 636.92

AZƏRBAYCANDA DOVŞANÇILIQ TƏSƏRRÜFATLARINDA DOVŞANLARIN SAXLANILMA GİGİYENASI

M.Ə. Qulubəyova, R.Z. Hüseynova, A.B. Nağıyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: *dovşan, cins, saxlanılma, qəfəs, döşəmə, ət, dəri, tük, xəz, gigiyena, məhsul, ferma*

Giriş. Aparılmış tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, dovşan əti dadına, keyfiyyətinə və tərkibinə görə quş və dana ətinə yaxındır. Ürək-qan damar xəstəliklərinə tutulmuş adamlar üçün dovşan əti daha xeyirli olmaqla müalicəvi təsir göstərir. Dovşançılığın başlıca məhsul növləri ət, dəri və tükdür. Dovşan dərisi ölkəmizin xəz istehsal edən sənayesində geniş istifadə olunur. Dovşanların xəz dərisindən hazırlanmış məmulat – manto, jaket, papaq, boyunluq və s. kimi qəşəng, möhkəm və isti mallardan əhali olduqca geniş istifadə edir. İri cinslərdən olan dovşanların canlı kütləsi 7-8 kq, gövdəsinin uzunluğu 70-85 sm-ə çatır. Belə dovşanların xəzinin sahəsi 2500-3500 sm²-ə çatır. Dovşançılıqda cinsyaratma prosesi davam edir. İxtisaslaşdırılmış təsərrüfatlarda seleksiyaçıları müxtəlif iqlim, təsərrüfat və yem şəraitinə asanlıqla uyğunlaşa bilən yeni dovşan cinsləri yaratmaq üzərində çalışırlar. Dovşan həmçinin başqa müxtəlif məqsədlər üçün də yararlı sayılır. Belə ki, ondan laboratoriya heyvanı kimi biologiya, fiziologiya və tibb elmlərinin müxtəlif problemlərinin öyrənilməsində istifadə edilir.

Dovşançılığın başlıca məhsul növləri ət, dəri və tükdür. Dovşan əti ağ ətlərə daxildir, onun tərkibində çoxlu miqdarda azotlu maddə, mineral maddə və həyat üçün lazımlı olan başqa maddələr vardır. Bu ət yaxşı pəhrizlik xüsusiyyətlərə malik olub, orqanizm tərəfindən 90% mənimsənilir. Dovşanın iç və əzələyi piyinin bioloji dəyəri onun asan əriməsindədir. Dərisi və tükü yüngül sənaye üçün qiymətli xammaldır. Dovşançılıq məhsullarının keyfiyyətinə çoxlu daxili və xarici amillər təsir edir [1].

Dovşanlar ən çox Ukraynanın cənub hissəsində yetişdirilən və ət-dəri məhsuldarlıq istiqamətinə malik Sovet şinşillası, boz velikan, ağ velikan, gümüş rəngli mavi vena cinsi və s. cinslər məşhurdur. Son illər isə ixtisaslaşmış ətlik cinslər daha çox populyar olmuşlar ki, bunlara – Ağ Koliforniya və Yeni Zellandiya cinsləri daxildir. Bununla yanaşı bir sıra həvəskarlar tiftiklik dovşanlarından – ağ anqor və rəngli, həmçinin ağ tiftiklik dovşanların yetişdirilməsi ilə də məşğul olurlar. Az miqdarda isə reks və kotik dovşanları (qısa tüklü) də yetişdirilir [2].

Qısa tüklü dovşanlar qısa yun örtüyünə malik olmaqla onlarda tiftik və qılan tüklər eyni uzunluqdadır. Odur ki, tüklənmə sıx görünür, məxmərvari olub, sıx və üzəri tüklə örtülmüş parçaya yaxud kotik xəzinə bənzəyir. Bu cins dovşanların əti çox incə olub, nisbətən yüksək ət çıxarı verir. Dişilərinin bala məhsulu yüksək olmayıb – ildə 6 bala verir [3].

Ölkəmizdə ət istehsalının artırılmasında daha çox məhsuldar və iqtisadi baxımdan səmərəli heyvandarlıq sahələrinin-dovşançılığın inkişaf etdirilməsinin çox böyük əhəmiyyəti var. Dovşan ətindən (dietik) başqa, qiymətli dərisi də olur. Onlardan laboratoriyada təcrübə heyvanları kimi də istifadə edirlər. Dovşanların normal bəslənməsi və artırılmasında zoogigiyenik şəraitin böyük əhəmiyyəti var. Təsərrüfatlar dovşançılığın inkişaf etdirilməsindən xeyli gəlir götürür [4].

Dovşan fermaları, heyvan fermalarından və zibil tökülən yerlərdən azı 300 m aralı yerləşdirilməlidir. Dovşanları yayda istidən və küləkdən qorumaq üçün fermaların ərazisinə ağaclar əkilməli və ətrafı hasarlanmalıdır. Dovşanlar əsasən, qəfəsli sistemdə saxlanmalıdır. Bundan başqa, azad gəzintili, qəfəsdə və tövlədə saxlanmalıdır [5].

Dovşanlar qəfəsdə saxlandıqda zootexniki və sanitari-baytarlıq tədbirlərinin yerinə yetirilməsini və onların xəstəliklərinə qarşı mübarizəni xeyli asanlaşdırır. Qəfəs şəraitində yaşlı erkək və diş dovşanlar ayrıca qəfəslərdə, cavan dovşanlar isə qruplar üçün hazırlanmış xüsusi qəfəslərdə bəslənir.

Hazırda, ölkəmizin bir çox bölgələrində dovşanlar bütün ili qəfəslərdə, açıq havada saxlanılır. Bu şəraitdə dovşanlar çün əlavə tikintiyə vəsait sərf olunmur, onlardan yaxşı keyfiyyətli dəri alınır. Şimal rayonlarında qışda qəfəslər binalarda yerləşdirilir. Binada hava yaxşı ventilyasiya ediləməli və temperatur 3-6⁰C olmalıdır. Binada qəfəslər dörd cərgədə, bəzən isə üst-üstə 2-3 mərtəbədə qoyulur.

Qəfəslər üçün taxta materialı, kərpic, saman, qamış, gil, faner və s. yerli materiallar işlədilir. Dovşanların cinsindən asılı olaraq uzunluğu 110-130 sm, eni 60-70 sm, ön divarın hündürlüyü 65-70 sm, arxa divarın hündürlüyü isə 55-60 sm olan qəfəslər mövcuddur.

Belə qəfəslərin taxtapuşu, arxa divara tərəf maili olur, həm də taxtapuş arxadan 15 sm, irəlidən isə 20-30 sm divarlardan irəli çıxır. Qəfəsin döşəməsi 5 sm ön və ya arxa divara tərəf maili durmalıdır. Tülkü dovşanlar üçün döşəmə ikili düzəldilir: altdakı döşəmə bütöv, üst döşəmə isə seyrək olur. Sidiyin axması üçün divarın aşağısında (mailik olan yerdə) 1,5 sm enində boşluq qoyulur. Qəfəsdə təmizliyi gözləmək üçün yaxşı olar ki, döşəmə metal tordan (məsaməcikləri 15x15-20x20 sm) və ya ensiz taxtalardan düzəldilsin. Ensiz taxta arasında 1,5 sm boşluq olmalıdır.

Alt döşəmə siyirmə və ya rəzə üzərində açılıb, sallana biləcək vəziyyətdə düzəldilir. Buna görə də döşəməni daima təmiz saxlamaq mümkündür.

Fasad divarın ortasında eni 30-40 sm, hündürlüyü 56-60 sm tor qapı qoyulur. Qapının sağ tərəfində eni 34 sm. Uzunluğu 70-80 sm olan yem axuru düzəldilir. Qəfəslər köçürülə bilən və daima bir yerdə qalan ola bilər. Belə qəfəslər içəri tərəfdən 2-3 hissəyə bölünür. Qışda və yazın əvvəlində doğan dovşanlar üçün qəfəsə uzunluğu 50-55 sm, eni 30-40 sm və hündürlüyü 30-35 sm olan faner yeşik qoyulur. Yeşiyin üstü açıla bilər, yan divarında isə dovşanın yeşiyə girə bilməsi üçün dəyirmi deşik (diametri 20 sm) olur. Qəfəsi arakəsmə ilə iki hissəyə bölüb yeşiyi əvəz etmək olar. Dovşanın girməsi üçün arakəsmədə deşik qoyulur. Bala dovşanlar süd əmməkdən ayrıldıqdan sonra arakəsmədən və ya yeşik qəfəsdən çıxarılmalıdır. Dovşanlara qulluq işini asanlaşdırmaq üçün qəfəslər döşəmədən 80 sm hündürdə ayaqlıqlar üzərində qurulmalıdır. Daima bir yerdə duran qəfəsləri cərgə ilə düzməklə şöbələr yaradılır. Hər şöbədə 16-18 qəfəs olmalıdır. Qəfəslər arasında 1,5-2 m enində keçidlər qoyulur. Qəfəslərin fasadı cənuba və ya cənub-şərqə tərəf durmalıdır. Fermanın ətrafına hündür hasar çəkilməli və ağac əkilməlidir. Daima qəfələrdə işıq əmsalı 1:3-4,5-ə nisbətində olmalıdır.

Süddən ayrılmış dovşan balaları qrupla ikitərəfli qəfələrdə saxlanılır. Belə qəfəslərin uzunluğu 300, eni isə 200 sm olur və uzununa ortadan arakəsmə (75 sm hündürlükdə olan) ilə iki hissəyə bölünür. Qəfəsin taxtapuşu iki tərəfə maili olmaqla, 20 sm divarlardan irəli çıxmalıdır. Bu qəfəslərin hər iki tərəfindən divarın hündürlüyü 55 sm-dir. Qəfəsin döşəməsi tor və ya bütöv olur. Bu döşəmə qəfəsin ön divarına tərəf azacıq maili düzəldilir. Fasad divarın hər iki tərəfində

45 sm hündürlükdə və 65 sm uzunluğunda torlu qapı qoyulur. Qapının sağ və sol tərəfində quru və yaşıl ot üçün xarici yem axuru düzəldilir.

İkitərəfli qəfəsin hər bir şöbəsində 20 baş süddən ayrılmış dovşan balası, yaxud 15 baş 2 aylıqdan yuxarı dovşan yerləşdirmək olar. Yaşlı dovşanlar saxlanan qəfələrdən cavan dovşanların bəslənməsi üçün də istifadə edilə bilər. Yem axuru V hərfi formasında çevrilə biləcək şəkildə düzəldilir ki, bu da onun asan təmizlənməsinə imkan verir. Qəfəsin taxtapuşu yem axurlarının üstünü örtməlidir [5,6].

Tikintiyə sərf edilən vəsaiti azaltmaq məqsədi ilə bəzən cavan dovşanlar gəzintili sistemdə mərəkdə saxlanılır. Belə sistemdə bir baş dovşana 0,3-0,4 m² sahə düşməlidir. Mərəyin eni 4 m, uzunluğu 20-40 m, bəzən daha artıq (90 m) olur. Ön divarın hündürlüyü 1,8 m, arxa divarın hündürlüyü isə 1,3 m olmaqla, ön divara yuxarıdan 30 sm hündürlükdə məfil tor çəkilir.

Mərəyin içi 80 sm hündürlüyü olan arakəsmələrlə 2 m enində (və ya 8 m³) şöbələrə bölünür. Bir şöbədə 20 baş cavan dovşan saxlamaq olur. Hər şöbənin ayrıca tordan qapısı olmalıdır. Mərəyin divarı 40 sm dərinliyində möhkəm bünövrə üzərində qoyulmalıdır ki, dovşanlar yerin altı ilə lağım düzəldib, mərəkdən xaricə çıxa bilməsinlər.

Cavan dovşanların saxlanması üçün açıq gəzintili sistem tətbiq edilir. Gəzinti sahəsi 2,5x4 m, onun divarının hündürlüyü 1,3 m, divarın bünövrəsi isə 40 sm-dir. Dovşanların pis havalarda daldalanması üçün gəzinti sahəsində sığınacaqlar düzəldilməlidir. Sığınacağın uzunluğu 2,5, eni 0,6: ön divarın hündürlüyü 60, arxa divarın hündürlüyü isə 40 sm-dir. Sığınacağın ön divarında 20 sm diametrində gözcüklər qoyulur. Gözcüklərin qapaqcıqları vardır. Gəzinti sahəsinə yem və su qabları qoyulmalıdır. Yem qabının uzunluğu 1,5 m, hündürlüyü 30 sm, yuxarıdan eni 25 sm-dir. Belə yem qablarının eni 12-16 sm olan yem axurlarında da qoymaq olar. Belə ki, onlar su qabını da əvəz edə bilər. Gəzintili sistemdə qəfəslərin işıq əmsalı 1,5-6,5 olmalıdır. Dovşanların saxlanması üçün azad və yarımazad sistem tətbiq edilir. Azad sistemdə dovşanlar yazdan qışa qədər açıq havada (çöldə), kiçik sahələrdə saxlanılır. Bu sahələrdə onları yağışlı və küləkli havalardan qorumaq üçün sahədə sadə sığınacaqlar və mərəklər tikilir. Sərbəst şəkildə isə dovşanlar hasarlanmış kiçik sahələrdə saxlanılır. Gəzinti sahəsinə yem və su qabları qoyulur.

Qəfəssiz azad şəraitdə saxlamaq iqtisadi cəhətdən faydalı deyildir. Çünki, bu şəraitdə dovşanlar vəhşi heyvanların hücumuna məruz qalır, onların arasında bir sıra xəstəliklər (koksidiyoz, zökəm, paratif və s.) asan yayılır. Bəzən dovşanların dərisi onların bir-birini dişləməsi nəticəsində

zədələnir, habelə boğaz dovşanlarda bala atma halları baş verir. Bu da dovşanların bala vermə faizini aşağı salır. Hər bir dovşan fermasında aşağıdakı avadanlıqlar olmalıdır: yem və su qabı: yem mətbəxi, sallaqxana: qışda boğaz dovşanların doğumu və onların bir yerdən başqa yerə daşınması üçün yeşik, yem və su daşımaq üçün vedrə, avadanlıqları yumaq üçün qablar: təmizlik işlərini aparmaq üçün yaba, bel, əski, metal, daraq, peyini yığmaq üçün yeşik, yemi və peyini daşımaq üçün araba.

Kiçik dovşançılıq fermalarında yem mətbəxi iki otaqdan ibarətdir. Birində yemlərlər təmizlənir və hazırlanır. Digərində yem bişirilir və paylanır. Böyük dovşançılıq fermalarında yem mətbəxi 4 otaqdan ibarət olur: yem hazırlama, yemi yuma, bişirmə, paylama otaqları. Yem mətbəxi işıqlı, təmiz, döşəməsi möhkəm, dezinfeksiya və ventilyasiya üçün əlverişli olmalıdır.

Bundan başqa, dovşançılıq fermasında olan sallaqxana 3 şöbəyə bölünməlidir: dovşanları kəsmə, dərinə qurutma və dəriləri saxlama şöbələri. Dovşan kəsilən şöbədə 15-18⁰C, quruducu şöbədə 25-30⁰C, dəri saxlanan şöbədə isə 10⁰C temperatur olmalıdır. Tük yolma yeri ayrıca olur, yaxud da sallaqxana otaqlarından biri bu iş üçün istifadə olunur. Fermadan 50-100 m aralı təcrid edilmiş yer olmalıdır. Dovşanları xəstəliklərdən qorumaq üçün fermanın sahəsi, qəfəslər, gəzinti yeri, yem və su qabları təmiz saxlanmalıdır. Qəfəslər və gəzinti yeri hər gün təmizlənməlidir.

Vaxtaşırı bütün avadanlıqlar və gəzinti yerləri dezinfeksiya edilməlidir. Xəstə dovşanları qrupdan ayırmalı, onların olduğu qəfəslər və gəzinti yeri dezinfeksiya edilməlidir.

Nəticə. Apardığımız tədqiqatlar zamanı belə nəticəyə gəldik ki, yetişdirmək məqsədilə dovşan aldıqda, birinci növbədə onun cinsi, cinsiyəti, sağlamlığı və yaşı nəzərə alınmalıdır. Dovşanların cinsi onun damazlıq sənədləri mövcudursa, onun tük örtüyünün rəngi və inkişafına görə təyin edilir. Dəridə tükün sıxlığı dovşanın bel və boyür nahiyəsinə üfürməklə təyin etmək olur. Əgər dəri spicəka dənəsi başı qədər görünürsə – dəri tükə sıx örtülüb. Əgər dəri spicəka dənəsi başından böyük, ingilis bulavkisi qədərsə xəz çox seyrəkdir. Cavan ətlək- dovşanın 4 aylıq yaşına qədər bədəni yuvenal (körpəlik) tükə örtülmüş, çox yumşaq, əllə toxunarkən ipəkvari olur. Tipik cins üçün xəz örtüyü, hansı ki, tiftik və qılandan ibarətdir, birinci tükəyışmədən (linka) sonra, 4-aylıq yaşında əmələ gəlir. Dovşanların sağlamlığı onun möhkəm bədən quruluşu, canlı, təmiz gözləri, sıx parlaq tük örtüyü ilə xarakterizə olunur. Sağlam dovşanlar hərəkətli və yaxşı köklükdə olurlar. Kafi olmayan bədən quruluşu, çıxıntılı budlu, uzunsov başlı, düz durmayan qulaqlı, salaq belli və qarınlı, əyri pəncəli, pırpız tükü, tükülən tükü və s. pis əlamətli dovşanları yetişdirilmək üçün yararsızdırlar. Cinsiyəti isə onların cinsi orqanlarına baxmaqla təyin edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sultanov R.L., Surxayev S.M., Mahmudov M.Q. Xəz dərili vəhşi heyvanlar. Bakı, 2000, 115 s.
2. Əsgərov Ə.A., Məmmədova O.M. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının xüsusi gigiyenası. Gəncə - 2007. 302 s.
3. Mahmudov M.Q. Ada dovşanı cinsləri və onların yetişdirilməsi. Dərs vəsaiti. 1975.
4. Кузнецов А.Ф. Гигиена содержания животных. М.: - 2003.
5. Хабибулов М.А. Гигиена в промышленном кролиководстве. М.: – 1979.
6. Перельдик Н.Ш. и др. Кормление пушных зверей. М.: – 1987.

The keeping hygiene of rabbits in azerbaijan`s rabbit breeding farms

M. A. Gulubeyova, R.Z. Huseynova, A.B. Nagiyeva
Azerbaijan State Agricultural University

SUMMARY

Key words: rabbit, race, keeping, cage, floor, meat, skin, hair, fur, hygiene, product, farm

Brief case: According to the research works it turned out that the rabbit meat is similar to bird and calf meat to its taste, quality and composition. The rabbit meat have advantageous to heart-blood vessel sick men. The main products of rabbits breedings are meat, skin and hair. The skin of rabbit is widely used in our country for fur products. The people widely used of products made by rabbit fur skin like mantle, jacket, hat, collar etc. The big race of rabbit alive weight is 7-8 kg and the length of height is 70-85 sm. The space of this rabbit like 2500-3500 sm². The race creation process is still

continued. The selectioners are working on the process of new race of rabbits creation which can be easily adapted to various climate farms and feeding circumstances of Azerbaijan. The rabbit is also considered to other useful aims. Thus, it can be used as laboratory animal in biology, physiology and in learning of different problems of medical sciences.

УДК 636.92

**ГИГИЕНА СОДЕРЖАНИЯ КРОЛИКОВ В КРОЛИКОВОДЧЕСКИХ ХОЗЯЙСТВАХ
АЗЕРБАЙДЖАНА**

*М.А.Кулубекова, Р.З.Гусейнова, А.Б.Нагиева
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет*

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: кролик, порода, содержания, клетка, подстилка, мясо, кожа, мех, волос, гигиена, продукт, ферма

РЕЗЮМЕ

Во время исследований было выяснено что, мясо кролика по вкусовым качествам, составу и по качеству не уступает мясу птицы и телятины. Людьми страдающих болезням сердечно-сосудистой системы мясо кролика очень полезна и имеет также лечебное действие. Основными продуктами кролиководства является мяса, кожа и мех. Мех кролика широко используется в меховой промышленности республике. Продукция изготовленная из кожи кролика - манто, жакеты, шапки, накидки и т.д. своей красотой, прочностью и теплотой широко используется среди населения. Масса крупных пород кроликов может достигать до 7-8 кг-ов, а длина туловища достигает до 70-85 см. Площадь поверхности меха таких кроликов достигает 2500-3500 см², В кролиководстве продолжается процесс создание новых пород. В специализированных кролиководческих хозяйствах селекционеры ведут исследовательских работа над созданием новых пород кроликов, которые легко адаптируются к родным климатическим хозяйственным и кормовым условиям. Кролики также являются пригодными для других целей. Так, например они используется как лабораторные животные в изучение род-мясных научных проблем в биологии, физиологии и медицине.

Redaksiyaya daxilolma: 02.04.2021

Çapa qəbul olunma: 11.04.2021

MÜHƏNDİSLİK

МЕТОДОЛОГИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Доктор технических наук Г.И.Алиев

Азербайджанский государственный аграрный университет

Значение транспорта в сельском хозяйстве. Производство сельскохозяйственной продукции, как растениеводческой, так и животноводческой, связано с большим объемом транспортных работ. Так, при возделывании картофеля, свеклы и овощей необходимо доставить на каждый гектар 30...40 т органических и 1...3 т минеральных удобрений и вывезти 20...40т урожая. С учетом больших посевных площадей и многократных перевозок продукции в процессе ее переработки сельскохозяйственные транспортные работы приобретают огромные масштабы. Соответственно транспортные расходы занимают значительное место в общем объеме затрат на производство сельскохозяйственной продукции. Эти расходы в себестоимости сельскохозяйственной продукции составляют 15...40%, а затраты труда 30...70 % в зависимости от природно-производственных условий и вида возделываемой сельскохозяйственной культуры. При этом на транспортных работах занято 20...25 % работников сельского хозяйства.

Основной вид транспорта в сельском хозяйстве - автомобильный, на долю которого приходится до 80 % всего объема перевозок. На долю тракторного транспорта в сельском хозяйстве приходится не более 20...27 % объема перевозок. Объясняется это сравнительно малой производительностью тракторных транспортных средств, особенно при больших расстояниях перевозок. Кроме того, перевозки тракторным транспортом часто дороже по сравнению с автомобильными перевозками. Тракторные транспортные средства с учетом изложенных особенностей используют в основном на внутривозвращенных перевозках и в сложных дорожных условиях. Естественно, при недостатке грузовых автомобилей

хозяйства вынуждены более широко использовать тракторный транспорт.

Грузоподъемность автомобилей колеблется в широких пределах, поэтому в зависимости от условий работы следует выбирать такой автомобиль, который наиболее полно отвечает требованиям высокой производительности и ресурсосбережения. Эффективность использования транспорта в сельском хозяйстве в значительной степени зависит от подготовленности инженерно-технических работников в области планирования и организации перевозок.

Показатели использования транспортных средств. Эффективность использования транспортных средств в сельском хозяйстве оценивают следующими основными показателями: использования грузоподъемности; использования пробега; использования времени; использования всего парка транспортных средств; использования скорости движения.

Использование грузоподъемности. Полноту или степень использования грузоподъемности транспортных средств оценивают статическим и динамическим коэффициентами использования грузоподъемности.

Статический коэффициент использования грузоподъемности

$$K_{\Gamma} = \frac{\sum_{i=1}^{n_p} Q_{\Gamma i}}{Q_{\Gamma.н.} n_p} \quad (1.1)$$

где $Q_{\Gamma i}$ - масса груза, перевозимая при каждом i - м рейсе, т;

$Q_{\Gamma.н.}$ - номинальная грузоподъемность транспортного средства;

n_p - число рейсов.

Класс груза определяют по значению K_{Γ} (табл.1.1.)

1.1. Классы сельскохозяйственных грузов

Класс груза	Расчетная степень использования грузоподъемности транспортных средств	
	Пределы изменения	Среднее значение
1	1,00	1,00
2	0,99...0,71	0,85
3	0,70...0,51	0,60
4	0,50...0,41	0,45
5	0,40...0,30	0,35

Динамический коэффициент использования грузоподъемности дополнительно учитывает также расстояние перевозки

$$K_{г.д.} = \frac{\sum_{i=1}^{n_p} Q_{гi} l_{гi}}{(Q_{г.н.} \sum_{i=1}^{n_p} l_{гi})} \quad (1.2)$$

где $l_{гi}$ - расстояние перевозки при i -м рейсе, км.

Использование пробега. Пробеговые показатели транспортных средств оценивают средними значениями расстояния груженой ездки $l_{г}$ и коэффициента использования пробега $\varphi_{г}$, которые рассчитывают по формулам:

$$l_{г} = \frac{\sum_{i=1}^{n_p} l_{гi}}{n_p} \quad (1.3)$$

$$\varphi_{г} = l_{г\Sigma} / l_{\Sigma} = l_{г\Sigma} / (l_{г\Sigma} + l_{х\Sigma}) \quad (1.4)$$

где $l_{г\Sigma}$, $l_{х\Sigma}$ - общий, пробег транспортного средства соответственно с грузами и без него за рассматриваемый период.

Значение $\varphi_{г}$ в зависимости от решаемой задачи можно определить как для отдельного транспортного агрегата, так и для всего парка транспортных средств.

По физическому смыслу $\varphi_{г}$ аналогичен коэффициенту рабочих ходов технологических агрегатов является одним из важнейших показателей использования транспортных средств. Однако в условиях сельского хозяйства попутные грузы обычно отсутствуют, особенно при перевозке урожая, поэтому значение $\varphi_{г}$ не превышает 0,5, которое и принимают при практических расчетах.

Использование времени. При оценке использования времени транспортными средствами в зависимости от решаемых задач применяют несколько показателей. Один из основных показателей – коэффициент использо-

вания времени смены для движения отдельным агрегатом

$$\tau_{д} = T_{д} / T_{см} \quad (1.5)$$

где $T_{д}$ — время движения за смену.

Другой важнейший показатель – коэффициент использования времени смены для полезной работы

$$\tau_{г} = T_{г} / T_{см} \quad (1.6)$$

где $T_{г}$ — время движения с грузом за смену.

По физическому смыслу $\tau_{г}$ аналогичен коэффициенту использования времени смены τ для технологических агрегатов.

Эффективность работы всего парка транспортных средств оценивают коэффициентом выпуска подвижного состава на линию:

$$\alpha_{в} = D_{в} / n_{т.п.} D_{к} \quad (1.7)$$

где $D_{в}$ - общее число машино-дней выпуска транспортных средств на линию за определенный период; $n_{т.п.}$ - общее число транспортных средств в парке; $D_{к}$ - число календарных дней за тот же период.

Уровень технической готовности парка. Оценивают его общим коэффициентом технической готовности

$$\alpha_{т} = D_{и} / n_{т.п.} D_{к} \quad (1.8)$$

где $D_{и}$ - число машино-дней пребывания транспортных средств в исправном состоянии за рассматриваемый период.

При оперативной оценке технического состояния машин используют также коэффициент технической готовности парка транспортных средств на данный момент

$$\alpha_{т.м.} = n_{т.и.} / n_{т.п.} \quad (1.9)$$

где $n_{т.и.}$ - число исправных транспортных средств в момент проверки.

Использование скорости транспортных средств. Оценивают ее средней техни-

ческой v_T и эксплуатационной V_3 скоростями, которые вычисляют по формулам:

$$V_T = (l_{T\Sigma} + l_{X\Sigma}) (T_{T\Sigma} + T_{X\Sigma}) \quad (1.10)$$

$$V_3 = (l_{T\Sigma} + l_{X\Sigma}) (T_{T\Sigma} + T_{X\Sigma} + T_{n\Sigma}) \quad (1.11)$$

где $T_{T\Sigma}, T_{X\Sigma}, T_{n\Sigma}$ - общее время движения с грузом, без груза и время простоев (погрузка, разгрузка, устранение отказов и др.).

Степень использования технической скорости транспортного средства можно оценить отношением:

$$\alpha_{vT} = v_3/v_T \quad (1.12)$$

Производительность транспортных средств и пути ее повышения. Сменная $W_{г.см}$ (т км) и часовая W_T (г км/ч) производительности транспортных средств рассчитывают по аналогии с формулами

$$W_{г.см} = Q_{г.н.} K_T v_T T_{см} \tau_T = Q_{г.н.} K_T v_T T_T \quad (1.13)$$

$$W_T = W_{г.см} T_{см} = Q_{г.н.} K_T v_T \quad (1.14)$$

где v_T - скорость движения с грузом, км/ч.

Соответствующие производительности в тоннах перевезенного груза можно получить путем деления на среднее расстояние перевозки l_T :

$$W_{г.т.см} + W_{г.см} / l_T, W_{г.т} = W_T / l_T$$

При упрощенных оперативных расчетах значение $W_{г.т}$ с учетом формулы (7.11) можно вычислить по формуле

$$W_{г.т} = Q_{г.н.} K_T (t_T + t_X + t_n) \quad (1.15)$$

где t_T, t_X, t_n - среднее время соответственно движения с грузом, без груза, а также время погрузочно-разгрузочных операций, устранение отказов и др. за один рейс, ч.

Равенство (1.15) для удобства практических расчетов с учетом $l_T = l_X$ и формул (1.4), (1.10) можно выразить также в функции φ_T и v_T в виде

$$W_{г.т} = Q_{г.н.} K_T \left(\frac{l_T}{\varphi_T v_T} + t_n \right) \quad (1.16)$$

Производительность в тонно-километрах за один час получим умножением равенства (1.16) на расстояние перевозки l_T .

Пользуясь упрощенным равенством (1.16), можно оперативно выбрать наиболее

эффективный вариант транспортного средства, обладающего более высокой производительностью в заданных условиях. Можно также определить радиус эффективного использования каждого транспортного средства $l_{г3}$. Для этого необходимо приравнять их производительности по формуле (7.16) и найти соответствующие значения $l_{г3}$. Далее приведен численный пример такого решения.

Пути повышения производительности транспортных средств. Основные пути повышения производительности транспортных средств наглядно выражены формулами (1.13), (1.14) и (1.16).

1. Увеличение коэффициента использования грузоподъемности K_T , при перевозке легковесных грузов за счет наращивания бортов, упаковки и уплотнения груза.

2. Увеличение коэффициента использования времени смены за счет лучшей организации работы водителей и агрегатов, а также всего обслуживающего персонала.

3. Увеличение средней технической скорости v_T за счет улучшения состояния дорог и использования автопоездов.

4. Уменьшение времени простоев t_n , особенно при погрузке и разгрузке, за счет использования соответствующих высокопроизводительных средств.

5. Увеличение коэффициента использования пробега φ_T существенно ограничено из-за отсутствия попутных грузов, особенно при внутрихозяйственных перевозках.

В каждом конкретном случае выбирают те пути повышения производительности транспортных средств, которые требуют меньших затрат средств и сроков.

Поскольку τ_T в формуле (1.14) и t_n в формуле (1.16) уменьшаются с увеличением грузоподъемности $Q_{г.н.}$, то из указанных равенств не следует делать кажущийся вывод о пропорциональности производительности транспортных средств от $Q_{г.н.}$.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гурбан Исаоглы. Техническое обеспечение аграрного производства (учебник). – Баку: «Муаллим», 2020 – 579 с.

XÜLASƏ

*Texnika elmləri doktoru Q.İ.Əliyev
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Məqalədə kənd təsərrüfatında nəqliyyat vasitələrindən effektiv istifadə edilməsini təyin etmək üçün aşağıda göstərilən məsələlərin nəzəri və praktiki hesabat metodologiyası verilmişdir.

Kənd təsərrüfatında nəqliyyatın əhəmiyyəti. Nəqliyyat vasitələrindən istifadə göstəriciləri. Nəqliyyat vasitələrinin məhsuldarlığı və onun yüksəldilmə yolları.

SUMMARY

*Doctor of Technical Sciences G.I. Aliev
Azerbaijan State Agrarian University*

The article presents a theoretical and practical methodology for reporting on the following issues to determine the effective use of vehicles in agriculture.

Importance of transport in agriculture. Transport utilization indicators. Car performance and ways to improve it.

Redaksiyaya daxilolma: 03.04.2021

Çapa qəbul olunma: 10.04.2021

UOT 004

MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNDƏ İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ İSTİFADƏSİNİN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARI

Z.N.Hüseynov, M.İ.Məmmədov, T.A.İsmayilov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə:

Açar sözlər: iqtisadiyyat; informasiya texnologiyaları; qiymətləndirilməsi; səmərəlilik

Məqalə İT səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının təhlilinə həsr edilmişdir. IT-nin tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi müəssisənin mənfəət və ümumi xərclərinin nisbətidir. Məqalənin məqsədi İT-nin tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi metodlarının öyrənilməsindən ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır: İT-nin iqtisadi səmərəliliyi anlayışını vermək, İT-nin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas metodlarını öyrənmək. Elmi yenilik-maliyyə göstəriciləri nəzərə alınmaqla, fəaliyyətin effektivliyinin artırılması üzrə tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır. MRP, MRPII və ERP müəssisənin daxili təşkilinə yönəldilmişdir və CSRP sistemləri müştərinin zamanət, xidmət və texniki xidmətə olan tələblərini nəzərə alaraq, gələcək məmulatın layihələşdirilməsindən biznes texnologiyalarının tam silsiləsini özündə saxlayır. İT-nin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin əsas mərhələləri müəssisədə tətbiqi 3 mərhələdə ümumiləşdirilə bilər: texnologiya seçiminin hazırlanması, təhlili və qiymətləndirilməsi; tətbiqi – təhlil

Giriş. Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə İnformasiya Texnologiyalarının (İT) rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Bu texnologiyalar günü gündən inkişaf edir və etməkdədir. Demək olar ki, İT bütün sahələrdə tə [1]

İT tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinə ümumi qəbul edilmiş yanaşma, müəssisənin mənfəət və ümumi xərclərin nisbətidir. Bununla birlikdə, yalnız bir göstəriciyə əsaslanan qiymətləndirmənin effektivliyi əhatə dairəsini azaldır və məhdud iqtisadi təsəvvür yaradır. Bu problem ondan ibarətdir ki, informasiya texnologiyalarının bir müəssisənin gəlirliliyinə təsiri vasitəçilik edir və müəssisənin iş proseslərinin yaxşılaşdırılması, səmərəliliyin artırılması, analitik məlumatların alınması, idarəetmə qərarlarının qəbulu və s. IT-nin faktiki gəlirliliyini müəssisənin ümumi mənfəətindən ölçmək çətinidir. Buna görə performans göstəricisinin dəyəri müəyyən bir informasiya texnologiyasının rəsiomallığı barədə dəqiq məlumat verə bilməyəcəkdir. Bu, avtomatlaşdırmanın nəticələrini müəyyənləşdirmək problemləri ilə əlaqədardır, çünki xərclənmiş mənbələr və əldə edilmiş qənaət arasındakı fərq kimi səmərəliliyi hesablamaq kifayət deyil.

Məqalənin məqsədi İT-nin tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi metodlarının öyrənilməsindən ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək mümkün deyil: İT-nin iqtisadi səmərəliliyi anlayışını vermək, İT-nin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas metodlarını öyrənmək.

Elmi yenilik-maliyyə göstəriciləri nəzərə alınmaqla, fəaliyyətin effektivliyinin artırılması üzrə tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Məqalənin strukturu girişdən, 1 fəsildən nəticə və bibliografik siyahıdan ibarətdir.

İT-nin tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi.

Dünya ölkələri gündən-günə qloballaşır, yeni-yeni elmi nailiyyətlər əldə edilir, yeni-yeni informasiya texnologiyaları məhsulları ortaya çıxır, dünya iqtisadiyyatına qarşı qoyulan tələblər də dəyişikliyə məruz qalır. Əgər ötən əsrdə dünya iqtisadiyyatı daha çox neft, qaz, qızıl üzərində quruludusa, indi onun İT üzərində formalaşdığı danılmaz faktdır. Doğrudur, bu gün də neft idxalı və ixracı dünya iqtisadiyyatında çox önəmli yer tutur. Lakin təcrübə göstərir ki, o ölkələrin iqtisadiyyatı daha çox inkişaf edir ki, onlar təbii sərvətlərlə yanaşı, elm tutumlu məhsullar istehsal edir. Bu baxımdan hazırda dünya iqtisadiyyatında İT-nin rolu danılmazdır. İqtisadi inkişafda İT-nin rolunun artırılmasında əsas istiqamətlərdən biri də korporativ informasiya sistemlərinin yaradılması və onlardan istifadənin genişləndirilməsidir. Bu istiqamətdə daha yüksək nəticələrin əldə olunması ölkədə informasiya sistemlərinin tətbiqinin genişləndirilməsini tələb edir [2].

İnformasiya texnologiyalarına investisiya qoyuluşlarının effektivliyinin və onların iqtisadi inkişafda xüsusi əhəmiyyəti olan informasiya sistemlərinin inkişafında rolunun qiymətləndirilməsi məqsədilə hazırda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalardan biri ölkənin, regionun və ya ayrılıqda götürülmüş müəssisənin

mövcud vəziyyətinin nəzərə alınması ilə ayrı-ayrı göstəricilərə və aspektlərə görə qiymətləndirilməsi üsullarıdır. Burada adətən, informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə maliyyə əmsallarının hesablanması və müqayisəli qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Lakin qeyd edək ki, bu cür yanaşma informasiya texnologiyalarının tətbiqinin nəticələrinin tam qiymətləndirilməsinə imkan vermir. İkinci qrup yanaşmada ekspert üsullarından istifadəyə üstünlük verilir [3].

Bu üsuldən istifadə informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə əldə olunacaq gəlirlərin təqribi də olsa əvvəlcədən müəyyən olunması mümkündür. İT-nin iqtisadiyyata tətbiqinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi yalnız ilkin mərhələdə və prosesin müəyyən mərhələsində deyil, ümumilikdə hər bir mərhələdə aparılması daha məqsədəuyğundur. Məhz üsulların belə tətbiq forması sürətlə dəyişən, yeniləşən İT-nin düzgün istifadəsinə imkan verir.

İqtisadi səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsi daha mürəkkəb məsələdir və strateji məqsədlər və bütün müəssisənin inkişafı baxımından qiymətləndirilməlidir. Informasiya texnologiyaları bazarı biznes mühitinin ehtiyaclarına cavab verməklə çox dinamik inkişaf edir, buna görə də yeni CSRP (Müştərinin Sinxronlaşdırılmış Resurslarının Planlaşdırılması), ümumi təşkilati resursların planlaşdırılması, müştəri-yönümlü strategiyaların inteqrasiyası və müştərilərlə sinxronlaşdırılmış qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Bu informasiya texnologiyaları növbəti nəsillə texnologiyalardır, əgər MRP, MRPII və ERP müəssisənin daxili təşkilat üzərində cəmləşirsə, onda CSRP sistemlər sifarişçinin zəmanət, xidmət və texniki xidmət tələblərini nəzərə alaraq gələcək məhsulun layihələndirilməsindən tam biznes texnologiyalarını özündə birləşdirir. Dünya konsaltinq şirkətlərinin məlumatına görə, bu cür sistemlərin tətbiq olunduğu müəssisələrin əksəriyyəti üzrə fond ehtiyatları orta hesabla 11% azalıb, əməliyyat xərcləri 12% azalıb, inzibati xərclər 10% azalıb, tədarükün vaxtında olması 13% yaxşılaşıb, istehsalata riayət edilməsi 12% azalıb; istehsal dövrü 14% azalıb. Lakin sorğuda iştirak edən müəssisə rəhbərlərinin 27% -i informasiya texnologiyalarının tətbiqinə xərclənən investisiyaları geri qaytarmadıklarını, 28% -i isə alınan effekti qiymətləndirə bilmədiklərini bildiriblər [4].

Şirkətlərin yalnız 35% -i büdcəni aşmadan inteqrasiya olunmuş informasiya sistemlərini tətbiq edir və bu cür layihələrin yalnız üçdə biri planlaşdırma cədvəlinə uyğun olaraq başa çatdırılır. Nəticədə bir çox müəssisə gözlənilən üstünlükləri əldə etmir: onların yalnız 8% -i planlaş-

dırılan funksiyaların 80-100% -ni alacaq. Müəssisənin idarəetməsinin avtomatlaşdırılmasının bu müasir mərhələsi də dolayı təsirlərin artması ilə səciyyələnir: proseslərin standartlaşdırılması, müxtəlif informasiya məhsullarının inteqrasiyası, istehlakçıların ehtiyaclarına cavab vermənin çevikliyi və operativliyi, bu da qiymətləndirmə prosesinə çətinliklər əlavə edir [4].

Müəssisənin iqtisadi idarəetməsində informasiya sistemlərindən istifadə səmərəliliyi birbaşa iki əsas amildən asılıdır: müəssisənin idarəetmə səmərəliliyinin yaxşılaşdırılmasına təsir və müəssisənin maye dəyərinin azalması, bu da müəssisənin gəlirliliyini artırır. Müəssisənin informasiya infrastrukturunun idarə edilməsi prosesləri və xüsusilə IT prosesləri (informasiya texnologiyaları) texnologiyaların alınması, layihələrin hazırlanması, hazırlıq işlərinin aparılması, yeni idarəetmə texnologiyalarının hazırlanması və personalın təlimi üçün ehtiyatların əsaslı investisiyası ilə bağlıdır [5].

Müəssisədə İT tətbiqetmə və istifadə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas mərhələləri 3 mərhələdə ümumiləşdirilə bilər: texnologiya seçiminin hazırlanması, təhlili və qiymətləndirilməsi; icra - birbaşa xərclərin təhlili və qiymətləndirilməsi və məqsədəuyğunluğun əsaslandırılması; tətbiqetmə - intellektual amortizasiyanın tətbiqi və hesablanması iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və gələcəkdə informasiya texnologiyalarının mərhələli modernləşdirilməsi.

İqtisadi səmərəlilik İS layihələndirilməsinin bütün mərhələlərində hesablanır: 1) bir müəssisənin yaradılması üçün araşdırılarkən, gözlənilən iqtisadi səmərəliliyin ilkin hesablanması mövcuddur; 2) texnoloji layihələndirmə mərhələsində gözlənilən iqtisadi səmərəliliyin ətraflı hesablanması başa çatdırılmışdır; 3) sənaye fəaliyyətinə tətbiqi, faktiki iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi. Bununla birlikdə, işlərin hazırlanması və layihələndirmənin ilk mərhələlərində proqnozlaşdırıcı hesablamalar [5].

İnformasiya sisteminin və ya ayrı - ayrı informasiya texnologiyalarının tətbiqi və ya modernləşdirilməsindən sonra iqtisadi səmərəliliyin hesablanması tez-tez milli iqtisadiyyatda iki metodoloji istiqamət çərçivəsində nəzərdən keçirilir, birincisi illik iqtisadi effektdə, ikincisi isə inteqral iqtisadi effektin hesablamalarına əsaslanır. İllik iqtisadi effektin hesablanması zamanı illik satış həcmi, istehsal xərclərinin, hesabat dövründə satışdan əldə olunan mənfəətin (müəssisənin informasiya sistemində dəyişiklikdən sonra) baza dövrü ərzində analoji göstəri-

cilərlə müqayisə edilməsi həyata keçirilir (müəssisədə dəyişikliyə qədər).

İqtisadi effektin hesablandığı təqdirdə müəssisənin IS-də dəyişikliklərin başlanğıcından etibarən bütün hesabat dövrü ərzində müəssisənin fəaliyyətinin xərc və gəlir tərəfinin indekslərinin müqayisəsi həyata keçirilir. Lakin iqtisadi səmərəliliyin hesablanmasının hər iki metodu müəssisənin ümumi iqtisadi inkişafına verdiyi töhfəni dəqiq qiymətləndirməyə imkan vermir. Bu, müqayisəli indekslərə təsir göstərə biləcək bir çox amillərlə əlaqədardır. Məsələn, yeni texnoloji işlənmələrin tətbiqi, tələbatın və ya reklam siyasətinin dəyişməsi ilə əlaqədar illik satış həcmi dəyişə bilər.

Buna görə də IT-nin bütün amillər: iqtisadi, təşkilati, texniki və sosial amillər əsasında istifadə edilməsinin iqtisadi effektini müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün maliyyə, keyfiyyət və proqnoz təhlili üsullarından istifadə olunur. Maliyyə təhlili hər hansı bir biznes layihəsinin əsaslandırılması üçün ümumi qəbul olunmuş vasitədir. Bu analizdə metodlar xüsusiyyətləri nəzərə alaraq iqtisadi səmərəliliyin hesablanmasına ənənəvi yanaşmalardan istifadə edir. İqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsinin klassik nəzəriyyəsiindən götürülmüş əsas prinsiplərində maliyyə metodlarının üstünlüyü.

Həmçinin, maliyyə metodları vasitəsilə IS-in yaradılması və tətbiqinin iqtisadi parametrlərini digər hər hansı investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi ilə bənzər qiymətləndirmək olar. Keyfiyyətli təhlil üsulları IS səmərəliliyinin

bütün amillərini qiymətləndirməyə və şirkətin ümumi strategiyası ilə müqayisə etməyə kömək edən kəmiyyət hesablamalarını tamamlayır. Bu metodlar qrupu peşəkarlara məhsulun xüsusiyyətlərindən və müəssisənin fəaliyyətindən asılı olmayaraq sistemlərin ən əsas xüsusiyyətlərini seçməyə və əhəmiyyət əmsallarından istifadə etməklə göstəricilər arasındakı nisbəti dəyişməyə imkan verir. Proqnozlaşdırma metodları risk ehtimalını qiymətləndirmək üçün statistik və riyazi modellərdən istifadə edir. Belə üsullardan gələcək effekti qiymətləndirmək üçün informasiya sistemi istifadə olunur; Onlar da digərləri kimi praktikada yayılırlar.

NƏTİCƏ. İlk nəticə. Müəssisənin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının bütün qrupları müəssisənin inkişafının bütün mərhələlərində istifadə edilməsi barədə hərtərəfli məlumat əldə etməyə imkan verir.

İkinci nəticə, müasir şəraitdə istənilən müəssisənin istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə müxtəlif metod və metodikanın kifayət qədər böyük seçiminə malik olmasına baxmayaraq, biznesmenlər iki göstərici ilə təhlilə üstünlük verirlər: sahibliyin ümumi dəyəri və investisiyaların qaytarılması (investisiyaların geri qaytarılması əmsalı).

Üçüncü nəticə. Sahiblik ümumi dəyəri göstərici IS-in həyata keçirilməsi və istifadəsi üçün xərclərin tam dəstini təsvir edir, burada IS-ə birbaşa məsrəflərdən başqa proqnozla bağlı dolay xərclərin hazırlanması, həyata keçirilməsi və istismarı.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://unec.edu.az/application/uploads/2019/08/A-abalayev-Adil.pdf>
2. http://www.anl.az/down/meqale/uc_noqta/2013/mart/298167.htm
3. http://miu.by/userfiles/file/Aspirantura/synopsis/2014/2014-05-16_tkalich.pdf
4. Беренс В., Хавранек П.М. Руководство по оценке эффективности инвестиций: Пер. с англ. Перераб. и дополн. изд. - Москва, 2017.
5. Ramazanov M.K. "İnformasiya sistemləri menecmenti". Dərslik, Bakı, 2017 --- səh 187.

SUMMARY

Keywords: *economy, information technologies, assessing, efficiency.*

Article is dedicated to the analysis of evaluation methods of the IT efficiency.

The economic efficiency of the application of IT is the ratio of profits and total costs of the enterprise. The aim of the article is to study methods of the economic efficiency of the application of IT. In order to achieve the set goal, it is necessary to solve the following issues: to give notion of the economic efficiency of IT, to study the main methods of the assessing the economic efficiency of IT. Recommendations to increase the efficiency of activities have been developed, taking into account scientific innovation and financial indicators. MRP, MRPII and ERP are focused on the internal organization of the enterprise, and CSRP systems include a full range of business technologies from the design of future products, taking into account the customer's requirements for warranty, service and maintenance. The application of the main stages of assessing the effectiveness of IT in the

enterprise can be summarized in 3 stages. The preparation of the selection of technology, analysis and evaluation, application – analysis.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: экономика, информационные технологии, оценка, эффективность.

Статья посвящена анализу методов оценки эффективности ИТ. Экономическая эффективность применения ИТ - это соотношение прибыли и общих затрат предприятия. Целью статьи является исследование методов экономической эффективности применения информационных технологий. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: дать представление об экономической эффективности ИТ, изучить основные методы оценки экономической эффективности ИТ. Рекомендации по повышению эффективности деятельности разработаны с учетом научных инноваций и финансовых показателей. MRP, MRPII и ERP ориентированы на внутреннюю организацию предприятия, а системы CSRP включают в себя полный спектр бизнес-технологий от проектирования будущих продуктов с учетом требований заказчика по гарантии, обслуживанию и ремонту. Применение основных этапов оценки эффективности ИТ на предприятии можно свести к 3 этапам. Подготовка выбора технологии, анализа и оценки; приложение - анализ.

Redaksiyaya daxilolma: 11.05.2021

Çapa qəbul olunma: 21.05.2021

BARAMANIN YETİŞDİRİLMƏ TEXNOLOGİYASININ BƏZİ ASPEKTLƏRİ

X.Ə.Məmmədov, X.V.Məsimova
Aqromexanika ETİ

Açar sözlər: qrena, barama, ipək, qurutma texnologiyası

Azərbaycanda qədim ənənələrə malik baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafına son illər dövlət dəstəyi daha da gücləndirilib. “Azərbaycan Respublikasında baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafına dair 2018–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda 2025-ci ilədək yaş barama istehsalının 6 min tona çatdırılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda baramaçılıq V əsrdən məlumdur. XII əsrdən isə Azərbaycan ipəyi Böyük İpək Yolu ilə Avropa və Asiya ölkələrinə ixrac olunmağa başlanmışdır. Tədqiqatçıların bildirdiklərinə görə, XI əsrin 70-ci illərində Şamaxı şəhərində olmuş İtaliya səyyahı Kontarini yazırdı ki, bu şəhərdə yüksək keyfiyyətli ipək parçalar hazırlanır. Həmin dövrlərdə Şamaxıdan Rusiyaya, İraqa, Suriyaya və başqa ölkələrə ipək aparılırdı. XVI-XVII əsrlərdə də Şirvan ipək istehsalına görə Yaxın Şərqdə öz üstünlüyünü saxlaya bilmişdi. Şirvan ipəyinin xeyli hissəsi Asiya və Avropanın bir çox ölkələrinə göndərilirdi. Bundan əlavə, məhsulun xeyli hissəsi ölkədə ipək toxuculuğunu təmin etmək üçün istifadə edilirdi. XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycana səfər etmiş Adam Olearinin verdiyi məlumatlara görə, burada hər il 10-20 min tay xammal toplanırdı. Ondən 3000 tay Şirvanın, 2000 tay Qarabağın payına düşürdü (hər tayın çəkisi təxminən 5,5 pud idi). Deməli, hər il Şirvanda 16,5 min pud, Qarabağda isə 11 min puda qədər xammal istehsal olunurdu.

Material və metodika. Azərbaycanda baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafında əsaslı dönüş “Azərbaycan Respublikasında ipəkçiliyin gələcək inkişafına dair tədbirlər haqqında” 1971-ci il 3 mart tarixli qərardan sonra inkişaf etməyə başlamışdır.

Bu qərar baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafına böyük təkan verməklə, onun maddi-texniki bazasını, sənaye potensialını genişləndirmiş və nəticədə, respublikada barama tədarükü 36,1 faiz artmışdı.

Azərbaycanda 2025-ci ilədək yaş barama istehsalı həcmimin 6 min tona çatdırılması, baramaçılığın yem bazasının genişləndirilməsi məqsədi ilə tut (çəkil) tingliyi təsərrüfatının yaradılması nəzərdə tutulur.

Baramaçılığın yem bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədilə dövlət vəsaiti hesabına Çin Xalq Respublikasından son üç ildə 3,5 milyon

ədəd calaq olunmuş məhsuldar tut (çəkil) tingləri tədarük edilərək bölgü əsasında respublikanın 38 rayonunda 350 hektar sahədə Çin texnologiyası ilə əkilib.

Bu tinglər yerli torpaq iqlim şəraitində yüksək məhsuldarlıq göstərərək barama istehsalı üçün keyfiyyətli yarpaq çıxımına malikdir.

Artıq üçüncü ildən başlayaraq bu tinglərdən istifadə etməklə yeni bağların salınması həyata keçiriləcək.

İpək qurdu baramalarından alınan təbii ipək, ən çox yayılmış təbii ipək növüdür. İpək qurdu dörd inkişaf mərhələsindən keçir: qrena, tırtıllar, pupalar və kəpənəklər. Yaz aylarında bir kəpənək tərəfindən qoyulan qrena gələn ilin yazına qədər soyuqda +2 ilə -4 °C arasında olan temperaturda saxlanılır. Baharda, tut ağacında yaşıl yarpaqlar açarkən dirçəlir və ondan 0,5 mq-dan çox olmayan tırtıllar çıxır.

Tırtıllar tut yarpaqları ilə qidalanır və çox sürətlə inkişaf edir (inkişaf zamanı baramanın kütləsi 10.000 dəfədən çox artır) və qida ehtiyatı yığır. Mövcud olduğu dövrdə tırtılın beş yaş dövrü var (beşinci dövr baramanın içərisində olur). Yetkin bir tırtıl qida qəbul etməyi dayandırır və bir baramaya bükülür (2 ilə 5 gün arasında) və baramanın içərisində bir pupaya, son mərhələdə isə bir kəpənəyə çevrilir.

Sənaye emalı üçün barama toplanmasına baramanın kütləvi çıxmasına başladıqdan 8-9 gündən tez başlanmalıdır ki, bu zaman barama tam formalaşmış bir forma alsın və keyfiyyətinin pisləşməsi üçün təhlükə yaratmasın.

Kəpənəklərin barama içərisindən çıxmasının qarşısını almaq üçün ertəsi gündən gec olmayaraq ilkin barama işləmə bazalarına təhvil verilir. Dondurulmuş pupanın tərkibində% 70-dən çox su var və baramanın qabığını parçalayıb xarab etdiyi üçün uzun müddət saxlama üçün uyğun deyillər. Bu səbəbdən uzun müddət saxlanılması üçün dondurulmuş barama əlavə olaraq bir qurutma prosesinə məruz qalır.

Barama hazırlanması aşağıdakı əməliyyatlar kompleksini əhatə edir: diri baramanın qəbulu və alınması, keyfiyyətin qiymətləndirilməsi, uçotu, saxlanması və ilkin emal bazalarına aparılması. Baramaların dondurulması və qurudulması üçün bütün əməliyyatlar ilkin emala aiddir. Materialların qurudulması, materialda və ətraf

mühitdə baş verən müxtəlif hadisələrdən qaynaqlanan, mürəkkəb bir istilik və kütlə ötürmə prosesidir, yəni buxarlanma yolu ilə müxtəlif maddələrdən mayenin (nəmin) çıxarılması prosesi.

Əslində, materialların qurudulması prosesi belədir: quruducu maddə (qızdırılan hava), qurudulacaq materiala istilik verərək, buxarlanmış nəmi əmələ gətirir, onu material kütləsindən çıxarır.

Materialın növünə və qurutma agentinin növünə görə qurutma metodlarının təsnifatı üçün müxtəlif variantlar mövcuddur, buna görə də qurutma metodunun seçimi əsasən nəm materialın fiziki vəziyyətinə və kimyəvi tərkibinə, gözlənilən performansla bağlıdır, istehsal olunan məhsul və qurutma prosesinin özü, məsələn:

- qurutma agentinin təsir metoduna görə qurutma aparılır: təbii (açıq havada) və süni (qurutma qurğularından istifadə edərək); - iş kamerasındaki təzyiqlə görə qurutma: atmosferik (hava təzyiqi 49 MPa-dan yüksək olmayan), vakuüm və artıq təzyiqlə; - quruducu maddənin qurudulmuş materiala verilməsi metoduna görə qurutma qurğuları aşağıdakılara bölünür: konvektiv, keçirici (kamera) və dalğa (termo-şüalanma, yüksək tezlikli və akustik);

- qurutma maddəsinin və qurudulacaq materialın hərəkət istiqamətində: birbaşa axın (materialın qurutma agentini ilə hərəkət istiqaməti üst-üstə düşdükdə), əks cərəyan (materialın qurutma agentini ilə hərəkət istiqaməti əksinə olduqda) və çarpaz axın (materialın qurutma agentini ilə hərəkət istiqaməti dik olduqda);

- istifadə olunan qurutma agentinin növündən asılı olaraq qurutma qurğuları bölünür: qızdırılan hava, tüstü və ya təsirsiz qazdan istifadə edən və ya tüstü qazları, quruducular, istifadə olunan buxar (isti və ya doymuş), maye istilik daşıyıcısı və elektriklə qarışıq bir hava qarışığı istifadə edən quruducular.

- qurutma agentinin istiləşmə metoduna görə qurutma qurğuları bölünür: buxar və yanğı qızdırıcıları olan qurğular, maye və ya qaz yanacağı sobaları olan qurğular. - qurutma maddə-

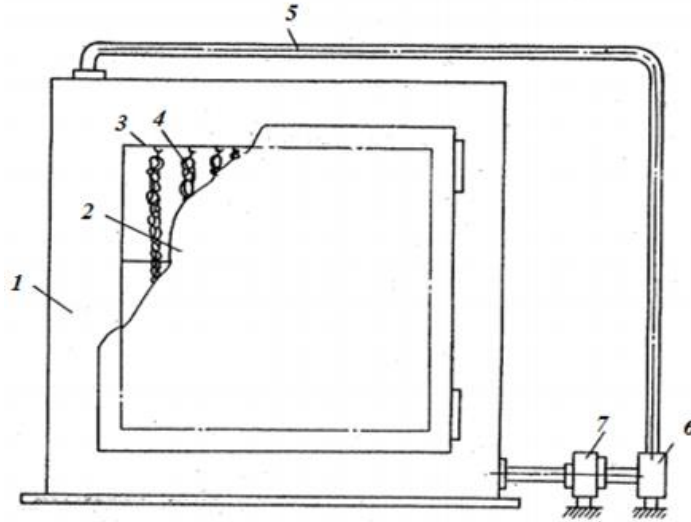
sinin istifadə tezliyinə görə, qızdırılan havanın tək və təkrar istifadəsinə və iş rejiminə görə dövrü və davamlı hərəkətə bölünürlər; - hidrodinamik rejimə görə quruducular sabit, asma və qarışıq bir material qatında mövcuddur; - dizaynına görə qurutma qurğuları ümumiyyətlə seçilir: kamera, vida, fırlanan, pnevmatik, girdab, disk, nağara, boru, kəmərlər və mina.

Üç əsas qurutma üsulu var, yəni materialdan nəm çıxarma üsulları: fiziki-kimyəvi, mexaniki və istilik. İstilik qurutma zamanı material içərisində nəm hərəkəti nəm, temperatur və təzyiqlə gradiyentlərinin təsiri altında baş verir

Müəyyən temperaturda bir material içərisində nəm hərəkətinə istilik və nəm keçiriciliyi deyilir. Xarici mühitlə müqayisədə materialın içərisində buxar-hava qarışığının artıq bir təzyiqlə əmələ gəlsə, nəm azalan təzyiqlə (təzyiqlə gradiyenti) istiqamətində hərəkət edir. Nəm materialların qurudulması tək istilik texnikası prosesi deyil, həm də materialın xüsusiyyətlərinin dəyişdiyi bir texnoloji prosesdir, əgər qurutma prosesi düzgün təşkil olunarsa, onda bu xüsusiyyətlər yaxşılaşar. Buna görə də, optimal rejimi seçmək üçün, toxuma materiallarının qurutma texnologiyasının və barama üçün qurutma prosesinin keyfiyyət göstəricilərinə temperatur təsiri prosesinin dərinədən öyrənilməsinə ehtiyac var.

Şəkil 1-də qurutma üçün barama qurutma qurğusunun quruluşunun diaqramı təqdim olunur, burada qapıları 2 olan qurutma kamerası 1 var, barama arasındakı məsafəni uzunluğuna bərabər olan canlı barama asmaqları üçün kameranın içərisinə bir neçə mərtəbədə qarmaqlar quraşdırılmışdır. Hava kanalının (5) bir ucu yuxarı hissənin açılmasında, digər ucu isə qurutma maddəsinə təmas termometri ilə və qızdırıcıdan (6) fasiləsiz sirkulyasiya edən hava üçün birləşdirilmiş qızdırıcıdan (6) təmin etmək üçün kameranın aşağı hissəsinə bağlıdır.

Qurutma zamanı normal nisbi hava rütubətini (20-25%) qorumaqları üçün kameraya bir nəm ölçmə cihazı tərəfindən idarə olunan bir püskürtmə qurğusu quraşdırılmışdır.

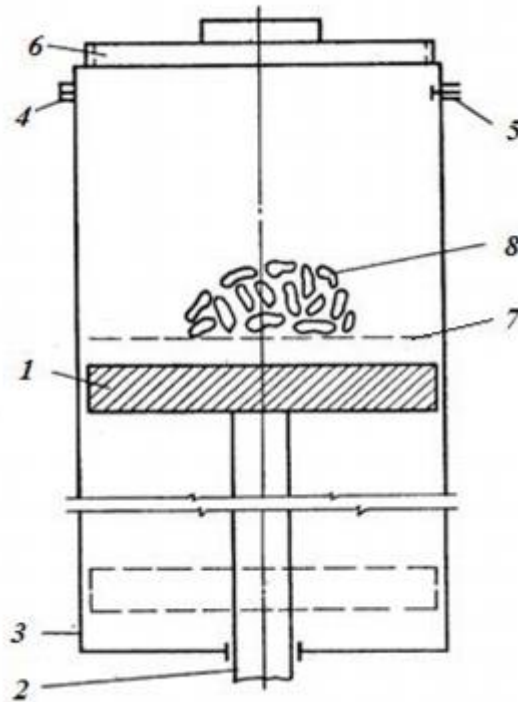

Şəkil 1. Barama qurutma qurğusu

Barama işlənməsinin bu cür şəraitində baramanın tamamilə öldürülməsi və qurudulması baş verir, barama qabığının təbii xüsusiyyətlərinin qorunmasını təmin edir

Şəkil 2-də aşağıdakı kimi işləyən barama qurutma üçün təklif olunan cihazın sxematik diaqramını göstərilmişdir: piston 2 olan çubuq 1 silindrik kameradan 3 aşağıya doğru hərəkət edir və giriş klapanı 4 isti havanın daxil olması üçün

əvvəlcədən təyin olunmuş bir qiymətlə açılır. Piston aşağıya doğru irəlilədikdə, təzyiq və temperatur azalır və əksinə, piston yuxarı qalxdıqda təzyiq və hava istiliyi artır. Əməliyyat zamanı havanın bir hissəsi çıxış klapanı 5-dən çıxır. Barabanları yükləmək və çıxarmaq üçün kameranın yuxarı hissəsində bir qapaq 6 yerləşir və kameranın içərisində barama 8 üçün bir tor 7 var.

Şəkil 2. Barama qurutma qurğusunun prinsipial sxemi

Nəticə. Canlı baramadan quru barama çıxarma əmsalı müəyyənləşdirilərək barama yığıcı sisteminin iqtisadi fəaliyyəti, barama sarma

müəssisələrini təmin etmək üçün gözlənilən quru barama miqdarı və barama xammalının keyfiyyəti

qiymətləndirilir. Baramanın ipək verməsi bu göstəriciyə böyük təsir göstərir.

Məhsul yığılı və ilkin emala hazırlıq prosesində əzilmiş baramanın azaldılması, ipəkçilikdə texniki və təşkilati mədəniyyətin yüksəldilməsi, bərk qabların istifadəsi, zəhmət tələb edən əl əməliyyatlarının mexanikləşdirilməsi, baramanın ilkin emalı üçün bazaların texniki təchizatı, xidmət işçilərinin ixtisasının artırılması, barama keyfiyyətini idarə edən vahid bir sistemin tətbiqi əzilmiş baramaların azaldılması və xam ipəyin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin açarıdır.

İpəkqurdu təsərrüfatlarında ipəkqurdu tırtıllarının yetişdirilməsi üçün biotexnoloji və texnoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla xarici qrenaların seçilməsi lazımdır; - ipəkçilikdə əməyin, tırtılın bəslənməsi üçün ərazinin, eləcə də yemin miqdarının (tut yarpaqları) qənaət edilməsi üçün ipək qurdu təsərrüfatlarında gənc ipək qurdlarının mərkəzləşdirilmiş bəslənməsi üçün cihaz və texnologiyadan istifadə edilməsi tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Авазов К.Р. Усовершенствование морки куколки коконов тутового шелкопряда: дисс., к.т.н., -Ташкент: ТИТЛП, 2011.
2. Азимов С.А., Бурханов Ш.Д., Кузьмин С.В., Статистический метод определения шелконосности коконов / Шелк.-1981.-№5.-С. 12.
3. Алиев М.О. Шелководство в Индии / Шелк. 1979. - № 3. - С. 28-30.
4. Алимова Х., Авазов К.Р., Гуламов А.Э. Оптимизация технологии первичной обработки коконов тутового шелкопряда. Сборник материалов докладов международной научно-практической конференции. 23 – 24 марта 2016 года. Витебск.2016.С.

SOME ASPECTS OF BARAMA'S PROCESSING TECHNOLOGY

*H.A.Mammadov, H.V.Masimova
Agrimechanics ETI*

Keywords: *grenade, cocoon, silk, drying technology*

State support for the development of cocoons and silkworms, which have ancient traditions in Azerbaijan, has been further strengthened in recent years. The "State Program on the development of cocoons and silkworm breeding in the Republic of Azerbaijan for 2018-2025" envisages increasing the production of wet cocoons to 6,000 tons by 2025.

Cocoon preparation involves the following set of operations: acceptance and receipt of live cocoons, quality assessment, registration, storage and delivery to primary processing bases. All operations for freezing and drying of cocoons are subject to primary processing. Drying of materials is a complex process of heat and mass transfer caused by various events in the material and the environment, ie the process of removing liquid (moisture) from various substances by evaporation.

Reduction of crushed cocoons in the process of harvesting and preparation for primary processing, improvement of technical and organizational culture in silkworm breeding, use of solid containers, mechanization of labor-intensive manual operations, maintenance of bases for primary processing of cocoons, training of service personnel, introduction of a single cocoon quality management system is the key to reducing crushed cocoons and improving the quality of raw silk.

Redaksiyaya daxilolma: 02.04.2021

Çapa qəbul olunma: 11.04.2021

İQTİSADİYYAT

JEL Q00, Q13 UOT 332.02

AZƏRBAYCANDA ÇAY SƏNAYESİ: DÜNƏNİ, BU GÜNÜ, SABAHI

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru Y.M.Sadıqov

AMEA İqtisadiyyat institutu

E-mail: y.sadikhov@mail.ru

Açar sözlər: çayçılıq, çay emalı, çay idxalı, çay ixracı, qara çay, yaşıl çay, inhisarçılıq, rentabellik, məhsuldarlıq, fermerlər,

Xülasə. Məqalədə dünya üzrə çay istehsalının inkişafı, liderlik edən ölkələrin təcrübəsi qiymətləndirilmiş, həmin ölkələrdə çayçılığın inkişaf istiqamətləri göstərilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanda çayçılıq və onun emalının keçmiş, mövcud vəziyyəti təhlil edilərək qiymətləndirilmiş, inkişaf perspektivinə dair məlumat və tövsiyələr təqdim olunmuşdur. Həmçinin çay istehsalı və çayın emalı, çay bükücü fabriklərinin inkişaf istiqamətləri göstərilməklə, rentabelliyyə görə kənd təsərrüfatı məhsulları içərisində yüksək iqtisadi effekti olan fəaliyyət növlərindən biri olduğu əsaslandırılmış və ona görə də yenidən əvvəlki şöhrətinə çatdırılmasının zəruriliyi göstərilmişdir. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və səmərəliliyin artırılması istiqamətində çayçılıq və onun emal müəssisələrinin inkişafı prioritet sahə kimi göstərilmişdir. Çayçılıq sənayesinin inkişafında klasterlərin daha səmərəli ola biləcəyi əsaslandırılmış və bəzi konkret təkliflər verilmişdir.

Giriş. Çayın vətəni 4-cü əsrdən bəri yetişdirilən Çin sayılır. Sonradan isə digər ölkələrə yayılmışdır. Sudan sonra çay dünyanın ən çox istehlak olunan içkisi. Çay yarpaqları bütün dünyada geniş yayılmış bir tonik və alkoqolsuz içki istehsal etmək üçün istifadə olunur. İnsan orqanizminə faydalı təsir göstərən vitaminlər və digər bioloji aktiv maddələrlə zəngindir. Buna görə də onun dünyada istehsalı ildən-ilə artır. Dünyanın hansı ölkəsinin torpaq-iqlim şəraiti çay bitkisinin əkilməsinə imkan verirsə, həmin ölkədə bu qiymətli bitkinin əkin sahəsini genişləndirməyə çalışırlar. Bunun nəticəsidir ki, dünyanın 40-dan çox ölkəsində 2,6 milyon hektardan artıq çay əkinləri mövcuddur və hər il çay istehsalı artır. Çay yarpağını xüsusi texnologiyalardan istifadə edərək çay fabriklərində emal edirlər. Qara çay istehsalında bükülmə, fermentasiya və s. texnoloji üsullar tətbiq olunur. Yaşıl çay isə fermentləşdirilmir, kəskin buxarla buxarlanır, bu da təbii rəngini qoruyur.

BMT-nin Baş Assambleyasında 21 may Beynəlxalq Çay Günü elan edilməsi qərara alınıb. Beynəlxalq Çay Günü davamlı çay istehsalı və istehlakına dəstək məqsədilə kollektiv fəaliyyətin təşviqi və genişləndirilməsi və aclıq və yoxsulluqla mübarizədə əhəmiyyəti barədə məlumatlılığı artıracaqdır.[1]

Dünyada çay. Hal-hazırda dünya üzrə çay istehsalına şübhəsiz ki, Çin liderlik edir. Bu ölkədə orta hesabla ildə 2,5 mln. ton çay istehsal olunur ki, bu da dünya istehsalının üçdə birini təşkil edir. Lakin Çinin özü də ən böyük çay istehlakçısıdır - ümumdünya çay istehlakının təxminən 40 faizi bu ölkənin payına düşür. Ən bö-

yük ikinci ixracatçı ölkədir ki, 2019-cu ildə beynəlxalq bazarlara 361 min ton çay tədarük etmişdir. Çində çay müqəddəs sayılır və bir çox vacib ənənələrin, o cümlədən nikah mərasimlərinin ayrılmaz hissəsidir. Çinlilər çay üçün də üzr istəyirlər.

İkinci yeri ildə 1,3 mln. ton istehsalla Hindistan tutur. Ölkədə çay ticarət sənayesi Britaniya Ost-Hind şirkətinin Şərqi Asiya koloniyasında torpaq sahələrini xüsusi olaraq çay istehsalı üçün yenidən işlənməsi ilə başladı. Hindistan böyük həcmdə çay istehsal edir ki, bu da ölkə üçün çox vacibdir, çünki ölkədə bir milyarddan çox istehlakçı var. Buna görə də istehsal olunan çayın 70%-dən çoxu ölkədaxili istehlaka sərf olunur. Şimali Amerika auditoriyası üçün ən çox ixrac olunan çay məhsullarından biri, Şimali Hindistanda istehsal olunan və mütəmadi olaraq südlə istehlak edilən ədviyyatlı çay qarışıqlarıdır. Eyni zamanda Hindistan həm də çox populyar “Assam” və “Darciling” növlərindən olan çay da istehsal edilir. Bənzərsiz təbiət şəraiti sayəsində bu çaylar spesifik xüsusiyyətlərə malikdirlər və lüks keyfiyyətləri sayəsində yüksək nüfuza layiqdirlər.

Keniyada ildə 440 min ton çay istehsal edilir. Bu ölkədə çay sahələrində tropik iqlim və zəngin vulkanik torpaq yerli çaya xüsusi parlaq rəng və ətirli dad verir. Keniya əsasən qara çay istehsal etsə də, orada yaşıl, sarı və xüsusilə qiymətli ağ çay da yetişdirilir. İri çay istehsalçısı olan ölkələrdən fərqli olaraq, Keniyada böyük plantasiyalar çox deyil - istehsal olunan çayın təxminən 90% -i 1 akr-dan (0,4ha) az olan kiçik fermerlər tərəfindən becərilir. Rəqabətdən geri qalmamaq üçün Keniya əsas diqqəti çayçılıqda

innovasiyalara, tədqiqatlara və digər intensiv inkişafıya yönəlməmişdir. Ona görə də bu ölkə məhsuldarlığı artırılmış yeni sortların, habelə iqlim dəyişikliyinə və hava şəraitinə qarşı daha yaxşı müqavimət göstərə bilən sortların hazırlanmasına görə dünya lideri olmuşdur.

Şri-Lankada ildə 350 min ton çay istehsal edilir. Bu ölkədə çay istehsalı bir milyondan çox yerli işçinin məşğul olduğu sənayenin ən böyük sahələrindən biridir. Bu ada dövlətində çay yetişdirmək üçün dövlət təxminən 190 min hektar ərazi ayrılmışdır. Şri-Lanka çayı konturlu əkin üsulu ilə becərilir və burada çalalar torpaq konturlarını təkrarlayan xətlər üzrə əkilir. Əvvəllər Seylon kimi tanınan Şri Lanka üç əsas çay növü istehsal edir: Seylon qara, Seylon yaşıl və Seylon ağ çayı.

Vyetnam ildə 260 000 ton göstəricisi ilə çay istehsalı üzrə dünyada beşinci lider ölkədir. Vyetnam çay sənayesində həm müasir texnologiya və avadanlıqlara malik böyük şirkətlər, həm də məhdud həcmli çay istehsal edən kiçik, müstəqil istehsalçılar vardır. Bu ölkədə istehsal olunan çayın təxminən 60% -i qara çay, 35% -i yaşıl çay, 5% -i isə lotus və ya yasmin çayı kimi digər xüsusi növlərdir.

Çay həmçinin Argentina, Braziliya, Türkiyə, İndoneziya və iqlimi isti, rütubətli olan digər ölkələrdə də becərilir.

Çin, Hindistan və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə adambaşına düşən gəlirlərin artması sayəsində qlobal çay tələbatı ildə 5%-ə qədər qeyri-adi nisbətdə böyüyür. Bu, istehsal, ixracat və istehlakda əhəmiyyətli artımlara səbəb olmuş və bazar qiymət artımlarını rekord həddə çatdırmışdır.

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının tərkibində çayçılıq üzrə hökumətlərarası qrup fəaliyyət göstərir. Bu qrup dünya bazarındaki vəziyyətin müntəzəm qiymətləndirilməsi və qısamüddətli proqnozlar da daxil olmaqla çayın istehsalı, istehlakı, ticarəti və qiymətləri ilə bağlı hökumətlərarası məsləhətləşmələr və məlumat mübadiləsi edən bir forumdur. Qrup Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının himayəsi altında milli siyasətdəki dəyişiklikləri nəzərdən keçirir və onların beynəlxalq nəticələrini indiki və gələcək bazar vəziyyəti baxımından öyrənir. Demək olar ki, bütün idxalatçı ölkələr və çay ixracatçıları bu qrupun üzvləridir.

Bu qrupun proqnozuna görə dünyada qara çay istehsalı növbəti on il ərzində ildə orta hesabla 2,2% artacaq və 2027-ci ildə 4,4 mln. tona çatacaq ki, bu da əsasən Çin, Keniya və Şri-Lankada istehsalın artımını əks etdirir. Eyni za-

manda Çin dünyanın ən böyük qara çay ixacatçısı olan Keniyanın istehsal səviyyəsinə çatacaq. Qlobal yaşıl çay istehsalının daha da sürətlə artacağı gözlənilir: illik artım 7,5% olacaq və istehsal həcmi 2027-ci ilə qədər, dünya üzrə, əsasən Çinin hesabına 3,6 milyon tona çatacaq, burada 2015-2017-ci illərdə 1,5 milyon tondan 2027-ci ildə 3,3 milyon tona qədər artacaq. [2]

Keçmiş Sovetlər ölkəsində çay Krasnodarda, Gürcüstanda və Azərbaycanda yetişdirilirdi.

Gürcüstanda hazırda 700 ha. çay plantasiyaları mövcuddur. 1970-ci illərin sonunda bu rəqəm bir neçə dəfə çox idi və ildə 95 min ton hazır çay istehsal olunurdu. Gürcü çayı dünyanın bir çox ölkələrinə, o cümlədən Avropa ölkələrinə ixrac olunurdu. SSRİ dağıldıqdan sonra Gürcüstanda çayçılıq tənəzzül etməyə başladı. Gürcüstanın bu istehsalını qorumaq üçün artıq heç bir səbəbi yox idi, çünki onun yeganə bazarı keyfiyyətin pisləşməsi nəticəsində təkə Rusiya qalmışdır, hansı ki, bu bazardan da artıq sıxışdırılırdı. Sonrakı illərdə Gürcüstanda çay istehsalı tədricən bərpa olunmağa başladı, baxmayaraq ki, bu günə qədər gürcü çayı hələ də keçmiş mövqelərini geri qaytarmamışdır. Ancaq keyfiyyətdə daha irəli getmişdir. Müasir gürcü çayı keyfiyyətinə görə sovet hakimiyyətinin son illərində istehsal edilənlərdən daha yaxşıdır, ümumiyyətlə, «normal, orta möhkəm keyfiyyətli, təbii əlamətləri yaxşı ifadə olunmuş çay» kimi xarakterizə olunur.

Krasnodar diyarında 1990-cı illərin ortalarına qədər çay sahəsi əsasən Qara dəniz sahillərində kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrindən biri olmuşdur. Çay plantasiyalarının sahəsi 1,6 min hektarı keçirdi, onlardan 7 min tondan çox yaşıl çay yarpağı toplanırdı və hər il təxminən 2 min ton hazır çay istehsal olunurdu. Çay təsərrüfatının gəlirliliyi 45% -dən çox idi. SSRİ dağıldıqdan sonra burada da çayçılıq tənəzzül etməyə başladı. Vaxtilə çay yarpağının ümumi yığımı, 1990-cı ildə 8 min ton olurdusa, bu rəqəm hal-hazırda 330 tona enmişdir. Mütəxəssislər 1990-cı illərdən sonra çay sənayesindəki tənəzzülün əsas səbəblərini çay məhsullarının maya dəyərində kəskin artım və qiymətlər bərabərliyinin olmaması səbəbindən rəqabət qabiliyyətinin azalması, Rusiya bazarına ucuz idxal çayının tənəzzilməmiş təchizatı ilə izah edirlər.

Azərbaycanda çayçılığın müasir durumu, perspektivlər. Çay bitkisi istilik və rütubət sevəndir. Belə şəraitdə çay yaxşı bitir və yüksək məhsul verir. Vegetasiya dövründə yağmurlu hava şəraiti yaranarsa, havanın nisbi rütubəti yük-

sələrək bitkinin inkişafını sürətləndirməyə zəmin yaradır. Bunun üçün illik aktiv temperatur 3500° C olmalıdır.

Azərbaycanda çayçılıq üçün olduqca əlverişli şərait var və xüsusilə də cənub bölgəsinin bərəkətli torpaqlarında yetişən çay yarpaqları öz tərkibindəki göstəricilərə görə yalnız dünyanın ən keyfiyyətli çayları ilə müqaisə oluna biləcək səviyyədədir. Belə ki, Azərbaycan çayının tərkibində 28-30 % çayda əsas keyfiyyət göstəricisi olan tanin, 5-6 % kofein, 46-50 % ekstratlı maddələr var ki, bunlar yüksək keyfiyyət göstəriciləri sayılır. [3]

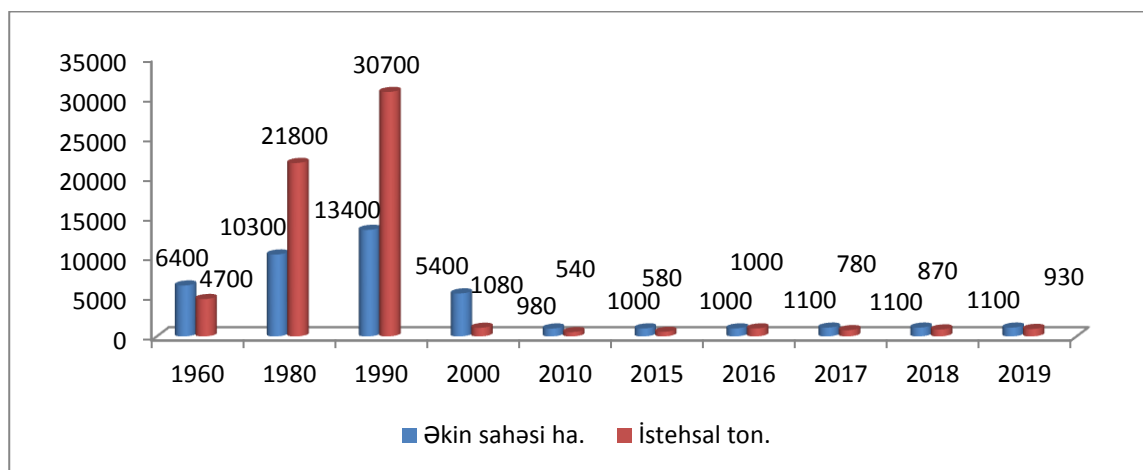
Azərbaycanda çay bitkisi ilk dəfə XIX əsrin sonlarında əkilmiş, çayın elmi əsaslarla becərilməsinə 1929-cu ildən, sənaye miqyaslı plantasiyaların salınmasına isə 1932-ci ildən başlanılmışdır

Bu sahənin inkişafı 1970-1980-ci illərdə daha da sürətlənmiş, çay əkinlərinin suvarma suyuna tələbatının ödənilməsi məqsədi ilə 1976-cı ildə Lənkəran rayonunda tutumu 52 milyon kubmetr olan Xanbulançay, 1986-cı ildə Masallı rayonunda tutumu 46 milyon kubmetr olan Vələşçay su anbarları tikilərək istifadəyə verilmişdir. Həmin dövrdən etibarən çay plantasiyalarının sahəsi genişləndirilərək 13,4 min hektara, yaşıl çay yarpağı istehsalı 34,5 min tona çatdırılmışdır. Eyni zamanda, ölkədə çay yarpağı emal edən 14

müəssisənin və 2 çayçəkici fabrikin tikilməsi ildə 45 min ton çay yarpağının emalına imkan yaratmış, ölkə əhalisinin quru çaya olan ehtiyacının 65-70 faizinin yerli istehsal hesabına ödənilməsinə təmin etmişdir. Vaxtilə 300 mln. əhalisi olan SSRİ-nin tələbatının 8-10%-ni Azərbaycan ödəyirdi.

Müstəqillik qazanıldıqdan sonra bu sahə də tənəzzül etməyə başlamışdır. Belə ki, 1990-cı illərdən etibarən ölkədə çay sahələri və istehsalı tədricən azalmağa başlamış və 2010-cu ildə çay plantasiyalarının sahəsi 587 hektara, məhsul istehsalı 545 tona düşmüşdür. Hal-hazırda Azərbaycanda hər il 15 min ton çay içilir ki, yerli istehsal bunun cəmi 4%-ni ödəyə bilər. Çaya olan istehlak tələbatı demək olar ki, tamamilə idxaldan asılı vəziyyətə düşüb.

Çayçılıq sektorunda tənəzzülün əsas səbəblərindən biri budur ki, müstəqillik əldə olunandan sonra ölkədə torpaq islahatı başlanmış, bütün əkin sahələri özəlləşdirilməyə başlanmışdır. Məhz həmin ərəfədə çay plantasiyalarının yerlərdə düzgün özəlləşdirilməməsi, mövcud çay sahələrinin düzgün bölüşdürülməməsi, həmin zamanlar çay emal edən müəssisələrin çayın qiymətini süni sürətdə aşağı salması, ona olan münasibətin pisləşməsi çay sahələrinin kütləvi qırılmasına, yandırılmasına və digər kənd təsərrüfatı bitkiləri ilə əvəz edilməsinə gətirib çıxardı.

Qrafik 1. Çayın əkin sahəsi və istehsalının dinamikası

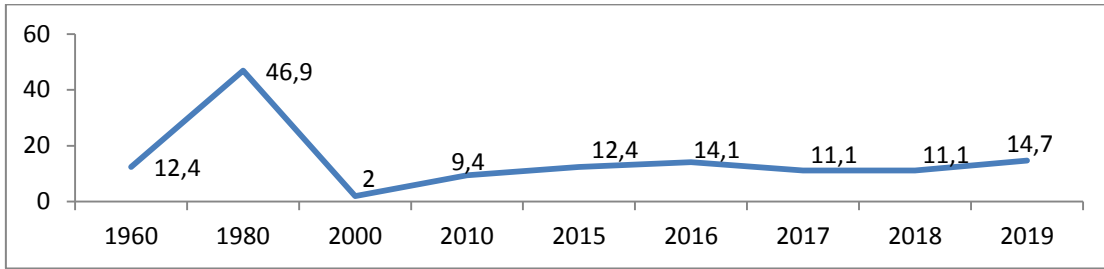
Qrafik 1-dən illər üzrə çayın dinamikası göstərir ki, 1990-cı ildən sonra, müstəqillik qazandıqdan sonra ölkədə çayçılığın tənəzzül dövrü başlanmışdır. Son 30 ildə çayın əkin sahəsi 12,2 dəfə, istehsal isə 33 dəfə azalmışdır. Təkcə Lənkəran rayonunda 6980 ha. çay sahəsindən cəmi 327 ha., Masallı rayonunda 3360 ha. sahədən isə cəmi 5 ha. çay sahəsi qalmışdır. Astara

rayonunun isə 2300 ha. çay sahələrin 60-65%-i məhv edilmişdir.[4]

Ölkə əhalisini quru çay məhsulu ilə təmin etmək üçün hər il 15000 ton quru çaya tələbat var. Bu tələbat idxal hesabına təmin edilir və bunun üçün hər il 50-52 mln.dollar vəsait sərf edilir, hansı ki, bu tələbatı ödəmək üçün potensial böyükdür.

Çayın tək əkin sahəsi və istehsalı azalmamışdır, həm də məhsuldarlığı çox düşmüşdür.

Ölkədə illər üzrə çayın məhsuldarlığı dinamikasına baxaq.

Qrafik 2.Çayın məhsuldarlığının dinamikası, sent./ha

Qrafik 2-dən göründüyü kimi 2019-cu ildə çayın məhsuldarlığı təxminən 1960-cı il səviyyəsinə düşmüşdür və yaxud 1980-cı ilə nisbətən 2019-cu ildə 3,2 dəfə aşağı düşmüşdür. Bildiyimiz kimi istənilən kənd təsərrüfatı məhsulunun rentabelliği onun məhsuldarlığı ilə birbaşa bağlıdır. Çayçılıqda da məhsuldarlığın bu qədər azalması bu sahənin rentabelsizliyinə gətirib çıxaran əsas amillərdəndir.

Azərbaycan Respublikasında çayçılığın təşkilinin, çay istehsalının tənzimlənməsinin və çay məhsullarının keyfiyyətinin təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən "Çayçılıq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu 17 dekabr 2002-ci ildə qəbul edilmişdir. Bu Qanunun qəbul edilməsi ölkədə çayçılığın inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmışdır. Həmin Qanuna görə çayçılıq sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri çayçılıqda investisiya fəaliyyətinin və kooperasiyanın stimullaşdırılmasından, lizinq və aqroservis xidmətlərinin genişləndirilməsindən, çay məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsindən və ixracının artırılmasından, daxili bazarın qorunmasından, habelə çay becərən regionlarda sosial təminatın yaxşılaşdırılmasından və ekoloji tarazlığın saxlanılmasından ibarətdir. [5]

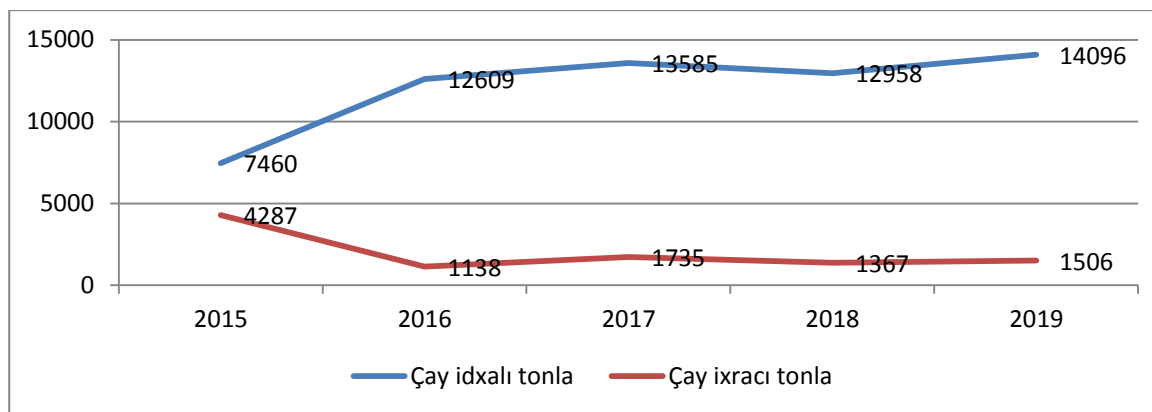
12 fevral 2018-ci ildə çayçılığın inkişaf etdirilməsi, çay məhsullarına tələbatın yerli istehsal hesabına təmin olunması, çayçılığın ixrac potensialının artırılması, kənd əhalisinin məşğulluğunun və maddi rifahının yüksəldilməsi məqsədi ilə "Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. Həmin Dövlət Proqramı "Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri, çay və çəltik istehsalının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 sentyabr 2017-ci il

tarixli, 3227 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq hazırlanmışdır. Müvafiq Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə, bu sahənin potensial imkanlarından səmərəli istifadə edilməsinə, çay istehsalına marağın artırılmasına yönəldilmişdir. Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkədə quru çaya olan tələbatın əsasən yerli məhsul hesabına ödənilməsi, çay emalı müəssisələrinin xammal təminatının yaxşılaşdırılması, emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi, çay məhsullarının ixracının artırılması və kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün çayçılığın inkişafını stimullaşdırmaqdır. [6]

Azərbaycanda çayçılığın inkişafı sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə zəruri işlərin görülməsi nəzərdə tutulur:

- çay bitkisinin əkin sahələrinin genişləndirilməsi və intensiv becərmə texnologiyalarının tətbiqi hesabına çay istehsalının artırılması;
- toxumçuluq və tinglik təsərrüfatlarının yaradılmasının dəstəklənməsi və maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi;
- çayçılıq təsərrüfatları üçün əsas və köməkçi materiallar istehsalının və digər infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması;
- çay sahələrinin müasir becərmə texnikası ilə təminatının yaxşılaşdırılması;
- mövcud çay emalı müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası, modernləşdirilməsi və mütərəqqi texnika və texnologiyalar əsasında yeni çay emalı müəssisələrinin yaradılmasının təşviqi;
- çay məhsulları üzrə idxalın əvəzlənməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Azərbaycan əhalisinin çaya olan tələbatı əsasən idxal hesabına ödənilir. Ölkədə çayın idxal və ixrac dinamikasına nəzər yetirək.

Qrafik 3. Çay idxal ixrac dinamikası

Qrafik 3-dən görüldüyü kimi çay idxalı sürətlə artır. 2019-cu ildə çay idxalı 2015-ci ilə nisbətən təxminən 2 dəfə artmış, ixracı isə 2,8 dəfə azalmışdır. Son beş ilin idxal-ixrac dinamikası bir daha göstərir ki, çayçılıqda görülmüş tədbirlərin elə də ciddi əhəmiyyəti olmamış, problemlər davam edir.

Hal-hazırda Lənkəran və Astara zonasında çayçılığın inkişafına diqqət nisbətən artmışdır. Əsas məsələ nəşillərin illərlə qazandığı çay ənənəsinin itməməsidir. Çayın emalı müəssisələri çayçılığın inkişafında əsas rol oynayır.

"Azərsun Holding" Azərbaycanda ən böyük çay istehsalçılarından biridir. Onun ilk investisiya layihəsi 1994-cü ildə Bakıda fəaliyyətə başlamış "Sun Tea" çay fabriki olmuşdur. "Sun Tea" hazırda məşhur çay markalarının istehsalçısıdır. "Sun Tea" qara çay, yaşıl çay, meyvəli çayların istehsalı ilə məşğuldur. Müəssisə illik ortalama 15 000 ton istehsal gücünə malikdir. Şirkətlər qrupunun Azərbaycanın cənubunda Lənkəran və Astarada paketləmə müəssisələri də fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın ən seçilmiş keyfiyyətli çay yarpaqlarını emal edərək "Azerçay" markası ilə dünya bazarına təqdim edən müəssisə Azərbaycan çayının şöhrətini bütün dünyaya yayır. Almaniyanın "Heinemann" şirkəti ilə əldə olunmuş razılaşmaya əsasən, üzərində "Made in Azerbaijan" yazısını daşıyan "Azerçay" markası dünyanın 50-dən çox hava limanında "Duty Free" mağazalarında istehlakçılara təqdim olunur, dünyanın aparıcı idman yarışlarında, beynəlxalq tədbirlərində baş sponsor kimi iştirak edir. Şirkətlər qrupunun Şri-Lankadakı "İnter Tea" müəssisəsi broker olaraq birjalarda ən keyfiyyətli Seylon çaylarını tədarük edir. "Azərsun Holding" eyni zamanda dünyaca məşhur Hindistan, Vyetnam və Keniya çaylarını birbaşa çay istehsalçılarından satın alaraq, emal müəssisələrinin xammal ehtiyacını təmin edir.

"Astarəçay" MMC 2010-cu ildə təsis edilmişdir. Bu MMC-də quru çay istehsalı üçün istifadə edilən xammal yalnız Azərbaycanın subtropik bölgəsi olan Astara və Lənkəran rayonlarındakı plantasiyalardan tədarük olunur. Həmin plantasiyalarda əkilən "Kolxida" çay toxumları Gürcüstanın Batumi şəhərində yerləşən Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun tədris-təcrübə sahəsindən alınmışdır. Toxumlar sınaqdan keçirilmiş, yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq əkilmişdir. Ekoloji cəhətdən təmiz şəraitdə yetişdirilən çayın becərilməsi və emalı zamanı burada heç bir kimyəvi qatqıdan istifadə edilmir. Çay sahələrində Almaniyanın "LACON" şirkəti tərəfindən ekoloji müşahidələr aparılır.

Astara rayonu ərazisində, həmçinin Koreya Respublikası şirkətinin layihəsi əsasında da çay fabriki inşa edilmişdir. Ərazisi 5 hektar olan həmin fabrikdə xaricdən gətirilən ən müasir avadanlıq quraşdırılmışdır. Fabrik gün ərzində 10 ton yaşıl çay emal etmək gücünə malikdir. Burada çəkisi 100, 200 və 400 qram olan çay bükümləri hazırlanır. Fabrikdə dəqiqədə 8 çay bükümü istehsal edilir. Astara çay fabriki 2016-cı ildə İSO 9001 və İSO 14001 sertifikatlarına layiq görülmüşdür.

"Yaşıl çay" MMC-də çay istehsalı ilə məşğuldur. "Yaşıl Çay"ın 150 hektara yaxın torpaq sahəsi var və bunun 61 hektarında 2011-ci ildən başlayaraq yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən "Kolxida" sortundan ibarət çay plantasiyaları salınıb və bu iş davam edir. Sahələrin Hollandiyadan dəvət olunan mütəxəssislər tərəfindən qurulmuş suvarma şəbəkəsi vasitəsilə çiləmə üsulundan istifadə etməklə suvarılması həyata keçirilir. Təsərrüfatda xaricdən gətirilən ən müasir texnika və avadanlıqdan istifadə olunur. Plantasiyalara qulluq zamanı kimyəvi vasitələrdən istifadə edilmir. Mineral gübrələr əvəzinə üzvü gübrələrdən daha çox istifadə olunur. Bunun nəticəsində burada

yetişdirilən çay yarpağı ekoloji cəhətdən tam təmiz olur.

Bunlardan başqa "Gilan" çay fabriki, Astarada "İlyasçay" MMC çay istehsalı ilə məşğuldur. Ancaq görülən işlər Azərbaycanda çayçılığın əvvəlki şöhrətini bərpa etmək müqabilində çox azdır.

Hələ 2018-ci ildə çapdan çıxmış "Azərbaycanda aqroemal sahəsinin müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri" monoqrafiyasında göstərmişdik ki, çayçılığı dirçəltmək üçün, ilk növbədə, bu sahəyə uzunmüddətli kreditlər verilməlidir. Çay uzunömürlü bitki olduğuna görə, onun gəlir gətirməsinə də çox vaxt tələb edilir. Çay bitkisi əkildikdən 7-8 il sonra məhsul verir. Sahibkarın 8-9 ildən sonra əldə edəcəyi çayı satıb, krediti ödəyəcəyi vədi banklar tərəfindən ciddi qarşılınmır. Ona görə də bu sahənin bərpası üçün dövlətin dəstəyi lazımdır.[7]

Çayçılıq uzun müddətli investisiya tələb edən sahədir. Kiçik fermerlərin maliyyə vəziyyəti imkan vermədiyi üçün bu sahəyə investisiya qoya bilmirlər, çünki investisiya qoyub 7-8 il gözləmək mümkün deyil. Bu sahəyə yalnız maliyyə vəziyyəti buna imkian verə bilən, iri şirkətlər investisiya qoya bilirlər. Gec məhsul verməsinə baxmayaraq, çay bitkisi 50 il durmadan məhsul verə bilər.

Keçmişdə çayçılığın dəyər zəncirlərində dövlət mülkiyyəti olduğu üçün ancaq hökumət iştirak edirdi. Lakin indi vəziyyət dəyişmiş və getdikcə çay ticarətində əsas çay istehsalçıları xırda çay təsərrüfatları oldu.

Dünyanın iri çay ixracatçıları olan ölkələrdə də vəziyyət belədir. Məsələn, Şri Lankanın ümumi çay istehsalının 70%-dən çoxu, hər biri üç hektardan az əkin sahəsi olan kiçik sahibkarların payına düşür.

Fikrimizcə çayçılıqda klasterlərin yaradılması, çayçılıq üzrə istehsalçı və emal müəssisələrinin birlikdə bütün dəyər zəncirlərinin yaranmasında bir çətir altında cəmlənməsi daha effektiv ola bilərdi. Bu subyektlər öz hüquqi statusunu saxlamaqla tam birləşmə meylinə deyil, qarşılıqlı fəaliyyət mexanizminin yaradılmasına üstünlük verirlər, eyni zamanda klasterlərdən kənardə digər müəssisələrlə əməkdaşlıq etmək imkanına malik olurlar. Çayçılıq sektoru üçün sektorial klasterlər daha uyğun olardı və res-

publikada çayçılığın inkişafında böyük rol oynayırdı.[8]

Eyni zamanda hökmən bazarın qorunması siyasəti həyata keçirilməlidir ki, çayımızı yerli bazarda sata bilək. Azərbaycan çayı ekoloji baxımdan təmiz çay sayılır.

Nəticə

➤ Hər şeydən öncə çayçılıqda istehsal-emal komplekslərinin yaradılmasına (çayçılıq sektorunda yaranan dəyər zəncirinin bütün halqalarını özündə birləşdirən klasterlər, kooperasiyalar, birliklər) və struktural dəyişikliklərinə təşviq edilməsi öndə duran məsələlərdəndir. Xüsusilə də sektorial klasterlər regional səviyyədə iqtisadi artıma və investisiyaların genişlənməsinə yol açardı. Bu həm də inkişafın ən uğurlu variantlarını seçmək üçün geniş seçim imkanı yaradır. Ona görə də çayçılıq sektorunda klaster strategiyası işlənməli və həyata keçirilməlidir.

➤ Çay plantasiyalarının sahəsi artırılmalı və bununla əlaqədar dövlətin təşviqləndirmə siyasəti olmalıdır. Çay əkildikdən 7-8 il sonra məhsul verməyini nəzərə alaraq, dövlət həmin müddət ərzində fermerlərə yaşayış minimumu həcmində kompensasiya ödənilməlidir.

➤ Fikrimizcə, ümumilikdə ölkə üzrə çay plantasiyalarının sahəsini 6 min hektara çatdırmaq olar. Bunun üçün ölkənin cənub bölgələrində mövcud torpaq-iqlim şəraiti çay bitkisinin yetişdirilməsi tələblərinə tam cavab verir. Təkcə Lənkəran zonasında çay əkininə yararlı 1000 ha. sahə mövcuddur. Fikrimizcə, çay plantasiyalarının sahəsinin genişləndirilməsi iqtisadi səmərəsi çox az olan taxıl əkin sahələrinin hesabına olmalıdır, necə ki, vaxtilə çay plantasiyaları məhv edilib taxıl altına verilmişdir.

➤ Respublikamızda mövcud olan çay genofondu yeni salınacaq çay plantasiyalarının əkin materialları ilə təmin olunmasına etibarlı zəmin yarada bilər. Əsas çayçılıq bölgələrinə uyğun əkin materialı üçün uyğunlaşdırılmış sortların düzgün seçilməsi müasir tipli çay plantasiyalarının salınmasında mühüm şərtidir. Ona görə də dövlət hesabına bu sahəyə xidmət edən xüsusi tingçilik təsərrüfatı yaradılmalı və fermerləri rayonlaşdırılmış və keyfiyyətli çay tingləri ilə təmin etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Организация Объединенных Наций <https://www.un.org/ru/observances/tea-day>
2. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı <http://www.fao.org/in-action/smallholder-tea-producers-benefit-from-harmonize-safety-standards/ru/>
3. S.Ramazanov, İ.Kərimov "Çayçılıq" Bakı-2019-cu il. 64 s. www.vet.edu.gov.az
4. Dövlət Statistika Komitəsinin nəşrlərinin elektron versiyaları 2020

https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/

5.Çayçılıq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı şəhəri, 17 dekabr 2002-ci il № 402-IIQ <http://www.e-qanun.az/framework/5525>

6. “Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı Bakı şəhəri, 12 fevral 2018-ci il № 3660 <http://www.e-qanun.az/framework/37902>

7.Y.M.Sadıqov “Azərbaycanda aqrоemal sahəsinin müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri” Bakı “Avropa” nəşriyyatı 2018 (85s)

8.T.Əliyev “Klasterlər: Beynəlxalq təcrübə və innovativ inkişaf “ Bakı “Elm və Bilik” nəşriyyatı 2019 s.535

Tea industry in Azerbaijan: yesterday, today and tomorrow

Ph.D., Associate Professor Sadıgov Yunus Musa

National Academy of Sciences of Azerbaijan Institute of Economics

SUMMARY

Key words: *tea growing, tea processing, tea import, tea export, black tea, green tea, monopoly, profitability, productivity, farmers.*

The article assesses the development of tea production in the world, the experience of leading countries, and shows the development prospects of those countries. At the same time, the past of tea growing and its processing in Azerbaijan, the current situation was analyzed and evaluated, information and recommendations on development prospects were presented. It was also substantiated that tea production and tea processing is one of the types of activities with high economic effect among agricultural products due to its profitability, indicating the directions of development of tea packing factories, and therefore the need to restore it to its former glory. The development of tea and its processing enterprises has been identified as a priority area in order to increase the competitiveness and increase efficiency in the non-oil sector of Azerbaijan. It was substantiated that clusters could be more efficient in the development of the tea industry, and some specific suggestions were made.

Чайная индустрия в Азербайджане: вчера, сегодня и завтра

Юнус Муса оглы Садыгов к.э.н., доцент,

Национальная Академия Наук Азербайджана Институт Экономики

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *чайоводство, переработка чая, импорт чая, экспорт чая, черный чай, зеленый чай, монополия, рентабельность, продуктивность, фермеры.*

В статье дана оценка развития производства чая в мире, показаны опыт ведущих стран и перспективы развития. При этом были проанализированы и оценены прошлое выращивания и переработки чая в Азербайджане, нынешняя ситуация, представлена информация и рекомендации по перспективам развития. Также было обосновано, что производство чая и его переработка является одним из видов деятельности с высоким экономическим эффектом среди сельхозпродукции за счет его рентабельности, с указанием направлений развития фабрик по фасовке чая, а значит, и о необходимости вернуть ему былую славу. Развитие чая и предприятий по его переработке было определено как приоритетное направление для повышения конкурентоспособности и повышения эффективности в нефтяном секторе Азербайджана. Обосновано, что кластеры могут быть более эффективными в развитии чайной индустрии, и внесены конкретные предложения.

Redaksiyaya daxilolma: 02.05.2021

Çapa qəbul olunma: 11.05.2021

UOT:631.339.564.2

AQRAR SAHƏ ALTERNATİV İXRAC SEKTORUNUN FORMALAŞMASININ TƏMİNATI KİMİ

S.O.Babayeva, S.R.Yaqubzadə
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: *ixrac, idxal, aqrar sahə, rəqabətqabiliyyətli, dövlət dəstəyi, bazar konyukturası, Beynəlxalq inteqrasiya, kooperasiya, beynəlxalq əmək bölgüsü.*

Müasir dövrdə ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını təmin etmək, neft sektorundan asılılığını aradan qaldırmaq, qeyri-neft sektorunu etdirmək Azərbaycan dövlətinin qarşısına qoyduğu ən mühüm məsələlərdən biridir. Ən çox islahatlar aparılan və dövlət dəstəyi göstərilən istiqamət kimi aqrar sahənin modernləşdirilməsi, intensiv inkişaf mexanizmlərinin daha çevik tətbiq edilməsi və fermerlərin maddi rifahının yüksəldilməsi dövlət siyasətində əhəmiyyətli yer tutur. Aqrar sahənin inkişafı ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı, yeni iş yerlərinin açılması və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracından daxil olacaq valyuta deməkdir.

Ölkəmizin malik olduğu əlverişli coğrafi-iqlim xüsusiyyətləri, fəal məşğul əhalinin 40 faizdən çoxunun bölgələrdə yaşaması bütün respublika boyu kənd təsərrüfatının qarşısında geniş inkişaf perspektivləri açır. Dövlət tərəfindən göstərilən davamlı siyasi və maddi-texniki dəstək hesabına aqrar sektorun geniş potensialından maksimum səmərə ilə istifadə etməklə yeni şəraitdə ölkənin qeyri-neft məhsulları üzrə ixrac imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq mümkündür.

Bu gün Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində olduqca münbit bir şərait yaradılıb. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və bu gün Cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi aqrar siyasət kursunun nəticəsi olaraq bu sahədəki boşluqlar aradan qaldırılıb, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı mühüm sənədlər, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyi və regionların sosial-iqtisadi inkişafı haqqında Dövlət proqramları təsdiq olunub. Bu proqramlar Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı istiqamətində atılmış mühüm addımlardır. Bu gün ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi ölkə əhalisini təmin edəcək həcmdə məhsulun istehsalı və emalı potensialının mövcudluğu, ölkə əhalisi tərəfindən istehlak edilən ərzağın keyfiyyəti, dövlət əhəmiyyətli strateji ərzaq məhsullarının ölkədaxili istehsalı kimi komponentləri özündə birləşdirir. Yeni iqtisadi şəraitdə dövlət başçısı tərəfindən bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq vəzifəsi qarşıya qoyulub və bu yöndə fermerlərə, iş adamlarına güzəştlər edilir.

Xüsusilə, pambıqçılıq, tütünçülük, baramaçılıq, fındıqçılıq və digər məhsulların istehsalını artırmaq və ixrac etmək yönündə ciddi addımlar atılır. Artıq bu istiqamətdə müsbət nəticələr əldə olunmaqdadır. Belə ki, adıçəkilən sahələrdə istehsalın artırılması ilə yanaşı, ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsullarının xaricə ixracı prosesində də artım müşahidə edilir.

Aqrar sahə məhsullarının idxalı və ixracı beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiyasında əhəmiyyətli yer tutur. Ölkənin milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, strateji maraqlarının qorunması baxımından yanaşdıqda, aqrar məhsullarının idxalının tənzimlənməsi və ixracının stimullaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəzərə alsaq ki, hazırda respublikamızda ənənəvi ixracın strukturunu xammal və yarım-fabrikatlar, o cümlədən neft və qaz məhsulları təşkil edir, məhz belə şəraitdə aqrar sahə, alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasının zəruri şərti kimi çıxış edir. Məhz bunları nəzərə alaraq kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının dünya bazarına ixracının stimullaşdırılması üçün zəruri idarəetmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

Aqrar sahədə ixrac imkanlarının genişləndirilməsi üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsulunun rəqabətqabiliyyətliliyinin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması olduqca vacibdir. Əgər biz nəzərə alsaq ki, hal – hazırda dünya bazarında əsas kənd təsərrüfatı məhsulları ixracı üzrə daha güclü dövlətlər vardır ki, inhisarlığı öz əllərinə alıblar, məhz bu baxımdan ölkəmiz rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları ilə xarici bazarlara çıxışını daha da təkmilləşdirməlidir.

Aqrar sahədə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixrac potensialının formalaşdırılmasının ən mühüm şərtlərindən biri beynəlxalq bazarda baş verən bütün dəyişikliklərə daha cəld və səmərəli reaksiya göstərilməsindən ibarətdir. Bildiyimiz kimi, beynəlxalq bazar konyukturası sürətlə dəyişən bir xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, tələb və təklifin dəyişməsindən və eləcə də qiymət tərəddüdlərindən bilavasitə asılı olur. Beləliklə ölkə daxilində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesi zamanı məhsul istehsalına çəkilən xərclərin azaldılması məhsulun keyfiyyətinin artırıl-

ması və transaksion xərclərin minimuma endirilməsi lazımdır.

Aqrar sahə alternativ ixrac potensialının genişləndirilməsi üçün kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin qurulması və möhkəmləndirilməsi prioritet məsələlərdən biri kimi hesab olunur. Xarici bazarlarda baş verən hər hansı bir dəyişikliklərin yerli aqrar bazara təsirinin nəticələrinin nəzərə alınması ən aktual məsələlərdən biridir.

Ölkənin aqrar sahə sistemində xarici iqtisadi əlaqələri əsasən aşağıdakı istiqamətlərə uyğun olaraq təkmilləşdirilməlidir:

- İxrac potensialının inkişaf etdirilməsi
- İdxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması
- Məhsul istehsalında istifadə olunan texnika və texnologiyaların dünya standartlarına uyğunlaşdırılması.
- Beynəlxalq inteqrasiya ,kooperasiya əlaqələrinin ,beynəlxalq əmək bölgüsünün yaratdığı imkanlardan maksimum faydalanmaq
- Qarşılıqlı əlverişli şərtlərlə xarici sərmayə qoyuluşunun stimullaşdırılması
- Kadrların ixtisas səviyyəsinin artırılması.[1]

Bəzi tədqiqatçıların fikirləri ilə yanaşı onu da əlavə etmək istərdim ki, aqrar sahədə alternativ ixrac potensialının formalaşması stimullaşdırma tədbirlərinin daha da geniş vüsət almasından asılıdır. Bunun üçün dövlətin iqtisadi tənzimləyici vasitələrinin aktivləşdirilməsi və bu tədbirlərin bilavasitə olaraq aqrar sahədə alternativ ixrac potensialını formalaşdıraraq və xarici bazarlara çıxardan məhsul istehsalçılarına yönəldilməlidir.

Son illər ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün dövlət tərəfindən silsilə tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu tədbirlərə ilk növbədə “Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət yardımı” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamını, “Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət proqramını aid etmək olar. Ölkədə aqrar sahənin alternativ ixrac sektorunu formalaşdırarkən xarici bazara məhsul ixrac edən ,dünya bazarına məhsul ixracını artıran istehsalçılara subsidiyaların verilməsi olduqca vacibdir. Ötən əsrin sonlarından etibarən respublikamızda pambıqçılıq, tütüçülük və baramaçılığın inkişaf etdirilməsinə laqeyd münasibət , aqrar sahənin ixtisaslaşma istiqamətində və eləcə də ixracın formalaşdırılmasına mənfi təsir göstərmişdir. Son illər həyata keçirilən bir sıra davamlı tədbirlər , o cümlədən də “Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haq-

qında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanının icrasını təmin etmək ölkədə aqrar sahədə məhsul istehsalının artırılmasına və ixrac potensialının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.[3],[4]

Aqrar sahədə alternativ ixrac potensialının formalaşdırılmasının başlıca şərtlərindən biri də xarici investorların cəlb edilməsidir. Məlumdur ki, aqrar sahənin az gəlirli olması, iqlim şəraitindən asılı olması, investorların bu sahəyə vəsait qoymalarında problem yaradır. Məhz buna görə son illər Azərbaycanda dövlət səviyyəsində mövcud investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün xeyli iş görülməkdədir. Xüsusən də qeyri-neft sektoruna xarici investorların cəlbini üçün vergi və digər sahələrdə yumşaltmalar edilməkdə, güzəştli xarakter daşıyan addımlar atılmaqdadır. Dövlət tərəfindən səmərəli şəkildə sığorta sisteminin həyata keçirilməsi də bu sahəyə xarici investorların marağının artmasına səbəb olmuşdur. Bu sahədə mühüm məqamlardan biri də əmtəə istehsalçılarına təşkilati dəstəyin verilməsidir.[2]

Son illərin təhlili göstərir ki, 2020-ci ilin yanvar-noyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri dünyanın 183 ölkəsindəki tərəfdaşları ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirmiş, 108 ölkəyə məhsul ixrac olunmuş, 175 ölkədən idxal olunmuşdur. 2020-ci ilin yanvar-noyabr aylarında xarici ticarət dövriyyəsi 21863,3 milyon ABŞ dolları, o cümlədən ixracın dəyəri 12177,8 milyon dollar, idxalın dəyəri 9685,5 milyon dollar təşkil etmiş, nəticədə 2492,3 milyon dollarlıq müsbət ticarət saldosu yaranmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsinin 86,8 faizi İtaliya, Türkiyə, Rusiya, Çin, Almaniya, Ukrayna, ABŞ, Fransa, Hindistan, Gürcüstan, Yunanıstan, Xorvatiya, İspaniya, İsrail, Birləşmiş Krallıq, İran, Tunis, İsveçrə, Çexiya, Belarus ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının payına düşmüşdür. 2020-ci ilin yanvar-noyabr aylarında mühüm məhsul növlərindən bitki yağları idxalı 4,1 faiz, təzə meyvə – 11,4 faiz, kərə yağı, digər süd yağları və pastaları – 19,5 faiz, mal əti – 12,8 faiz, təzə tərəvəz – 37,9 faiz, – 13,1 faiz, çay – 2,2 faiz, kartof – 8,4 faiz, quş əti və onun əlavə məhsulları – 21,6 faiz azalmışdır. 2020-ci ilin yanvar-noyabr aylarında 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə mühüm məhsul növlərindən təzə tərəvəz ixracı 3,0 faiz, kartof – 31,7 faiz, meyvə və tərəvəz şirələri – 22,5 faiz, bitki yağları – 1,6 dəfə, marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar – 27,9 faiz, pambıq lifi – 8,4 faiz, polietilen – 23,2 faiz, qara metallardan borular – 1,8 dəfə artmış, təzə meyvə ixracı isə 11,9 faiz, şəkər – 19,6 faiz, tütün

– 26,3 faiz, çay – 9,3 faiz, meyvə və tərəvəz konservləri – 1,5 faiz, təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu – 58,5 faiz, emal olunmamış alüminium – 20,1 faiz, pambıq ipliyi – 37,0 faiz, bentonit gili – 3,4 faiz, qara metallardan yarımfabrikatlar – 48,8 faiz azalmışdır

İxracın strukturunda xam neft, təbii qaz, neft-qaz məhsulları, meyvə və tərəvəzlər, plastik kütlə və ondan hazırlanan məmulatlar, pambıq lifi və ipliyi, alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar, kimya sənayesi məhsulları, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, bitki yağları, şəkər, alkoqollu və alkoqolsuz içkilərin payı üstünlük təşkil etmişdir. Qeyri neft-qaz məhsulları üzrə ixracın dəyərində Rusiyaya (38,3 faiz), Türkiyəyə (19,6 faiz), İsveçrəyə (12,3 faiz), Gürcüstana (7,1 faiz), Çinə (2,5 faiz), Ukraynaya (2,4 faiz), İtaliyaya (2,1 faiz), İrana (1,6 faiz), Qazaxıstana (1,4 faiz), ABŞ-a (1,3 faiz), Almaniya (1,1 faiz), Belarusa (1,0 faiz) göndərilmiş malların payı üstünlük təşkil etmişdir.[5]

Son 3 ildə hazırlanan qeyri-dövlət ixracatçı subyektlərin reytingində ilk onluqda aşağıdakı subyektlər təmsil olunurlar: “Azərbaycan İnterneyşnl Mayninq Kompani Limited Şirkəti”nin Azərbaycan Respublikasındakı nümayəndəliyi, "MKT İstehsalat Kommersiya" MMC, "Baku Steel Company" MMC, "Kapitan Fruits"

MMC, “Food Export Şəmkir” MMC, “Azfruittrade” MMC, “Sun Food” MMC, "TST Export" MMC, "Azərbaycan Şəkər İstehsalat Birliyi" MMC, "Qala meyvə-tərəvəz ixracat id-xalat" MMC-dir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq aqrar sahədə ixracın formalaşdırılması baxımından bir sıra problemlər vardır. Bu problemlərə məhsulun saxlanması, daşınması və saxlanma kameralarının mövcud olmaması kimi problemləri aid etmək olar. Hal-hazırda bu problemləri həll edilməsi qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Bundan başqa aqrar əmtəə istehsalçıları öz məhsullarını xarici bazara çıxarmalarında üzləşdiyi güclü gömrük problemləri vardır. Bu problemlər onunla bağlıdır ki, istehsalçılar öz məhsullarını xarici bazara çıxararkən gömrükdə çoxsaylı ləngimələr baş verir ki, məhsul xarici bazara keyfiyyətini itirmiş, aşağı rəqabətə malik daxil olur. Məhz buna görə də xarici bazarlara gömrük məhdudiyətləri aradan qaldırılmalıdır ki, məhsul xarici bazarlara tam sağlam daxil olsun. Gömrük sahəsində mövcud olan problemlərin həll məsələsində ixrac vergilərinin aşağı salınması tutur. Gömrük rüsumları kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinə əlavə olunduğundan bu zaman məhsulların qiyməti qalxır və xarici müttəfiqləri ilə daha yüksək qiymətdə daxil olur. [1]

ƏDƏBİYYAT

1. V.Y. Nağıyeva “Aqrar sahənin ixrac potensialı: Təşkilatı-İdarəetmənin Əsasları” Bakı-2016
2. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti №520 Fərmanı 17 dekabr 1996-cı il.
3. “Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli №759 Fərmanı
4. “Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı” (2014-2018-ci il)
5. stat.gov.az

Agrarian sector as a guarantee of formation of alternative export sector.

S.O Babayeva, S.R.Yagubzade
Azerbaijan State Agrarian University

SUMMARY

Key words: *export, import, agrarian sector, competitiveness, state support, market conjuncture, International integration, co-operation, international division of labor.*

Diversification of the country's economy, development of the non-oil sector and agrarian sector is one of the main issues on the agenda. There are positive trends in this area as well as in the industry. Today, the development of our country should be carried out in the development of the non-oil sector. Therefore, the country's dependence on the oil and gas sector must be eliminated. In the first nine months of this year, the non-oil industry grew by 15%. When we say the non-oil sector, first of all, the agrarian field is reviving before our eyes. Over the first 9 months, agricultural production in Azerbaijan increased by 7.1%, including crop production - by 11%, livestock production - by 3.1%. As a result of the efforts of the Head of State, greater successes have been achieved in addressing the existing problems in the agrarian sector. It is noteworthy that the agrarian sector was once forgotten

and opened wide opportunities for the development of the neglected traditional fields. One of such areas is cotton growing. Recently, thanks to the increased attention and care in this area, the production of "white gold" has increased many times. This is 34.7% more than in the same period last year. If last year 513.9 tonnes of cereals were produced, this year it was 647.5 tonnes. This means that the agrarian sector has begun to meet its requirements.

The multiplicity of agrarian and industrial enterprises, as well as the increased demand for products in this sector, both in the domestic and global markets, necessitates its formation as an alternative export potential.

УДК:631.339.564.2

Аграрный сектор как гарантия формирования альтернативного экспортного сектора.

С.О. Бабаева, С.Р. Язубзаде

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: экспорт, импорт, аграрный сектор, конкурентоспособность, государственная поддержка, конъюнктура рынка, международная интеграция, сотрудничество, международное разделение труда.

Диверсификация экономики страны, развитие нефтефтяного и аграрного секторов - один из главных вопросов повестки дня. Есть положительные тенденции в этой области, а также в отрасли. Сегодня развитие нашей страны должно вестись в развитии нефтефтяного сектора, поэтому зависимость страны от нефтегазового сектора должна быть устранена. За первые девять месяцев этого года нефтефтяная промышленность выросла на 15 процентов. Когда мы говорим о нефтефтяном секторе, прежде всего, аграрный сектор возрождается на наших глазах. За 9 месяцев сельскохозяйственное производство в Азербайджане выросло на 7,1%, в том числе растениеводство - на 11%, животноводство - на 3,1%. Благодаря усилиям Главы государства в сельскохозяйственном секторе были достигнуты большие успехи благодаря решению существующих проблем. Примечательно, что аграрный сектор был когда-то забыт и открыл широкие возможности для освоения забытых традиционных полей. Одним из таких направлений является хлопководство. В последнее время, благодаря повышенному вниманию и заботе в этой области, производство «белого золота» увеличилось во много раз. Это на 34,7% больше, чем за аналогичный период прошлого года. Если в прошлом году было произведено 513,9 тонны зерновых, то в этом году - 647,5 тонны. Это означает, что аграрный сектор начал отвечать требованиям.

Многофункциональность агропромышленных предприятий, а также возросший спрос на продукцию в этом секторе, как на внутреннем, так и на мировом рынках, обуславливает необходимость его формирования в качестве альтернативного экспортного потенциала.

Redaksiyaya daxil olma: 12.04.2021

Çapa qəbul olunma: 21.04.2021

UOT:338.43

AQROBİZNES VƏ DÖVLƏT STRUKTURLARININ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Doktorant S.H.Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: *aqrobiznes, rəqabət qabiliyyəti, sahibkarlıq, elektron ticarət, investisiya, səmərə.*

Giriş. Dövlətlə biznes subyektləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin inkişaf etdirilməsi və tərəfdaşlığın təmin edilməsi problemi əsasən iyirminci əsrin sonlarından etibarən cəlbediciliyi ilə seçilmişdir. Müasir şəraitdə dövlətin iqtisadi proseslərdə iştirakı artan ehtiyacların fonunda, biznes strukturları ilə dövlətin mövcud qarşılıqlı münasibətlər sisteminin yenidən nəzərdən keçirilməsinə zərurət yaranır. Cəmiyyətin ehtiyacları ilə dövlətin imkanları arasındakı uyğunsuzluq problemi iqtisadi artımın sürətinin azalması, vergi yükünün kəskinləşməsi və büdcə kəsirlərinin artması dövründə xüsusilə dərinləşir. Ona görə də ən ümumi qarşılıqlı əlaqə forması kimi dövlət, bələdiyyə və özəl qurumların tərəfdaşlığı əhəmiyyətliyi ilə özünü göstərir.

Qeyd edilənlər optimal kənd təsərrüfatı istehsal sisteminin formalaşmasında dünya təcrübəsi, çoxsaylı kiçik həcmli biznes strukturları ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan kollektiv istehsalın inkişafını təsdiqləyir. Müxtəlif idarəetmə formalarının fəaliyyət mexanizmi göstərir ki, təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq daha səmərəli fəaliyyət göstərən aqrobiznes strukturları mövcuddur. Əslində aqrar sferada fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələri istehsal məqsədlərinin reallaşdırılmasını həyata keçirən ən mühüm iqtisadi təşkilat kimi çıxış edir.

Dövlət orqanlarının biznes strukturları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin mərhələləri. Qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı fəaliyyət üçün istifadə olunan alətlərin dairəsi dövlət, bələdiyyə və biznes tərəfdaşlığı çərçivəsində məhdudlaşmır. Çünki dövlət orqanlarının bizneslə qarşılıqlı əlaqəsi daha geniş bir anlayışdır və aşağıdakı əsas mərhələləri əhatə edir:

- informasiya sferasında qarşılıqlı əlaqə. Beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan yerli özünüidarəetmə müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqədə tətbiq edilən informasiya alətləri müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Bu istiqamətdə bir sıra ölkələrdə sahibkarlıq kursları təşkil edilir və sahibkarların yenidən hazırlanması proqramları həyata keçirilir. Maraqlanan tərəflərə biznesin inkişafı və məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün faydalı məlumatlar verilir, yeni texnologiyaların və məhsulların yaradılması sahəsində elmi nailiyyətlər təbliğ olunur;

- beynəlxalq praktikada bizneslə məşğul olmağın müəyyən məsələləri üzrə məsləhətləşmə geniş yayılmışdır. Belə ki, özünü tənzimləyən iqtisadi təşkilatlar ixracat əməliyyatlarının ümumi məsələlərinə dair məsləhətləşmələr aparır, sahibkarlar üçün işgüzar tövsiyələr təklif olunur və s.;

- idarəetmə fəaliyyətində məlumat açıqlığının formalaşması istiqamətində bələdiyyə ilə müəssisələr arasında uğurlu qarşılıqlı informasiya mübadiləsi fəaliyyəti nümunəsi.

Dövlət orqanlarının biznes strukturları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin təşkili aqrar sfera üçün onun daha çox riskli xarakter daşması səbəbindən xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə ən geniş yayılmış təcrübələrdən biri dövlət, bələdiyyə orqanları və aqrobiznes strukturlarının nümayəndələri arasında informasiya mübadiləsinin inkişaf etdirilməsidir. Bəzi ölkələrdə bələdiyyə, məşğulluq mərkəzləri və iri aqrobiznes subyektlərinin iştirak etdiyi təlim mərkəzləri yaradılır. Məşğulluq mərkəzi və bələdiyyə orqanları, xüsusilə gənclər və əhalinin sosial müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqələr arasında işsizlik problemlərini həll etmək üçün zəruri fəaliyyətə cəlb edir. Məlumdur ki, iri biznes strukturları ixtisaslı kadrların cəlb edilməsində və əmək bazarında sosial gərginliyin azaldılmasında maraqlıdır [2, s.36]. Ona görə seçilmiş fəaliyyət sahəsində təhsil almaq imkanı yaradılmaqla qısamüddətli təlim kursları keçirilir.

Son zamanlarda “elektron hökumət”, “elektron kənd təsərrüfatı” anlayışı dünyada geniş yayılmışdır. Bu onunla izah edilir ki, hökumətin biznes strukturları ilə, vətəndaşlarla, müxtəlif dövlət qurumları ilə öz aralarında qarşılıqlı əlaqəsi üçün müasir informasiya və kommunikasiya vasitələrindən istifadə olunur. Araşdırmalara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, yeni texnologiyaların tətbiq edilməsinin ən sərfəli yollarından biri internet üzərindən dövlət satınalmalarıdır. Aqrar sferada və aqrobiznes strukturlarının fəaliyyətində bu mexanizmin üstünlükləri aşağıdakılardır:

- potensial istehsalçıların sayı artır, bu da rəqabətin artmasına və nəticədə qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur;

- zəruri istehsal və satış məlumatlarına giriş asanlaşır, əlçatan olur və təşkilati məsələlərin koordinasiyası sürətlənir;

- onlayn ticarət zamanı tədarükçülər mövcud minimum qiymət təklifini və qiymətlərin daha da azalma istiqamətini müşahidə edə bilər;

- məhsulların və xidmətlərin qiymətləri, alıcılar və təchizatçılar haqqında məlumat bazası yaradılır ki, bu da qiymətləri daha çevik izləməyə, bazarı təhlil etməyə və növbəti planlaşdırma dövrü üçün proqnozlar verməyə imkan verir;

- satışın nəticələri barədə məlumatların şəffaflığı və əlçatanlığı artır və s.

Elektron ticarət dövlət və aqrobiznes strukturlarının qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında ən mühüm istiqamətlərdən hesab edilir [3, s.62]. Araşdırmalar göstərir ki, elektron ticarət sistemin tətbiqinin səmərəliliyi olduqca yüksəkdir. Bunun səbəbi ticarət platformasının əmək xərclərini biznes subyektindən əməliyyat məbləğinin kiçik faizini (əsasən 1% səviyyəsində) əldə etməklə ödəməsidir. Elektron ticarət platformasından istifadə edərkən əlavə heyət tələb olunmur, fəaliyyət xərcləri minimallaşır. Nəticədə elektron ticarət platformasından istifadə edərək həyata keçirilən ticarət əməliyyatlarının effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir.

Dövlətin biznes strukturlarına güzəşt və dəstək mexanizmi. Beynəlxalq təcrübədə ən geniş yayılmış dövlət-özəl tərəfdaşlıq münasibətləri güzəştlərlə bağlıdır. Güzəştlər, aqrobiznes sferasında subyektlərin fəaliyyət müddəti ərzində sahiblik və istifadə hüquqları nəzərə alınmaqla özəl sektora investisiyaların cəlb edilməsi imkanları ilə xarakterizə olunur. Bəzi ölkələrdə güzəşt birbaşa xarici investisiyanın cəlb edilməsinin xüsusi forması kimi başa reallaşdırılır.

Güzəşt modelləri üçün aqrar iqtisadiyyatın ən çox tələb olunan fəaliyyət sahələrindən biri məhz aqrobiznes sferası subyektləridir. Güzəşt modellərinin tətbiqi çərçivəsində bələdiyyələr və biznes strukturları arasında aşağıdakı əməkdaşlıq formalarından daha geniş istifadə edilir:

- xüsusi bələdiyyə mülkiyyətinin mövcudluğunda özəl maliyyələşdirmə və idarəetmənin bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur;

- bələdiyyə mülkiyyətinin mövcudluğunda birgə maliyyələşdirmənin həyata keçirilməsi;

- maliyyələşdirilməni təmin edən güzəşt modeli;

- müqavilə modeli – özəl-bələdiyyə mülkiyyətinin mövcudluğunda özəl maliyyələşdirmə;

- xüsusi mülkiyyət və birgə özəl-bələdiyyə maliyyələşdirmə və idarəetmənin mövcudluğunda, daha çox infrastrukturun genişləndirilməsi üçün istifadə olunan lizinq modeli.

Dünya Bankının hesablamalarına görə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə güzəşt modelləri şəklində dövlət ehtiyaclarını maliyyələşdirmək üçün özəl sektordan toplanan vəsaitin həcmi hər il artır. Vəsaitlərin aqrar sahədə sahələr üzrə bölüşdürülməsi hər bir istehsal sahəsinin xüsusiyyətlərinə görə həyata keçirilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrobiznes subyektləri arasında eyni dərəcədə yayılmış qarşılıqlı fəaliyyət forması sahibkarlığa dəstək mexanizmi ilə bağlıdır. Əksər qərb ölkələrində prioritet, müəssisələrə dövlət dəstəyinə deyil, müstəqilliklərinin genişləndirilməsinə verilir [4, s.28]. Həyata keçirilən tədbirlər həm kiçik, həm də böyük biznes müəssisələri üçün bərabər iqtisadi şəraitin təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Təcrübədə biznes strukturlarının dəstəklənməsi mexanizmləri 2 qrupa bölünür: birbaşa və dolaylı yardım. Birbaşa yardım iqtisadi vasitələr arsenalında ən əhəmiyyətli paya malikdir. Birbaşa yardım nümunəsi, büdcə müavinətlərinin məhdudiyyətsiz əsaslarla, güzəştli şərtlərlə verilməsini nəzərdə tutur. Bu cür güzəşt növlərindən biri kreditlərlə bağlıdır. Güzəştli kreditləşmə aşağı faiz dərəcəsini, kredit müddətinin uzun dövrü əhatə etməsini (ilk iki ildə ödənişlərdən azad olmaqla 10 ilə qədər), krediti istənilən vaxt geri qaytarmaq imkanını əhatə edir. Bu prosesdə bütün subyektlər üçün kreditləşmə eyni qaydalara əsasən həyata keçirilir, yəni heç kimə üstünlük verilmir və yalnız borcalanın kredit qabiliyyəti nəzərə alınır. Borc almaq üçün müəssisələrin öz vəsaitlərinin çatışmazlığı, sahibkarlığın dolaylı dəstəklənməsi üçün bir vasitə olan kredit zəmanəti proqramları ilə ödənilir. Yeni yaradılmış müəssisələr, zəmanət olmadan tələb olunan investisiyaların 40%-ə qədərini maliyyələşdirə bilər. Bu zaman dövlət və ya bələdiyyələr kreditin qaytarılma riskini öz üzərinə götürür.

Dövlət ehtiyacları üçün məhsul və xidmətlər tədarükünə biznes subyektlərinin cəlb edilməsi büdcə vəsaitlərinin optimallaşdırılması yollarından biri olmaqla, müəssisələr üçün satış bazarının genişlənməsinə də kömək edir. Dünya təcrübəsindən də göründüyü kimi, sifarişlərin kütləvi yerləşdirilməsi satılmanın ən təsirli yoludur.

Dövlət orqanlarından başqa, bələdiyyələrin biznes subyektlərinin qeyri-kommersiya birliklərində iştirakının fərqli müsbət məqamları da mövcuddur. Bu zaman əsas istiqamətlər kimi aşağıdakılara üstünlük verilir:

- kiçik və orta sahibkarlığı dəstəkləməyə yönəlmiş infrastruktur elementlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili;

- işgüzar mühitin formalaşması və inkişafı üçün şəraitin yaradılması;

- yeni biznes strukturlarının yaradılmasına kömək;

- kiçik və orta sahibkarlıq üçün məsləhət xidmətlərinin inkişafı;

- kiçik və orta sahibkarlığın müxtəlif subyektləri arasında məlumat mübadiləsinin təmin edilməsi və s.

Araşdırmalar göstərir ki, dövlətlə biznes subyektləri arasında qarşılıqlı təsir üçün effektiv alətlərin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu zaman aqrar biznes subyektlərinin iştirakı ilə rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması, ticarətlə məşğul olmağa mane olan inzibati maneələrin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması barədə məsləhətləşmələrin aparılması, dövlət-özl sektor əlaqələrinin inkişaf mexanizminin formalaşdırılması məsələləri önə çəkilir.

Nəticə. Beləliklə, həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər dövlət orqanları ilə biznes subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına əhəmiyyətli kömək edə bilər. Bu baxımdan bə-

lədiyyə səviyyəsində tərəfdaşlığın inkişafı üçün ən vacib ehtiyac mövcud iqtisadi mühitin təhlili və sahibkarlıq subyektləri arasında yeni münasibətlərin formalaşmasıdır. Əslində əlverişli biznes mühitinin təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritetlərindən hesab edilir. Bu baxımdan “əlverişli aqrobiznes mühitinin formalaşdırılması prioriteti çərçivəsində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarında, tədarük prosesində haqsız rəqabət meyillərinin qarşısının alınması məqsədi ilə tədbirlərin gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün əlverişli ticarət mühitinin formalaşdırılması sahəsində işlərin genişləndirilməsinə ehtiyac hiss olunur” [1].

Qeyd edilənlər göstərir ki, qarşılıqlı münasibətlərin mövcud səviyyəsini qiymətləndirmək və inkişaf yolunda prioritet sahələri və problemləri müəyyənləşdirmək müsbət nəticələrin əsas şərtləridir. Ona görə də beynəlxalq təcrübədən faydalanmaqla dövlətlə biznes subyektləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin inkişaf etdirilməsi və tərəfdaşlığın təmin edilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.

2. Abbasov A.B. Biznesin əsasları. Bakı 2005, 656 s.

3. Лешилолвский П.В., Чеканов В.С. «Основы агробизнеса»-учебное пособие, 2005. 366 с.

4. Костин В.Ю. « Агробизнес как специфическая форма координации АПК: теоретические основы и практическая реализация» //диссертация кандидата экономических наук, 2005. 150 с.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ АГРОБИЗНЕСА И ГОСУДАРСТВЕННЫХ СТРУКТУР

*Докторант АГАУ
Гуейнова Сабина Гуейн кызы*

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *агробизнес, конкурентоспособность, предпринимательство, электронная торговля, инвестиция, эффективность.*

Развитие взаимосвязей между государством и структурами агробизнеса играет основную роль в формировании оптимальной системы сельскохозяйственного производства. Сельскохозяйственные предприятия действующие в аграрной сфере выступают как самые важные субъекты бизнеса, осуществляющие реализацию производственных целей. Организация и развитие взаимосвязей государственных органов со структурами агробизнеса имеет особое значение для аграрной сферы, так как она имеет более рискованный характер. Поэтому в международной практике особое внимание при формировании эффективных инструментов взаимодействия государства с субъектами бизнеса уделяется повышению конкурентоспособности, определению и устранению проблем, мешающих деятельности торговых предприятий.

Prospects for the development of relations between agribusiness and government agencies

*Doctoral student ASAU
Huseynova Sabina Huseyn*

SUMMARY

Keywords: *agribusiness, competitiveness, entrepreneurship, e-commerce, investment, efficiency.*

The development of interaction between the state and agribusiness structures plays a key role in the formation of an optimal system of agricultural production. Agricultural enterprises operating in the agrarian sphere act as the most important business entities realizing the goals of production. The organization and development of interaction of government agencies with agribusiness structures is of particular importance for the agricultural sector due to its more risky nature. Therefore, in international practice, special attention is paid to increasing competitiveness in the formation of effective tools for interaction between the state and business entities, identifying and eliminating problems that hinder the activities of commercial enterprises.

Redaksiyaya daxilolma: 02.05.2021

Çapa qəbul olunma: 13.05.2021

UOT- 338.43

**KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ REALLAŞDIRILMASI KANALLARI VƏ SATIŞ
İNFRASTRUKTURUNUN MODERNLƏŞMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ**

Dissertant A.A.Şükürova
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
e-poçt: shukurovaayten@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması kanallarının seçilməsi, satış infrastrukturunun modernləşdirilməsinin zəruriliyi və satış sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə baxılmışdır. Məhsulların reallaşdırılması kanalları və satış infrastrukturunun modernləşdirilməsi yalnız maddi - texniki və digər istehsal - satış resurslarının mövcudluğundan deyil, həm də aqrobiznes məhsullarının reallaşdırılması kanallarının seçilməsindən asılıdır. Bu onların istehlakçılara tələb olunan həcmdə, vaxtda və keyfiyyətdə çatdırılmasına imkan verir. Məqalədə müəyyən edilmişdir ki, müxtəlif satış kanalları reallaşdırılan məhsulun keyfiyyət və qiymətinə fərqli tələblər qoyur. Bununla yanaşı, hər hansı kanalla məhsulun istehlakçılara etibarlı reallaşdırılmasını təmin etməyin nəticələrindən biri keyfiyyətin yüksəldilməsində maya dəyərinin aşağı salınmasıdır. Məqalədə kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması kanallarının seçilməsində yüksək rəqabət şəraitində məhsul istehsalçılarının mənfəətililiyinə diqqət yetirilir. Aqrar məhsulların reallaşdırıldığı bazar infrastrukturunun topdan, pərakəndə və dövlət satılışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.*

Məqalədə həmçinin, satışın topdan və pərakəndə kanalları, kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının əsas kanallarının seçilməsi imkanları, topdan bazarların infrastrukturunu, onların tutumu, yerləşməsi və təchizat-satış imkanları təhlil edilmişdir. Satış infrastrukturunun modernləşməsi və reallaşdırma sisteminin optimallaşması məsələləri kifayət qədər araşdırılaraq konkret nəticə və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *Kənd təsərrüfatı; reallaşdırma kanalları; satış infrastrukturunu; modernləşdirmə; topdan bazarlar; pərakəndə ticarət.*

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının iqtisadi səmərəliliyi məhsulun reallaşdırılması kanallarının seçilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bir çox məhsul istehsalçıları öz məhsullarını istehlakçılara vasitəçilərin köməyi ilə təklif edirlər ki, bu da məhsulların reallaşdırılması ilə əlaqədar işin həcmi azalmasına imkan verir.

Aqrar sferada məhsulların reallaşdırma kanallarının rolu onların istehsalçılardan istehlakçıya yerdəyişməsindən ibarətdir. Onların seçilməsi isə xərclərin və mənfəətin həcmi ilə müəyyən edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar məhsul istehsalçıları hələlik ölkənin bazar mühitinə çətin uyğunlaşırlar. Belə ki, rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi və istehlakçıların reallaşdırılma kanallarının böyük seçimi qarşısında qalması malların keyfiyyətinə münasibətdə öz tələblərini xeyli artırır. Bu, məhsulların istehsalçılardan istehlakçılara daha operativ hərəkətini təmin edən satışın səmərəli sisteminin obyektiv ilkin şərtini formalaşdırır.

Məlum olduğu kimi, məhsulun reallaşdırılması hər hansı məhsul istehsalçısının fəaliyyətində son mərhələdir. Odur ki, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıları olan müəssisələrin, fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının maliyyə nəticələri satışın düzgün təşkilindən çox asılıdır.

İqtisadçı alim, prof.H.Xəlilov hələ 2000-ci illərdə özünün “Aqrar iqtisadiyyatda sistem trans-

formasiyaları və modernləşdirmə şəraiti” adlı elmi əsərində satış kanalları və satış infrastrukturunun modernləşməsinin zəruri şərtlərini göstərərək qeyd edir ki, “Kənd təsərrüfatının bazar şəraitinin stabil fəaliyyəti ilə əlaqədar həmin dövrdə Azərbaycanda aqrar inkişafın əsas parametrləri dünya üzrə orta göstəricilərdən yüksək olmuşdur” [4 s. 45].

Məlum olduğu kimi, aqrar məhsulların bir hissəsi kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal olunur və müxtəlif kanallarla – dövlətə, əhaliyə, icarə haqqı hesabına payçılara, bazarda, emal müəssisələrinə, topdan mağazalara, ictimai iaşə şəbəkəsinə, əmtəə birjalarında (ölkədə hələlik tətbiq olunmur), tədarük məntəqələrinə, istehlak kooperasiyasında və s. reallaşdırılır. Ölkəmizdə bir çox məhsul istehsalçıları öz məhsullarını həm də mövsüm dövründə, əsasən öz istehsal rayonlarında reallaşdırırlar. Aparılmış tədqiqatlar təsdiq edir ki, bütün məhsul istehsalçılarından dördü biri məhsulu qiymətlərin kəskin yüksəldiyi mövsümdən kənar vaxtda satırlar. Bununla yanaşı, mövsüm dövründə öz istehsal məhsulunu ixrac edən təsərrüfatlar - müəssisələr də vardır.

Hal-hazırda məhsul istehsalçılarının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri istehsal edilən məhsulun reallaşdırılması kanallarının sərbəst seçilməsindən ibarətdir ki, bu da əsasən aşağıdakı bir sıra problemləri yaradır:

-satış kanallarının informasiya təminatının mükəmməl olmaması;

-aşağı satış qiyməti və istehlakçı tələbi;

-bazarda rəqabətqabiliyyəti;

-məhsulların saxlanması, daşınması, qablaşdırılması və digər xidmətlərdə mütərəqqi metodların zəif tətbiqi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1990-cı illərdə istehsalçıları belə məsələlər düşündürmürdü, çünki istehsal edilən məhsulların satılması və onlara qiymətin müəyyən edilməsi dövlət orqanları tərəfindən mərkəzləşmiş qaydada həyata keçirilirdi. Ölkəmizin bazar münasibətlərinə keçməsi ilə ərzaq məhsullarının topdan ticarətinin dövlət mərkəzləşdirilmiş sistemi ləğv edildi, topdan və pərakəndə ticarət müəssisələri özəlləşdirildi, kənd təsərrüfatı məhsullarının bölgüsünün mərkəzləşdirilmiş sistemi fəaliyyətini dayandırdı, kəndin istehsal və sosial infrastrukturunu pozuldu.

Cədvəl

Azərbaycanda topdan və pərakəndə ticarət kanalları ilə reallaşdırılan əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi

Məhsullar	2015	2016	2017	2018	2019	2019-cu ildə 2015-ci ilə nisbətən %
Dənlilər	250,5	262,1	265,4	271,4	296,7	118,4
Təzə meyvə və tərəvəz	5503,1	5818,4	6829,5	7220,8	7248,6	131,7
Kartof	132,1	119,1	148,1	135,4	166,2	125,8
Ət	2736,3	2854,5	3564,2	3580,7	3288,8	120,2
Diri heyvanlar	2019,2	2163,7	2630,6	2856,0	4147,9	2,1 dəfə
Süd və süd məhsulları	767,4	845,0	944,4	1004,8	1050,6	136,9
Yumurta	344,7	433,7	428,3	460,7	531,8	154,3

Cədvəldən göründüyü kimi, tədqiq edilən dövr ərzində ölkəmizdə reallaşdırılan əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının artım meyli müşahidə edilir. Belə ki, 2019-cu ildə 2015-ci illə müqayisədə əhaliyə və digər istehlakçı təşkilatlara reallaşdırılan əsas bitkiçilik məhsulları – dənli-lərin həcmi 18,4 faiz, təzə meyvə və tərəvəz 31,7 faiz və kartof 25,8 faiz artmışdır. Həmin dövrdə heyvandarlıq məhsullarının satışı, o cümlədən ət 20,2 faiz, diri heyvanlar 2,1 dəfə, süd və süd məhsulları 36,9 faiz və yumurta 54,3 faiz çox olmuşdur. Tədqiqat dövründə reallaşdırılan məhsulların - diri heyvanların, yumurtanın və süd və süd məhsullarının artım sürəti digər məhsul növləri ilə müqayisədə xeyli yüksəlmişdir. Aparılmış təhlillər göstərir ki, məhsul istehsalçıları tərəfindən reallaşdırılan məhsulların həcmi daim artır. Bu onu təsdiq edir ki, istehsalın həcmi artır və istehsalçıların iqtisadi vəziyyətində pozitiv dəyişiklik baş verir.

Nəzərə qılmaq lazımdır ki, hal-hazırda ölkəmizdə meyvə-tərəvəz məhsullarının saxlanması, emalı və satışında xırda topdan və pərakəndə şəbəkəni həmin məhsullarla təmin edən topdan

Bu, aqrar məhsulların istehlakçılara hərəkəti sisteminin dağılmasına səbəb oldu. Buna görə də, kənd təsərrüfatı məhsullarının satış sferasının təkmilləşdirilməsi məhsul istehsalçıların qarşısında mühüm vəzifə kimi durur. Nəzərə almaq lazımdır ki, keçmiş sistem demək olar ki, artıq dağılmış, aqrar bazarın yeni infrastrukturunu isə hələlik məhsulların istehlakçılara daha tez operativ çatdırılmasına cavab vermir. Odur ki, aqrar biznes məhsullarının reallaşdırılmasının infrastruktur təminatı məhsulların reallaşdırılması və kənd təsərrüfatının böhrandan çıxarılması probleminin həllində başlıca məsələlərdən biri olaraq qalır. Bütün bunları son illər respublikamızda istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin topdan və pərakəndə ticarət şəbəkəsi vasitəsilə əhaliyə və tədarük təşkilatlarına reallaşdırılmasının mövcud vəziyyəti daha geniş xarakterizə edir [2].

bazarların böyük rolu vardır. Aparılmış tədqiqatların nəticəsi təsdiq edir ki, topdan ticarət sektorunun inkişafı üçün onlayn-məkanda öz xidmətini göstərən meyvə və tərəvəzin saxlanması, emalı və bölgüsü üçün iri aqroklasterin, loqistik informasiyalı bölüşdürücü mərkəzin və meyvə-tərəvəz bazasının yaradılması mühüm istiqamətdir. İqtisadi, nəzəri və praktiki mənbələrə görə, kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının perspektiv bazar kanallarına yerli topdan bazarlar, o cümlədən yarmarka, hərrac və sərqi-satışlar aiddir.

Dünya təcrübəsinə görə, meyvə-tərəvəz məhsullarının satışının səmərəli sisteminin təşkilində bazar ticarəti də güclü təsirə malikdir. Bununla belə, Qərbi Avropa ölkələrində və ABŞ-da topdan ərzaq bazarları məhsulların qəbulu, çeşidlənməsi, saxlanması və onların reallaşdırmaya hazırlanması üçün bütün tələb olunan servis xidməti və köməkçi sahəyə malik müasir ticarət kompleksi kimi xarakterizə olunur.

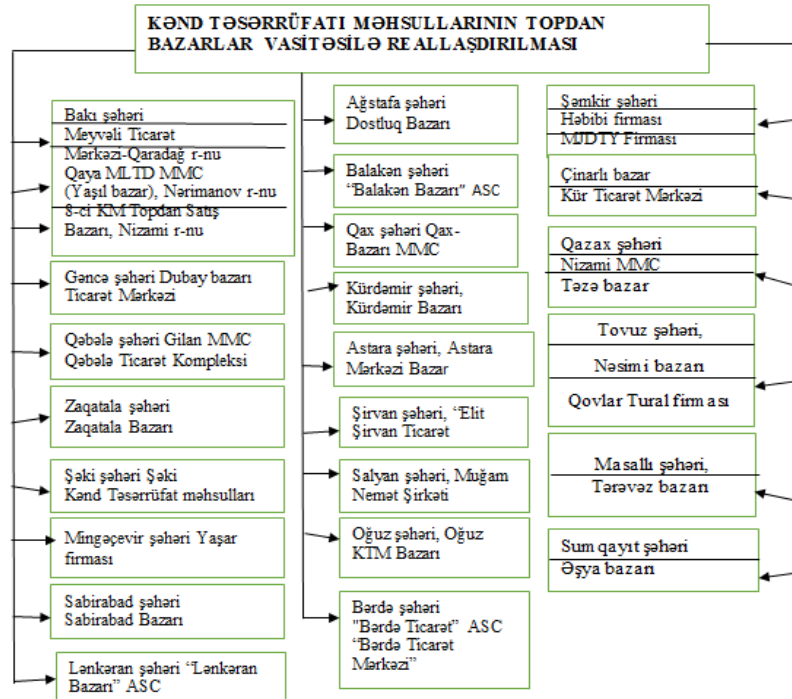
Məlum olduğu kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə meyvə-tərəvəz məhsullarının topdan ticarətini əsasən kooperativlər və müxtəlif satış birlikləri

(hərraclar, ticarət mərkəzləri) topdan bazarlar və ticarət firmaları həyata keçirilər. Məsələn, Fransada onların vasitəsilə tərəvəzin 30 və meyvənin 42 faizindək, Niderlandda uyğun olaraq 85 və 80 faizi satılır. Fermerlər məhsulları kooperativlərə müqavilə əsasında göndərirlər.

Bir çox Qərbi Avropa ölkələri, həmçinin ABŞ, Yaponiya və digər ölkələrin kənd təsərrüfatı kooperativləri fermerlərin xeyli hissəsini, Danimarka və İrlandiyada tam, AFR və Fransada isə 80 faizə qədərini birləşdirir. Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, məhsulların reallaşdırılmasında təsərrüfat əlaqələri sistemində və müxtəlif kommersiya əməliyyatlarının aparılmasında topdan bazarlar, o cümlədən hərrac və sərği-satışlar mühüm rol oynayır.

İqtisadçı-alim, prof. İ.İbrahimov "Aqrar sahənin iqtisadiyyatı" adlı elmi monoqrafiyasında aqrar məhsulların reallaşdırılmasında topdansatış bazarlarının rolunu qeyd edərək göstərir ki, "Kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması, rəqabət mühitinin formalaşdırılması və istehlakçıların keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi üçün respublikanın müvafiq rayonlarında topdansatış bazarları yaradılmalıdır" [5, s.39]. İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatına əsasən, respublikamızda müəyyən qədər saxlama imkanlarına malik 30-dan çox kənd təsərrüfatı məhsulları, xüsusilə meyvə, tərəvəz və bostan məhsullarının topdansatış bazarları [3] vardır. (Şəkil).

Nəzərə almaq lazımdır ki, məhsul istehsalçıların bu bazarda iştirakından məqsəd yalnız məhsulu satmaq və ya almaq deyil, həm də istehsal etdikləri məhsula tələbi öyrənməkdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının fərqli kanallarından biri də məhsulların bazarda satışından ibarətdir. Bu kanalın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o məhsul istehsalçıları istehlakçılarla vasitəçilərin iştirakı olmadan əlaqələndirir ki, bu da istehlak tələbinin öyrənilməsinə imkan verir. Məhsulların ictimai iaşə müəssisələri üçün reallaşdırılması və işçilərə satışı (o cümlədən əmək haqqı hesabına) daimi satış kanalı hesab edilir. Bu kanal vasitəsilə reallaşdırmanın həcmi müəssisənin şəraitindən (ictimai iaşə şəbəkəsinin inkişaf səviyyəsi, əhalinin təsərrüfatlarının inkişaf imkanları və səviyyəsi və s.) asılıdır. Məhsul istehsalçıları adətən bu halda maksimum mənfəət əldə etməyi qarşıya məqsəd qoymur. Onlar yalnız məhsulu maya dəyərində yaxın qiymətə reallaşdırmağı nəzərdə tutur. Bu kanal əsasən sosial əhəmiyyət daşıyır və işçilərin təsərrüfatda qalib möhkəmlənməsi məqsədini güdür. Apardığımız tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, ölkəmizdə topdan meyvə, tərəvəz və bostan məhsulları üçün başlıca satış bazarları Bakı şəhərində - "Meyvəli Ticarət Mərkəzi", "Qaya MLTD MMC (Yaşıl bazar)" və "8-ci KM Topdan Satış Bazarı", Gəncə şəhərində "Dubay Bazarı Ticarət Mərkəzi", Qəbələ şəhərində "Gilan MMC Qəbələ Ticarət Kompleksi" və s. ibarətdir.

Şəkil. Kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan bazarlar vasitəsilə reallaşdırılması kanalları.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar daxilində məhsullar həm də pərakəndə ticarət şəbəkəsi və firma ticarəti vasitəsilə, həm də ərzaq bazarları, ictimai iaşə və sənaye emalı üçün reallaşdırılır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, “Aqrar Tədarük və Təchizat”ASC-nin məlumatına əsasən, Bakı şəhərində və 10 regional bölmə anbarında 1893,3 kub metr həcmində soyuducu və dondurucu kameralar, 1050 kv.m.soyuducu və 4050kv.m. quru anbar olmaqla 5100 kv.m. mərkəzi anbar funksiyasını daşıyan paylayıcı mərkəz – satış infrastrukturu yaradılmışdır. Meyvəli Topdan-pərakəndə ticarət mərkəzinin 3 korpusdan ibarət 7 min kv.m. sahəsi olan 14 min ton tutumlu soyuducu saxlama anbarları vardır. Göründüyü kimi, aqrar bazarın infrastrukturunun inkişafı ölkənin kənd təsərrüfatında keyfiyyət dəyişiklikləri üçün ilkin şərtlərdən biridir. Odur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan bazarlarından ibarət müasir çoxfunksiyalı obyektlər yetişdirilən aqrar məhsulların saxlanması və satışının zəruri şərtlərini təmin edən əsas loqistik qovşağa çevrilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən topdan bazarlarda məhsulların saxlanması və reallaşdırılması ilə bağlı problemlər mövcuddur. Prof.Ataşov “Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri” adlı elmi əsərində göstərir ki, “Kənd təsərrüfatı istehsalının infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi respublikada ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində əsas problemlərdən biridir” [1, s.428].

Məlumdur ki, ölkəmizin regionları təbii-iqlim şəraiti və torpağın münbitliyinə görə meyvə, tərəvəz, bostan və taxıl yetişdirmək üçün əlverişlidir. Bu yüksək keyfiyyətli məhsul əldə edilməsinə imkan verir. Lakin məhsulun səmərəli saxlanması üçün infrastrukturunun inkişafında bir sıra problemlər mövcuddur. Bir çox hallarda meyvə və tərəvəz saxlanmasına anbarlarda və elevatorlarda bəzən yer çatışmır. Mövcud olanlardan isə bəziləri tələb olunan səviyyədə deyil. Bu isə öz növbəsində anbarların yenidən qurulması və modernləşməsinə investisiya tələb edir.

Nəticə. Aparılmış tədqiqatların nəticəsini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkəmizdə aqrar bazar infrastrukturunda son illər xeyli müsbət dəyişikliklər baş versə də, hələ də onun təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Odur ki, yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, səmərəli satış kanallarının seçilməsi və formalaşması üçün əlavə olaraq bir sıra tədbirlərin də görülməsi zəruridir:

-topdan ticarətlə yanaşı pərakəndə ticarəti də daha da inkişaf etdirmək;

-xırda qeyri-mütəşəkkil ticarətin təcridən ləğv olunmasına nail olmaq;

-yükləmə, boşaltma və saxlama prosesində xüsusi nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi;

-elektron ticarət üçün internet şəbəkəsinə asan girişin təmin edilməsi;

-yüksək ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin olunmuş aqroservis və marketinq xidmətinin yaradılması;

-xammal yox, hazır məhsulu reallaşdırmaq;

-nəzarət edilən bioloji (kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanma müddəti)

və nəzarət edilməyən (təbii-iqlim) amilləri nəzərə almaq.

-sertifikatlaşdırma və keyfiyyətə nəzarət xidmətinin yaradılması;

-sərgi və yarmarkalar keçirməklə fəallığı artırmaq;

-məhsulların reallaşdırılmasının təşkili və idarə edilməsi prosesini təmin

edən satış loqistikasının təkmilləşdirilməsi və s.

Yuxarıda qeyd edilən təkliflər kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması kanalının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir ki, bu da öz növbəsində məhsul istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri. (Nəzəriyyə və praktika) Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı -2017, 536 səh.
- 2.Azərbaycanda tcarət.2.21., 2.3 [Elektron resurs]www.stat.qo.az./course/trade/
- 3.aqromarket, aqrobiznes.az/paques/viawh/6.
- 4.Xəlilov H.A. Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti./”Mütərcim”nəşriyyatı, Bakı, H.Xəlilov- 2005, 228 s.
- 5.İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. (monoqrafiya) //Bakı, 2016, 655 s.
- 6.Паничев Р. Агросектор /Р.Паничев/ Журнал современного сельского хозяйства – 2011,- №3 , (34) -с.32-33

**Каналы реализации и необходимость модернизации сбытовой инфраструктура
сельскохозяйственной продукции**

Шукюрова Айтен Акиф кызы
диссертант Азербайджанского Университета Кооперации

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *Сельское хозяйства; каналы реализации; сбытовая инфраструктуры; модернизация оптовые рынки; розничный торговли.*

В статье рассмотрены вопросы выбора каналов реализации продукции агробизнеса, необходимость модернизации сбытовой инфраструктуры и совершенствования системы сбыта. Каналы реализации продукции и модернизации сбытовой инфраструктуры зависят не только от наличия материально-технических и других производственно-сбытовых ресурсов, но и от выбора каналов сбыта продукции агробизнеса. Это должно обеспечить доведение их до потребителя в нужном количестве и с сохранением качества. Исследованием выявлено, что различные каналы сбыта предъявляют неодинаковые требования к качеству и цене реализуемой продукции. Одна из задач в обеспечении надежного сбыта продукции по любым каналам – снижение себестоимости при повышении качества. Особое значение имеют оптовые, розничные и государственные закупки рыночной инфраструктуры аграрной инфраструктуры.

В статье также анализированы возможности каналов оптовой и розничной торговли и возможности модернизации их в оптовой и розничной торговле.

Обобщая вышеизложенное можно сделать конкретные выводы и рекомендации по реализации каналов и необходимости модернизации сбытовой инфраструктуры продукции агробизнеса.

**The channels of realization and the need of modernization of marketing infrastructure of
agricultural products**

Shukurova Ayten Akif
candidate of degree of Azerbaijan Cooperation University

ABSTRACT

Key words: *Agriculture; realization channels; marketing infrastructure; wholesale markets; retail trade.*

The article deals with the choice of channels of realization of agribusiness products, the need to modernize the sales infrastructure and improve the sales system. The channels of the realization of products and the modernization of the marketing infrastructure depend not only on the availability of material and technical and other production and sales resources, but also on the choice of channels for the sale of agribusiness products. This should provide to get to the consumer in the right quantity and with the preservation of quality. The research shows that different sales channels have different requirements for the quality and price of products sold. One of the tasks in ensuring reliable sales of products through any channels is to reduce the cost of production while improving quality. The main importance is wholesale, retail and government procurement of market infrastructure of agricultural infrastructure.

The article also analyzes the possibilities of wholesale and retail trade channels and the possibilities of their modernization in wholesale and retail trade.

Summarizing the above, we can draw specific conclusions and recommendations on the implementation of channels and the need to modernize the marketing infrastructure of agribusiness products.

Redaksiyaya daxilolma: 12.05.2021

Çapa qəbul olunma: 21.05.2021

UOT 338;658

QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

*i.ü.f.d.Quliyev Zakir Qəşəm oğlu
Bakı Biznes Universiteti*

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – qeyri-neft sektorunun inkişafı barədə təklif hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası - qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri cari və gələcək dövr üçün ardıcıl təhlilə əsaslanır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - qeyri-neft sektorunun inkişafı sahibkarlıq fəaliyyətinə yeni başlayanların dəstəklənməsinə mühüm töhfələr verə bilər.

Tədqiqatın nəticələri şəhər və kəndlərin sosial-iqtisadi inkişafında idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi ilə bağlı sərəncamların artırılması təklif olunur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – tədqiqatda sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılmasına və nəticədə əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması ilə bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *qeyri-neft sektoru, innovasiya, istehsal potensialı, aqropark, aqrar sektor, biznes inkubatorları*

Giriş. Azərbaycanada qeyri-neft sənayesi iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas hədəflərindəndir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsində neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun mühüm istiqamətləri olan emal sənayesi, kənd təsərrüfatı, ticarət və sosial xidmətlər, tikinti, rabitə və telekommunikasiya, nəqliyyat mühüm rol oynayır. Son 15 ildə regionların inkişafı sahəsində qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmiş dövlət proqramlarında, habelə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair əlavə tədbirlərlə bağlı sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, regionlarda kommunal xidmətlərin və sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılmasına və nəticədə əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına təkan vermişdir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı. Dövlət proqramlarının icra olunduğu 2004–2018-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır. Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyon daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri, 100 mindən çox müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması məqsədilə 2004-2018-ci illər ərzində də innovasiya xarakterli texnologiyaların tətbiqi davam etdirilmiş, yeni müəssisələr yaradılmış, müəssisələrin istehsal potensialı artırılmışdır. Sənaye məhsulunun ümumi həcmində 280 özəl sektorun payı 2003-cü ildə 56,8 faiz təşkil etdiyi halda, hal-hazırda 80 faizdən çoxdur.

Sənayenin maşınqayırma, metallurgiya, kimya, mebel, toxuculuq, qida və digər sahələrində dinamik artım baş vermiş, dünya iqtisadiyyatının böhranla üzləşdiyi dövrdə belə Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunda inkişafa nail olunmuşdur. Regional inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları çərçivəsində qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə regionlarda sənaye parklarının, sənaye məhəllələrinin yaradılması istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları ilə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı və Mingəcevir Sənaye Parkı, həmçinin Neftçala, Masallı, Hacıqabul və Sabirabad sənaye məhəllələri yaradılmışdır ki, bu da regionlarda sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarların fəaliyyətinin dəstəklənməsi, əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaradılması, yeni iş yerlərinin açılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dövlət başçısının tapşırığına əsasən, ölkəmizin digər regionlarında da sənaye məhəllələrinin yaradılması istiqamətində işlər davam etdirilir. Prezident İlham Əliyev sentyabrın 13-də “Şərur Sənaye Məhəlləsinin yaradılması və “Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezi-

dentinin 2014-cü il 8 oktyabr tarixli 288 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə” Fərman imzalayıb. Fərman Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və orta sahibkarların fəaliyyətinin dəstəklənməsi, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi və əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunun artırılması məqsədi daşıyır. Fərmana əsasən, müəyyən edilir ki, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədi ilə Şərur Sənaye Məhəlləsinin ərazisində qeyri-neft sənaye sahələri üzrə məhsul istehsalı müəssisələri, habelə xidmət müəssisələri yaradılır. Şərur Sənaye Məhəlləsinin fəaliyyətinin təşkili, tənzimlənməsi, idarə olunması və inkişafı ilə bağlı tədbirləri Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi idarəedici təşkilat həyata keçirir.

Qeyri-ənənəvi sənaye sahələri ilə yanaşı, regionlarda ənənəvi sənaye sahələrinin inkişafına da böyük diqqət göstərilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 may 2016-cı il tarixli, 2032 sayılı Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında xalça və xalça məmulatlarının istehsalını, ixracını, onların ölkə daxilində və xaricdə satışının təşkilini, xalça və xalça məmulatlarının istehsalında yeni texnologiyaların tətbiqini, maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsini və ondan səmərəli istifadəni, habelə bu sahənin inkişafını təmin etmək məqsədilə “Azərxalça” ASC yaradılmışdır. Sözügedən sərəncamın icrasının təmin edilməsi məqsədilə ölkədə xalçaçılığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Belə ki, respublikanın 20 rayonunda “Azərxalça” ASC-nin xalça istehsalı fabrikləri yaradılmış, o cümlədən Füzuli rayonunun Horadiz qəsəbəsində, Şəmkir, Quba, Xaçmaz, İsmayıllı, Lənkəran və Ağdam rayonlarında xalça fabrikləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iştirakı ilə istifadəyə verilmiş, daha 1 xalça istehsalı fabrikinin tikintisi isə davam etdirilir.

Qeyri-neft sektorunun dövlət Proqramları əsasında inkişafı. Dövlət Proqramları çərçivəsində aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər də əsas prioritet istiqamətlərdəndir. Aqrar sektorun innovativ əsaslara keçirilməsi, o cümlədən aqroparkların yaradılması əsas hədəflərdəndir. Hazırda 33 rayon üzrə 258,3 min hektar ərazidə 51 aqroparkın, o cümlədən 17 müasir cins heyvandarlıq kompleksinin və 34 iri bitkilik təsərrüfatlarının yaradılması üzrə işlər sürətlə davam etdirilir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrinin, o cümlədən pambıqçılığın, baramaçılığın, ipəkçiliyin, tütüncülü-

yün, cəltikçiliyin, cayçılığın, fındıqçılığın, sitrus meyvəçiliyinin, üzümçülüyn və şərəbciliğın inkişafı istiqamətində imzalanmış sərəncamlar, tədiq olunmuş sahəvi proqramlar, həmçinin istehsalçılara subsidiyaların verilməsi haqqında qəbul olunmuş qərarlar müvafiq sahələr üzrə istehsal və ixrac potensialının artırılmasına və məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə mühüm təkan vermişdir. Aqrar sahədə həyata keçirilmiş sistemli tədbirlər nəticəsində ölkəmizin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə özünütəminatmə səviyyəsi yüksəlmiş, ərzaq məhsullarının istehsalı artmış, ixrac imkanları genişlənməmişdir.

Regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinə yeni başlayanların dəstəklənməsi üçün İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən Xaçmazda və Yevlaxda yerləşən regional inkişaf mərkəzlərində biznes inkubatorlar yaradılmışdır. Lazımı şərait və avadanlıqlarla, eləcə də tədris materialları ilə təmin olunmuş biznes inkubatorlarda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyənlərə biznesin sirləri öyrədilir.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin işinin əlaqələndirilməsi, müvafiq sahənin inkişafı ilə bağlı təkliflərin hazırlanması məqsədilə Meyvə- 281 Tərəvəz, Şərab, Fındıq, Nar, Xurma, Tütün, Tekstil, Çay, Zeytun, Süd və Süd Məhsulları istehsalçıları və ixracatçıları, Tikinti Materialları, Mebel, Maşın və Avadanlıq istehsalçıları, Arıçılar, Qablaşdırma Sənayesi, Qadın Sahibkarlığının İnkişafı assosiasiyaları, İxracatçılar Klubu yaradılmışdır.

İqtisadiyyatın sürətlə inkişafı, Azərbaycanın dünya ölkələri arasında nüfuzunun yüksəlməsi ölkəmizə marağın artmasına səbəb olmuş, respublikamıza gələn turistlərin sayının ildən-ildə çoxalmasına, bir sözlə, turizm fəaliyyətinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Son illərdə inkişaf edən infrastruktur sahələrindən biri də nəqliyyat sektorudur ki, bu sahəyə davamlı və iri həcmli investisiyaların yönəldilməsi nəticəsində nəqliyyat vasitələrinin yenilənməsi, körpülərin tikilməsi, yeni avtomobil yollarının çəkilişi, yenidən qurulması və s. işlər davam etdirilmiş, strateji əhəmiyyətli layihələrin səmərəli fəaliyyəti sahənin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş, ümumilikdə bu sahədə 2,8 dəfə artıma nail olunmuşdur.

Ölkənin tranzit potensialının reallaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər görülmüş, o cümlədən Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyəti güclənmiş, Şimal-Cənub, Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri üzrə magistral yolların tikintisi layihələri uğurla davam etdirilmiş, Azərbaycanın tranzit potensialının artırılmasında

böyük əhəmiyyətə malik olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun açılışı olmuşdur ki, bununla da sözügedən marşrutla Azərbaycan ərazisindən keçməklə daşınacaq yüklərin həcmələri əhəmiyyətli dərəcədə artacaq və bu da öz növbəsində qeyri-ineft sektorunun inkişafına təkan verəcəkdir.

Bundan başqa, 2018-ci il may ayının 14-də Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşən Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Kompleksinin açılışı olmuşdur. Azərbaycanın Şimal-Cənub və Şərqi-Qərbi beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzərində yerləşməsi yeni liman üçün zəngin tranzit potensialı yaratmaqla, ölkəyə daxil olan, ölkədən çıxan və tranzit yüklərin aşırılmasında strateji nəqliyyat qovşağı funksiyalarını yerinə yetirməyə imkan verəcəkdir.

Həmçinin son 15 ildə regionlarda 6 hava limanı tikilmiş və yenidən qurulmuş, 14 min kilometrdən çox respublika və yerli əhəmiyyətli yolda təmir-tikinti işləri aparılmış, 436 ədəd körpü və tunel tikilmiş və təmir olunmuşdur. Son 15 ildə regionlarda 1600-dən çox ATS, 1000-dən çox poçt binası tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdir. 2013-cü il ölkəmizdə “İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ili” elan edilmiş və həmin il fevral ayının 8-də ölkəmizin ilk telekommunikasiya peyki orbitə çıxarılmışdır. Ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan və əsas prioritet istiqamətlərdən biri olan informasiya və rabitə sahəsinin inkişafında 11 dəfədən çox artıma nail olunmuşdur.

Əhalinin elektrik enerjisinə olan tələbatını daha dolğun təmin etmək məqsədilə son 15 ildə regionlarda 28 elektrik stansiyası istifadəyə verilmiş, 45 min kilometrdən artıq elektrik xətti çəkilmiş və 1650-dən çox yarımstansiya quraşdırılmış və ya təmir olunmuşdur. Həmçinin bu dövrdə regionlarda 56,2 min kilometr qaz xətti çəkilmiş və ya əsaslı təmir olunmuş, 1800-dən çox yaşayış məntəqəsi təbii qazla təmin edilmiş, regionlar üzrə qazlaşdırma səviyyəsi 41 faizdən 93,2 faizə çatmışdır.

Əhalinin su təminatının yaxşılaşdırılması üçün yeni su və kanalizasiya xətləri çəkilmiş, yeni su anbarları istifadəyə verilmişdir. Belə ki, Dövlət Proqramları çərçivəsində regionlarda 11 min kilometr su, 6 min kilometr kanalizasiya xətti çəkilmiş, 223 su anbarı inşa olunmuş və ya yenidən qurulmuşdur. Əhalinin ekoloji cəhətdən təmiz su ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün 466 modul tipli sutəmizləyici qurğular quraşdırılmış, fasiləsiz içməli su ilə təmin olunan əhalinin sayı regionlarda 9 faizdən 43,5 faizə yüksəlmişdir.

Son 15 ildə regionlarda 2980 məktəbdə, 360 məktəbəqədər təhsil müəssisəsində və 477

səhiyyə müəssisəsində tikinti, əsaslı təmir və yenidənqurma işləri həyata keçirilmiş, regionlarda 34 olimpiya idman kompleksi, 34 gənclər evi inşa olunmuşdur.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə mövcud nəzəri-metodoloji yanaşmalar və mütərəqqi beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, müasir dövrdə bu istiqamətdə hazırlanan və həyata keçirilən siyasət sənədlərində davamlı (iqtisadi-sosial-ekoloji) inkişaf konsepsiyasına əsaslanan kompleks yanaşmaya daha çox üstünlük verilir.

Hazırda ölkənin sosial-iqtisadi həyatında, xüsusilə regionlarda iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, əhalinin layiqli məşğulluğu və sosial rifah halının daha da yüksəldilməsi və ekoloji təhlükəsizliyin gücləndirilməsi istiqamətlərində işlərin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsi inkişaf gündəliyində ön plana çıxmışdır. Qeyri-neft sektorunda iqtisadi islahatların keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsi və bu sahədəki dinamik inkişafın təmin edilməsi məsələlərinin prioritet 282 istiqamətləri və onların həlli yolları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Strateji yol xəritələri və 29 yanvar 2019-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda öz əksini tapmışdır.

Ölkədə həyata keçirilən islahatlar onu fikirləşməyə əsas verir ki, bir neçə ildən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı neft sektorundan asılılığı minimum dərəcədə olan dövlətlər sırasında olacaqdır. Hal-hazırda ümumi iqtisadiyyatda müəyyən geriləmələr ilk növbədə neftin dünya bazarlarındakı qiymətlərinin kəskin düşməsi və onun hasilatının azalması ilə bağlı olan bir məsələdir. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun əksər aparıcı sahələrində isə nəticələr pozitivdir. Əgər keçən illə müqayisədə qeyri-neft sənayesi, kənd təsərrüfatı istehsalı, nəqliyyat, informasiya və rabitə xidmətləri, pərakəndə ticarət və s. sahələr üzrə ciddi irəliləyişlər ola bilibse, bu, o deməkdir ki, dövlətimiz postneft dövrünün nəbzini vaxtında və çox dəqiq tuta bilib və onun bu dövrdə apardığı islahatlar mövcud vəziyyətə tam adekvat islahatlardır.

Strateji Yol Xəritəsi və “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası nəticəsində sənayenin strukturu təkmilləşdiriləcək, qeyri-neft sənayesi iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevriləcək, ağır sənaye və maşınqayırmanın sənayedə və məşğulluqda payı artacaq, ümumi iqtisadi potensial 2020-ci ildən sonrakı dövr üçün nəzərdə tutulmuş

məqsədlərin reallaşdırılması üçün hazır vəziyyətə gətiriləcək, yəni mövcud resurslardan optimal istifadəyə, habelə müəssisələrdə səmərəli istehsal metodlarının tətbiqinə başlanacaq. Həmçinin maliyyə və makroiqtisadi koordinasiya təmin ediləcək, iqtisadi aktivliyi, investisiya cəlbini və qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqinin ödənilməsi ilə bağlı mexanizmlər yaradılacaqdır.

Nəticə. Mütərəqqi dünya təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkənin, onun regionlarının, şəhər və kəndlərinin sosial-iqtisadi inkişafında çevik və səmərəli idarəetmə mexanizmləri, innovativ həllərin tətbiqi mühüm rol oynayır. Hazırda qarşıda duran əsas məsələ beynəlxalq təcrübədə təsdiqini tapmış ən yaxşı iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi ilə əldə olunan səmərənin artırılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. 29 yanvar 2019-cu il.
2. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri. 16 mart 2016-cı il.
3. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri. 6 dekabr 2016-cı il.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ НЕНЕФТЯНОГО СЕКТОРА

*Д.ф.э.н. Гулиев Закир Гашам
Вакинский Университет Бизнеса*

Резюме

Ключевые слова: *нефтяной сектор, инновации, производственный потенциал, агропарк, аграрный сектор, бизнес-инкубаторы.*

Цель исследования - подготовить предложение по развитию нефтяного сектора.

Методология исследования - направления развития нефтяного сектора основаны на последовательном анализе на текущий и будущий период.

Значение применения исследования - развитие нефтяного сектора может внести важный вклад в поддержку стартапов.

Результаты исследования - предлагается повысить эффективность применения механизмов управления социально-экономическим развитием городов и сел.

Оригинальность и научная новизна исследования - исследование предлагает предложения и рекомендации по дальнейшему улучшению деловой среды, увеличению инвестиций, созданию новых предприятий, рабочих мест и, как следствие, увеличению занятости и сокращению бедности.

DEVELOPMENT DIRECTIONS OF THE NON-OIL SECTOR

Summary

Keywords: *non-oil sector, innovation, production potential, agro-park, agricultural sector, business incubators*

The purpose of the study - to prepare a proposal on the development of the non-oil sector.

Research methodology - development directions of the non-oil sector are based on a consistent analysis for the current and future period.

Significance of the application of the research - the development of the non-oil sector can make an important contribution to supporting start-ups.

Results of the study- it is proposed to increase the efficiency of the application of management mechanisms in the socio-economic development of cities and villages.

Originality and scientific novelty of the research - the research offers suggestions and recommendations to further improve the business environment, increase investment, create new enterprises, jobs and, consequently, increase employment and reduce poverty.

Redaksiyaya daxilolma: 12.05.2021

Çapa qəbul olunma: 21.05.2021

DAVAMLI EKOLOJİ TARAZLIĞIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN İQTİSADI ZƏRURİLİYİ

Z.B.Bayramova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: *ekologiya, ekoloji tarazlıq, ətraf mühit, sosial iqtisadi inkişaf*

Ekoloji tarazlıq insan, bitki və heyvan kimi canlı orqanizmlər və onların mühiti arasındakı tarazlığı təsvir etmək üçün istifadə olunan bir ifadədir. Uyğun münasibətlər sağlam və arzu olunan ekoloji tarazlığı əks etdirir. İnsan ekoloji tarazlığın təmin olunmasında əsas rol oynayır. Çünki insanlar digər canlılardan daha çox düşünmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Bütün canlı orqanizmlər üçün adekvat qi-danın olması və sabitliyi ekoloji tarazlığın mövcudluğunu əks etdirir. Buna görə bu tarazlıq çox vacibdir. Ekosistemin varlığı və yaşaması bundan asılıdır. Bütün orqanizmlərin həyatı ekoloji tarazlıqla baş verir. Uyğun ekosistem hər bir orqanizmin gözlənilməli kimi inkişaf etməsini və çoxalmasını təmin edir. Orqanizmlərin daimi mövcudluğu ekoloji tarazlıqdan qaynaqlanır.

Dünya ölkələrində müxtəlif təyinatlı müəssisələrin tikintisinin genişlənməsi, əksər ölkələrdə nəqiliyyat vasitələrinin sayının xeyli artması beynəlxalq səviyyədə ekosistemlərin tarazlığının pozulmasına, bitki və heyvanat aləminin ciddi təhlükəyə məruz qalmasına gətirib çıxarmış, atmosfer havası və torpaqlar çirklənmiş, içməli su azalmış, ayrı-ayrı təbii sərvət növləri demək olar ki, tükənmişdir. Nəticədə insan sağlamlığının özü böyük təhlükə altında qalmaqla bəşəriyyətin genetik fonduna ciddi xələl gətirməyə başlamışdır. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatlar bir çox konsepsiyalar işləyib hazırlamış və bu istiqamətdə layihələr həyata keçirməkdədirlər. Hazırda isə dünyada daha çox qəbul və tətbiq edilən inkişaf konsepsiyalarından biri “Davamlı inkişaf” konsepsiyasıdır.

Əslində bu konsepsiyanın meydana çıxması və qəbul edilməsi BMT-nin təbiəti mühafizə fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. “Davamlı inkişaf” konsepsiyasının mahiyyəti gələcək nəsillərin həyatını təhlükə altına qoymadan, indiki nəsillərin tələbatının sosial, iqtisadi və ekoloji cəhətdən normaların ödənilməsindən ibarətdir.

Müasir dövrdə yaranmış ekoloji durumu və sosial-iqtisadi vəziyyəti nəzərə alaraq respublikamızın ekoloji siyasətinin aşağıdakı üç əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək olar:

- Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasını əsas götürərək, ətraf mühitin çirklənməsinin minimuma endirilməsi və mühafizəsinin tənzimlənməsi məqsədilə Davamlı inkişaf prinsipləri üzrə mütərəqqi üsulların tətbiq edilməsi;

- İndiki və gələcək nəsillərin tələbatını ödəmək məqsədilə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək, alternativ, qeyri-ənənəvi metodlar vasitəsilə tükənməyən enerji mənbələrindən yararlanmaq və enerji effektivliyinə nail olunması;

- Qlobal ekoloji problemlər üzrə milli səviyyədə tələbatların qiymətləndirilməsi, həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi, Beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi, eləcə də milli potensial imkanlarından istifadə etməklə həyata keçirilməsinin təmin edilməsi

Dünyanın əksər ölkələrində ekoloji tarazlığın pozulmasından yaranan problemlərin aradan qaldırılması haqda müxtəlif diskussiyalar aparılır. İndi Yer kürəsinin bir qitəsində baş verən təbiət hadisəsi təkcə həmin qitə ölkələrinin yox, eyni zamanda bütün dünyanın problemi sayılmalıdır və onu aradan qaldırmağın yolları birgə axtarılmalıdır.

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın inkişafı və əhalinin sosial-mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ekoloji tarazlığın qorunması dövlətin daim diqqət mərkəzindədir. Bununla əlaqədar olaraq son illər ekologiyaya, təbiəti mühafizəyə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə dair bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilib, təbiətin qorunması və sağlamlaşdırılması sahəsində mühüm praktiki addımlar atılıb. Bir sıra iri su hövzələri tikilib, torpaqları şoranlaşmadan təmizləmək üçün drenaj sistemləri qurulub, Bakı şəhərində və onun ətrafında çoxlu yaşıllıqlar, Xəzərsahili qumluqlarda sahil bərkidici və torpaqların eroziyasının qarşısının alınması məqsədi ilə meşə örtüyü zolaqları salınıb, flora və faunanın qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra təbiət qoruqları və yasaqlıqları yaradılıb. İndiki dövrdə ətraf mühitlə bağlı mövcud vəziyyət hər bir ölkəni ekoloji problemləri ümumbəşəri kontekstə çıxarmağa məcbur edib. Bugün artıq ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri aparıcı beynəlxalq təşkilatların proqram sənədlərində öz əksini tapıb. Biotik və abiotik faktorlar, ətraf mühitin çirklənməsi, iqlim dəyişikliyi və s. daxil olmaqla, ətraf mühitin dəyişməsi bitkilərin məhsuldarlığı və qidalanma keyfiyyətini məhdudlaşdıran kritik faktordur, həmçinin insanlar və heyvanların da sağlamlığı

üçün potensial risk yaradır. Bu problemin həlli ətraf mühitinin ağır metallar və neft məhsulları ilə çirklənməsi artmaqda olan, həmçinin zəngin bitki müxtəlifliyi ilə fərqlənən Azərbaycan üçün xüsusilə vacibdir. Ölkənin çoxsaylı endem və faydalı növlərə malik bitki müxtəlifliyi ətraf mühitin təhlükəsinə məruz qalır. Torpağın qorunması və bərpası dünyadakı ekoloji vəziyyətin pisləşməsi ilə əlaqədar daha da aktuallaşır. Torpaq, su və hava üçün ən çox yayılan çirkləndiricilər ağır metallar, karbohidrogenlər, qalıcı üzvi çirkləndiricilər, xlorlu üzvi pestisidlər, herbisidlər və başqa ksenobiotiklərdir ki, onlar da quru və su ekosistemlərində canlı orqanizmlər üçün müxtəlif sağlamlıq problemləri yarada bilər.

Biomüxtəlifliyin qorunması bütün canlı varlıqlar üçün bioloji həyatın mühafizəsində mühüm rol oynayır. Ətraf mühit dəyişikliyinə çox həssas olan ekosistemlərin müəyyənləşdirilməsi müvafiq mühafizə siyasətinin və ekosistemlərin davamlılığının artırılması üçün təcrübələrin inkişafında əsas addım ola bilər.

Azərbaycanda yürüdülmən ekoloji siyasətin əsas məqsədi indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarının təmin edilməsi naminə mövcud ekoloji sistemlərin, iqtisadi potensialın qorunması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi ilə davamlı inkişafın təmin edilməsindən ibarətdir. Bunu gerçəkləşdirmək məqsədi ilə təbii ehtiyatlardan istifadə yolları işlənib hazırlanmalı və iqtisadiyyatın inkişafı davamlılıq prinsipləri əsasında həyata keçirilməlidir.

İnkişafın ekoloji baxımdan davamlı olmasını təmin etmək üçün iqtisadi fəaliyyət zamanı meydana çıxan ciddi ekoloji problemləri aradan qaldırmaq, onların ətraf mühitə mənfi təsirinin minimuma endirilməsi tələb olunur.

Ölkəmizdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası ekoloji problemlərin operativ yoluna qoyulmasına, ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində ardıcıl və səmərəli tədbirlərin görülməsinə əlverişli şərait yaradıb.

Ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılması Bakı və ətraf qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair bütün proqramlarda prioritet istiqamətlərdən biri kimi əksini tapır. Həmin proqramlar çərçivəsində Bakı şəhərinin və Abşeron yarımadasındakı yaşayış massivlərinin kanalizasiya şəbəkələri ilə təmin edilməsi, mövcud təmizləyici qurğuların yenidən qurulması və yeni təmizləyici qurğuların tikilməsi istiqamətində ardıcıl layihələr həyata keçirilməkdədir. 2011-ci ildə təsdiq edilən "Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair yeni Dövlət Proqramı"nda da ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönələn layihələr,

o cümlədən paytaxt ətrafındakı neft və çirkab suları ilə çirklənmiş göllərin təmizlənməsi, qurudulması məsələləri əksini tapır. Azərbaycanın zəngin neft-qaz ehtiyatlarına malik olması baxımından ölkənin enerjiyə olan tələbatının ödənilməsi problemi mövcud deyil. Lakin ənənəvi enerji mənbələrindən istifadə ətraf mühitin çirklənməsi prosesi ilə müşayiət olunur, ənənəvi enerji mənbələri olan karbohidrogen ehtiyatları dünyada tükənməz deyil və bunu nəzərə alan ölkə rəhbərliyi alternativ enerji mənbələrindən istifadəni gələcəyə hesablanmış strateji vəzifə kimi müəyyənləşdirib. Çünki Azərbaycan özünün əlverişli təbii şəraiti ilə kifayət qədər alternativ və bərpa olunan enerji potensialına malikdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə hər üç nəfərdən biri içməli suyun çatışmazlığından əziyyət çəkir. Xəstəliklərin 80%-i, ölüm hadisələrinin 1/3-i içməli sudan istifadə ilə bağlıdır. Odur ki, səmərəli istifadə edilməsi hesabına planetin bütün əhalisinin yaxşı keyfiyyətli içməli su ilə təmin olunması mühüm problem kimi qarşıda durur. Suyun sənayedə və energetikada istifadəsi. Bu məqsədlə sudan iş prosesində qızmış aqreqat, mexanizm, alətlər və s.-nin soyudulması, istehsal tullantılarının kənarlaşdırılması, maşın detal və hissələrinin yuyulmasında istifadə edilir. Sənayedə sudan həlledici kimi də istifadə olunur, hazır məhsulun tərkibinə daxil olur. Bu sudan istifadə növündə qayıtmayan suyun miqdarı az olur. Burada çirkab sularının çox olması problem yaradır. Hazırda sənaye və energetikada 760 km³ su sərf olunur, bu yalnız suvarma suyuna nisbətən azlıq təşkil edir. müasir texnologiya, kənd təsərrüfatı və tikintinin təsiri ilə çayların və göllərin suları sənaye və məişət tullantıları ilə çirklənməyə məruz qalır. Yalnız sənaye hər il çaylara 160 km³ təmizlənməmiş və ya kifayət dərəcədə təmizlənməmiş sular axıdır. Onlar 4 min km³ -dan çox, yəni ümumi çay axınlarının 10%-ə qədərini çirkləndirir. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm 30%-ə çatır. Azərbaycan əhalisinin içməli su mənbələri sayılan Kür və Araz transsərhəd çaylarında ekoloji vəziyyətin gərginliyi də ciddi problemlər yaradan amillərdəndir. Ölkə vətəndaşlarının 70 faizinin içməli su kimi istifadə etdiyi bu çaylar mənbəyini Türkiyə ərazisindən götürür. Araz çayı Ermənistan və İran ərazisindən, Kür isə Gürcüstandan keçərək Azərbaycana daxil olur. Türkiyə ərazisindən çay təmiz şəraitdə sərhədi keçsə də Ermənistan və Gürcüstan ərazisində çirklənmələr hədsiz böyükdür. Araz çayından isə Qacaran, Qafan Molibden dağ-mədən işlərinin bütün axıntıları, İrəvanın, Tiflisin bütün kanalizasiya suları həmin çaylara axıdılır. Ekolo-

gya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin müvafiq strukturunun apardığı mütəmadi monitorinqlərin nəticəsinə əsasən, Ermənistan və Gürcüstanda çirklənməyə məruz qalan Kür-Araz transsərhəd çaylarındakı vəziyyət ürəkəçən deyil.

Çirklənməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda Araz və Kür çaylarından içməli su kimi istifadə edilməsi üçün "Modul" tipli sutəmizləyici qurğular quraşdırılır. Belə ki, hazırda 140-dan çox kənddə təmizləyici qurğular quraşdırılaraq təhvil verilib. Görülən işlər nəticəsində 224 min əhali Avropa standartlarına cavab verən təmiz sudan istifadə edir. Xəzərin suyunun təmizlənməsi və ondan istifadə də gündəmdə duran məsələlərdəndir. Artıq Xəzər dənizi suyunun şirinləşdirilməsi üçün müvafiq qurğular quraşdırılır. ARDNŞ tərəfindən Çilov adasında həmin qurğular quraşdırılıb və ərazidə yaşayan əhali və orada fəaliyyət göstərən müəssisələr həmin sudan istifadə edirlər.

Ekoloji vəziyyətin yaşıllaşdırılmasına dair qəbul edilmiş Kompleks Tədbirlər Planı bəhrəsini verməkdədir. Xüsusilə, həyata keçirilən yaşıllaşdırma və yeni meşəsalma və bərpa işlərinin ardıcıl, sistemli və möhtəşəm miqyasda həyata keçirilməsi dövlət başçımızın təbiətə qayğısı ilə bağlıdır. Son illərdə meşələrin, yaşıllığın qorunması sahəsində həyata keçirilən müsbət tədbirlərdən biri də ölkənin, ələlxüsus onun ucqarlarının, meşəətrafi kənd və qəsəbələrin, digər yaşayış məntəqələrinin təbii qazla təmin edilməsidir. Ölkənin başdan-başa qazlaşdırılması təbiətin xilasına yönəlmiş ən böyük diqqətdir. Ölkənin meşə-xammal materiallarına olan tələbatını başqa ölkələrdən idxal edilməsi hesabına ödənilməsi təbiətimizin qorunmasına da təsirli impulsdur. Bir sıra alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilməsi praktikası uğurla inkişaf etdirilməkdədir. Bu sahədə aparılan sistemli işlər meşə qırıntılarının qarşısını xeyli dərəcədə alıb və almaqda davam edir.

Meşələrin mühafizəsi və bərpası dövlətimizin daim diqqət mərkəzindədir. Təkcə 200 Dünyanın əksər ölkələrində ekoloji tarazlığın pozulmasından yaranan problemlərin aradan qaldırılması haqda müxtəlif diskussiyalar aparılır. İndi Yer kürəsinin bir qitəsində baş verən təbiət hadisəsi təkcə həmin qitə ölkələrinin yox, eyni zamanda bütün dünyanın problemi sayılmalıdır və onu aradan qaldırmağın yolları birgə axtarılmalıdır.

Azərbaycan əhalisinin içməli su mənbələri sayılan Kür və Araz transsərhəd çaylarında ekoloji vəziyyətin gərginliyi də ciddi problemlər yaradan amillərdəndir. Ölkə vətəndaşlarının 70

faizinin içməli su kimi istifadə etdiyi bu çaylar mənbəyini Türkiyə ərazisindən götürür. Araz çayı Ermənistan və İran ərazisindən, Kür isə Gürcüstandan keçərək Azərbaycana daxil olur. Türkiyə ərazisindən çay təmiz şəraitdə sərhədi keçsə də Ermənistan və Gürcüstan ərazisində çirklənmələr hədsiz böyükdür. Araz çayından isə Qacaran, Qafan Molibden dağ-mədən işlərinin bütün axıntıları, İrəvanın, Tiflisin bütün kanalizasiya suları həmin çaylara axıdılır.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin müvafiq strukturunun apardığı mütəmadi monitorinqlərin nəticəsinə əsasən, Ermənistan və Gürcüstanda çirklənməyə məruz qalan Kür-Araz transsərhəd çaylarındakı vəziyyət ürəkəçən deyil.

Xəzərin suyunun təmizlənməsi və ondan istifadə də gündəmdə duran məsələlərdəndir. Artıq Xəzər dənizi suyunun şirinləşdirilməsi üçün müvafiq qurğular quraşdırılır. ARDNŞ tərəfindən Çilov adasında həmin qurğular quraşdırılıb və ərazidə yaşayan əhali və orada fəaliyyət göstərən müəssisələr həmin sudan istifadə edirlər.

Ekoloji vəziyyətin yaşıllaşdırılmasına dair qəbul edilmiş Kompleks Tədbirlər Planı bəhrəsini verməkdədir. Xüsusilə, həyata keçirilən yaşıllaşdırma və yeni meşəsalma və bərpa işlərinin ardıcıl, sistemli və möhtəşəm miqyasda həyata keçirilməsi dövlət başçımızın təbiətə qayğısı ilə bağlıdır. Son illərdə meşələrin, yaşıllığın qorunması sahəsində həyata keçirilən müsbət tədbirlərdən biri də ölkənin, ələlxüsus onun ucqarlarının, meşəətrafi kənd və qəsəbələrin, digər yaşayış məntəqələrinin təbii qazla təmin edilməsidir. Ölkənin başdan-başa qazlaşdırılması təbiətin xilasına yönəlmiş ən böyük diqqətdir. Ölkənin meşə-xammal materiallarına olan tələbatını başqa ölkələrdən idxal edilməsi hesabına ödənilməsi təbiətimizin qorunmasına da təsirli impulsdur. Bir sıra alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilməsi praktikası uğurla inkişaf etdirilməkdədir. Bu sahədə aparılan sistemli işlər meşə qırıntılarının qarşısını xeyli dərəcədə alıb və almaqda davam edir.

Meşələrin mühafizəsi və bərpası dövlətimizin daim diqqət mərkəzindədir. Təkcə 2018-2019-cü illərdə 53.480 ha ərazidə meşə bərpaetmə tədbirləri həyata keçirilib. Yeni tingliklər salınması üçün 849 ton müxtəlif toxumlar tədarük edilib. Xüsusilə, respublikanın yaşayış məntəqələrinin və yolların mühafizə zolaqlarının yaşıllaşdırılmasına diqqət artırılıb. Bu iş ardıcıl şəkildə davam etdirilməkdədir. Yeni yaşıllıqların salınması təcrübəsi zənginləşir. Əvvəlki illərdə buraxılmış səhvlər aradan qaldırılır. Yaşıllıq, xüsusilə, ağac əkini ilbəl yeni ərazilər fəth edir. Hətta

şoran torpaqlarda, səhra və yarımsəhralarda təbii şəraitə uyğun yeni ağac növləri, kollar əkilir.

Bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanmasına gətikcə daha çox diqqət ayrılır. Bu problem müasir dünyada ən mühüm problemlərdən biri hesab olunur və müntəzəm olaraq böyük qayğı tələb edir. Bitki, heyvan və mikroorqanizmlərin bioloji müxtəlifliyi bəşəriyyətin yaşaması üçün əsaslı mühüm faktordur. Bioloji müxtəliflik həyatın təminat sistemini formalaşdıran ərzaq və digər resursların mənbəyi kimi əvəzolunmaz rol oynaymış, oynayır və oynayacaq.

Vəhşi faunanın və yabani floranın növ və genetik müxtəlifliyinin, nadir və tükənməkdə olan heyvan və bitki növlərinin qorunub saxlanması təbiətdən səmərəli istifadənin əsas vəzifələrindən biri olub, onun həlli üçün ayrı-ayrı ölkələrdə mühüm sənədlər, qərarlar qəbul edilir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin təbiətə, gözəliyə vurğunluğu, ətraf mühitə biganə münasibət göstərənlərə qarşı barışmazlığı bu gün Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin də fəaliyyətinin başlıca stimuluna çevrilib. Sağlam ekoloji mühitin sağlam xalq olduğunu qeyd edən İlham Əliyev

verilən sərəncam və qərarların kağız üzərində qalmayıb, həyata keçirilməsinə şəxsən diqqət edir. Təbii sərvətlərimizin və təbiətimizin tükənməməsi, gələcək nəsillərə də yararlı vəziyyətdə çatdırılması naminə.

Nəticə. İqtisadiyyatın bütün sahələrinin sürətli inkişafı insan fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi təsirinə artması və təbii sərvətlərin həddindən artıq istismarı ilə nəticələnmişdir. Ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, təbii ehtiyatlardan rəşional istifadə, su, torpaq və atmosfer havasının çirklənmədən mühafizə edilməsi ümumbəşəri problemə çevrilmişdir. Bu məqsədlə ölkədə çirklənmiş ərazilərin bərpaı, meşə ilə örtülü ərazilərin miqyasının artırılması, biomüxtəlifliyin mühafizəsi, aid ərazilərdə torpaqların münbitləşdirilərək yaşıllaşdırılması, Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin qorunması, iqlim dəyişikliklərinin mənfi təsirlərinin azaldılması, hidrometeoroloji müşahidə sistemlərinin və monitoring şəbəkəsinin modernləşdirilməsi, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq, əhalinin ekoloji şüur səviyyəsinin artırılması fəaliyyət istiqamətlərindən olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. A.A.Qurbanzadə “Ekologiya: sosial-iqtisadi əsasları” Bakı –2010.
2. M.C.Atakişiyev “Azərbaycan sosial-iqtisadi tərəqqi yolunda” Bakı-2005.
3. www. stat.gov.az

The rapid development of all sectors of the economy has resulted in an increase in the negative impact of human activities on the environment and the overuse of natural resources. Preservation of ecological balance, rational use of natural resources, protection of water, soil and air from pollution has become a universal problem. For this purpose, rehabilitation of polluted areas in the country, landscaping, protection of the marine environment of the Caspian Sea, mitigation of climate change, modernization of hydrometeorological monitoring systems and monitoring networks, improvement of legislation, international cooperation, One of the activities was to increase the level of environmental awareness of the population.

Redaksiyaya daxilolma: 12.05.2021

Çapa qəbul olunma: 22.05.2021

AQRAR İSTEHSALIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN TƏSİRİ MEXANİZMİ

*Doktorantlar Ş.K.Həsənova, R. R.İbrahimova
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə. *Məqalədə müasir şəraitdə ən aktual məsələlərdən hesab edilən aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin reallaşma xarakterinin təkmilləşdirilməsi baxımından qiymət, kredit, lizinq, investisiya, dövlət ehtiyatının yaradılması və onun idarə edilməsi münasibətlərinin təsiri mexanizmləri tədqiq edilir. Qeyd edilən mexanizmlərin kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından təsiri təhlil edilir. Habelə nəticəyönlü dəstək tədbirləri nəticəsində subsidiyaların aqrar sahədə çalışan fermerlərə dəstək istiqamətində verilməsi məsələləri tədqiq edilir. Mövcud problemlərin həlli və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə bir sıra təkliflər irəli sürülür.*

Açar sözlər: *aqrar sahə, istehsal səmərəliliyi, dövlət dəstəyi, subsidiya, vergi, kredit, müqayisəli üstünlüklər*

Kənd təsərrüfatı və bütövlükdə aqrar sahə iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyətli sahələrindən olmaqla ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi problemlərinin həllində, xüsusilə də regionlarda yaşayan əhalinin məşğulluğunda mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı respublikamızın iqtisadi müvəffəqiyyəti baxımından aqrar ərzaq kompleksində iqtisadi artımın təmin edilməsində önəmli rola malikdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı ölkə əhalisinin ərzaq və ekoloji təminatını həyata keçirmək, bütün regionlarda sosial – iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə nail olmaq, emal sənayesi üçün xammal istehsal etmək, əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalını müasir texnologiyalar əsasında təşkil etmək, kənd təsərrüfatı məhsulları emalı arasında yaranmış disproporsiyaları aradan qaldırmaq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı üçün zəruri sayılan infrastrukturunu yaratmaqdır [5- s.25]. Respublikamızda həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticə etibarilə daxili ərzaq bazarının inkişafına nail oldu. Dövlətin iqtisadi müvəffəqiyyətinin ən mühüm amillərdən biri bilavasitə kənd təsərrüfatının inkişafıdır. Bu baxımdan son illər dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 oktyabr 2004-cü il tarixli «Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» sərəncamına uyğun olaraq «Aqrrolizinq» ASC qurumunun yaradılması ilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maddi-texniki resurslara olan tələbatının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının büdcə yardımlarının göstərilməsi dövlət aqrar siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bu prosesə kifayət qədər qısa müddət ərzində start verilməsinə baxmayaraq, artıq respublikamızda kənd təsərrüfatı

əmtəə istehsalçılarının müxtəlif formalarda yardımlar göstərilir. Kənd təsərrüfatına dəstək göstərilməsi ilə bağlı ilkin təcrübənin əsası ulu öndər Heydər Əliyevin 22 mart 1999-cu il tarixli «Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» sərəncamından sonra qoyulmuşdur və həmin sərəncama uyğun olaraq kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla qalan bütün növ vergilərdən azad edilmişdir. Habelə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 yanvar 2005-ci il tarixli qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən və kənd təsərrüfatında istifadə olunan bəzi mallar əlavə dəyər vergisindən də azad olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 2019-cu il 12 iyul tarixli Qanunu ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” kənd təsərrüfatı texnikasının ehtiyat hissələrinin istehsalı, idxalı və satışı da ƏDV-dən azad edilmişdir. Habelə kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin artırılması, istehsalın təşviq edilməsi məqsədilə heyvan ətinin, yem və yem əlavələrinin satışı üzrə dövrüyyələrin ƏDV-dən azad edilməsi, həmçinin quş ətinin satışının ƏDV-dən azad edilməsi müddətinin uzadılması barədə “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 29 dekabr tarixli Qanunu qəbul olunmuşdur.

İlk növbədə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli «Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarının dövlət dəstəyi haqqında» sərəncamı və onun icrası ilə yanaşı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2007-ci il tarixli «Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarının əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına yardımların veril-

məsinə dair qaydalar», «Aqrolizinq Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına mineral gübrələrin güzəştə satılmasına dair qaydalar» təsdiq edilmişdir.

Kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət dəstəyi məqsədilə 2019-cu ildə ölkənin 58 rayonunda aqrar sahədə çalışan 723 sahibkara 21167.1 min manat məbləğində güzəştli kreditlər verilməsi nəticəsində 705 daimi və müvəqqəti iş yeri açılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bundan əlavə 2019-cu ildə 383.7 min istehsalçıya 1214.3 min hektar əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdikləri yanacaq və motor yağlarına, habelə buğda və çəltik əkininə görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına 83240.6 min manat, 7179 istehsalçıya 37.8 min hektar təkrar əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdikləri yanacaq və motor yağlarına görə 1887.7 min manat məbləğində yardım verilmişdir.

Aqrar sahəyə dövlət dəstəyi və dövlət yardımının müqayisəsi baxımından birinci anlayış daha geniş anlayış olduğunu göstərir. Aqrar sahəyə dövlət yardımı, bir çox hallarda, birbaşa və ya dolaylı şəkildə vəsait ayırmalarını nəzərdə tutursa, dövlət dəstəyi daha geniş spektrli təsir vasitələr nəzərdə tutulur. Bu vasitələrə vergi, kredit, qiymət, investisiya, dövlət ehtiyatının yaradılması və onun idarə edilməsi, infrastruktur proqramlarının reallaşdırılması və s. aid edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aqrar Subsidiya Şurası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası"nın 2.4-cü bəndinə müvafiq olaraq, 2020-ci il üzrə bitkiçilik sahəsində bitkilər və regionlara görə əkin, məhsul və toxum əmsallarının, toxum və ting kvotalarının və əkin ehtiyaclarının müəyyən edilməsi barədə qəbul edilmiş qərarına əsasən, baza məbləği 200 manat olmaqla 2020-ci ildə əkin əmsalları və əkin subsidiyasının məbləği kənd təsərrüfatı bitkilərinə şamil olunmuşdur. Həmçinin 2020-ci ildə toxum əmsalları və toxum subsidiyasının məbləği, toxum kvotası, tinglər üzrə illik kvota, toxum subsidiyasının hesablanması üçün istifadə ediləcək əkin ehtiyacları (istifadələrində olan torpaq sahələrinin hər hektarına görə fermerlərə satılan 1-ci və 2-ci reproduksiya toxum və tinglərin miqdarının yuxarı həddi) barədə də qərar qəbul edib. Habelə Aqrar Subsidiya Şurası emal müəssisələrinə təhvil verilən pambığın hər tonuna 100 manat, quru tütünün hər tonuna 50 manat, yaş tütünün hər tonuna 5 manat,

şəkər çuğundurunun hər tonuna 4 manat subsidiya ödənilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev "Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında" imzaladığı fərmana əsasən 2020 – ci ildən aqrar sahədə çalışan fermerlərə subsidiyaların verilməsi vahid sistem vasitəsilə Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemindən qeydiyyatdan keçdikləri hallarda veriləcək. 2019-cu ildə ölkədə 311 toxumçuluq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxs qeydiyyatda olmuşdur. Qeydiyyatda olan toxum və ting istehsalçıların 82-si 2019-cu ildə qeydiyyata alınıb və onlardan 50-si təkrar, 32-si isə yeni qeydiyyatdan keçmiş istehsalçılardır. 2018-ci ilin payızında 2019-cu ilin toxumluq məhsulu üçün 276 dövlət və özəl toxumçuluq təsərrüfatları tərəfindən dənli taxıl bitkilərinin 61000.5 ha sahədə əkini aparılmışdır. 2019-cu ilin əvvəlində toxumluq əkinlərin qeydiyyatı prosesində araşdırılan sənədlərə əsasən 3490 ha toxumluq sahə əkin dövriyyəsinə çıxarılmış, 57510.5 ha sahə qeydiyyata alınmışdır. 2019-cu ildə yazlıq bitkilərin 646.87 ha yonca, 7 ha xaşa, 30.7 ha noxud, 462.64 ha kartof, 257 ha qarğıdalı, 22.91 ha tərəvəz, 538.7 ha pambıq bitkisinin toxumluq və 1.5 ha çay, 26.92 ha meyvə bitkilərinin tinglik əkinləri qeydiyyata alınmışdır.[4-10s]

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2019-cu il məhsuluna görə 18714 fermerə 295.5 min ton pambığa görə 29.55 mln. manat məbləğində, 442 fermerə 2019-cu ildə istehsal edib təhvil verdikləri 2236.6 ton quru və 14732.8 ton yaş tütünə görə 185.3 min manat, 966 fermerə 218.4 min ton şəkər çuğunduruna görə 873.8 min manat məbləğində subsidiyanın verilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. 2020-ci ildə 5608 fermerə tədarükçülərə təhvil verdikləri 631.3 ton yaş baramaya görə 3156.5 min manat subsidiya ödənilmişdir. Toxum və ting istehsalçılarına 2019-cu ildə istehsal edib satdıqları 1-ci və 2-ci reproduksiya toxum və tinglərə görə dövlət büdcəsindən 7.4 mln. manat məbləğində subsidiya verilmişdir. Beləliklə toxum satışına görə dövlət və özəl toxumçuluq və tingçilik təsərrüfatlarına subsidiyaların verilməsi tam təmin edilmişdir. 2019-cu il ərzində süni mayalanma yolu ilə alınmış 82545 baş buzova görə 64972 nəfər heyvan sahibinə 8254.5 min manat məbləğində subsidiya ödənilmişdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, 2018-ci ildə kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyaların 63.9%-i, 2019-cu ildə 63.2%-i birbaşa olaraq fermerlərin texnika, mineral gübrə, pestisid və cins mallardan ibarət istehsal vasitələrini əlverişli

şərtlərlə əldə etmələrinə yönəlib ki, bu da həmin istiqamətlərdə subsidiya üçün ayrılmış vəsaitlərin yüksək səviyyədə ünvanlı və nəticəli olması deməkdir. 2018-ci ildə subsidiyaların 9.8%-i, 2019-cu ildə isə 11.1%-i pambıq, tütün, barama, şəkər çuğunduru, habelə süni mayalama ilə alınmış buzovlara görə ödənilib ki, bu da tam nəticəyönümlü dəstək tədbiridir. Subsidiyaların təqribən 26.3%-i yanacaq-motor yağlarına, buğda və çəltik əkininə, habelə toxum istehsalına dəstək istiqamətində verilərək fermerlərin istehsal xərclərinin azaldılmasına kömək edib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı» təsdiq edilmişdir. Aqrar sahənin davamlı inkişafının təmin edilməsi ilə məqsədlə dövlət proqramının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar həmin sənəddə cəmi 164 tədbir nəzərdə tutulmuşdur ki, ondan da 101-i kənd təsərrüfatı sahəsinə aid edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsində əhəmiyyətli nəticələr əldə edilmiş, adambaşına gündəlik istehlak edilən ərzaq məhsullarının istehsal həcmi xeyli dərəcədə artmış, bir çox ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi yaxşılaşmış, əhalinin ərzaq əldə etmə imkanları əsaslı sürətdə yüksəlmişdir.

İnkar olunmaz həqiqətdir ki, taxıl fondunun yaradılması və eləcə də taxıl bazarında qiymətlərin səviyyəsinin sabitləşdirilməsi üçün, yerli əmtəə istehsalçılarından taxılın tədarük edilməsi ön plana çəkilmişdir. Taxıl fondu keyfiyyətli taxılın tədarükünə nail olmağa üstünlük verməklə 2018 – ci illə müqayisədə 2019-cu ildə taxıl istehsalı 3.54 milyon ton yüksəlmiş, bu da ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 6.9% çoxdur. Həmçinin şəkər çuğunduru və tütün istisna olmaqla, digər bitkiçilik məhsullarının istehsalında artım müşahidə olunmuşdur. 2019-cu ildə əsas bitkiçilik məhsullarının istehsalının əvvəlki ilə nisbətən artımı əsasən məhsuldarlığın yüksəldilməsi hesabına təmin edilmişdir. Belə ki, dənli və dənli-paxlalıların əkin sahəsi 0.9 % azaldığı halda, məhsul istehsalı 6.9 %, pambıq sahələri 24.5 % azaldığı halda, məhsul istehsalı 24.5 %, kartof sahələri 4% azaldığı halda, məhsul istehsalı 11.7% artmışdır.[4-3s] 2019-cu ildə taxıl yığımının çevik və operativliyini təmin etmək

məqsədi ilə 138 ədəd yeni taxılıyğan kombayn biçinə cəlb edilmişdir. Belə ki, taxılıyğan kombaynların sayı 591 ədəddən 729 ədədə qədər artırılmaqla 400 min hektara yaxın taxıl sahəsində məhsulun vaxtında və itkisiz yığılması təmin edilmişdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, əkin sahələrində məhsuldarlığın artırılması məqsədilə zərərli orqanizmlərə qarşı 2019-cu ildə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Xidmətlər Agentliyi tərəfindən kompleks tədbirlərin aparılmış və kənd təsərrüfatı bitkilərinin ümumilikdə 1498.5 min hektar əkin sahələrində zərərli orqanizmlərə qarşı mexaniki və kimyəvi mübarizə tədbirləri həyata keçirilmişdir. Belə ki, 307.3 min hektarında tədbirlər büdcə vəsaiti hesabına aparılmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artımı ixracın həcmində də yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanda son illərdə kənd təsərrüfatının dirçəlməsi və ölkənin bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialında artımla müşahidə edilir. Dövlət ehtiyacları üçün bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının tədarük edilməsi, eləcə də kənd təsərrüfatında intensivləşmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının dinamik inkişafında mühüm rol oynayır.

Bununla əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatında istehsal potensialının gücləndirilməsi, torpaqların münbitliyini artırılması, aqrar sahəni kənd təsərrüfatı texnikası ilə daha yüksək səviyyədə təmin edilməsinə gətirib çıxardır. Ölkədə müvafiq nəqliyyat, anbar və digər infrastruktur obyektlərinin intensiv inkişafı, dövlət satınalma sisteminin yenidən təşkil edilməsi, qiymətlərin paritetliyinə nəzarət, aqrar sahəyə xidmət edən bazar infrastrukturunu təsisatlarının fəaliyyətinə stimül yaradılması, yalnız kənd təsərrüfatının deyil, bütövlükdə aqrar sahənin dirçəldilməsini təmin etməyə imkan verir. Aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin reallaşma xarakterinin təkmilləşdirilməsi baxımından kreditləşmə vəsait cəlb etmənin mühüm istiqaməti kimi mühüm rol oynayır. Bir qayda olaraq, kredit güzəştlərinin tətbiqi, dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir. Ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı texnikası alınması və kreditləşmənin əlverişli forması olan lizinqin ucuzlaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlər nəticəsində aqrar istehsalın səmərəliliyi ardıcıl olaraq yüksələcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 iyul 2017-ci il tarixli

sərəncamı.

2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.
3. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin illik hesabatı, Bakı 2020.
4. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Monoqrafiya. Bakı 2016. 655 s.
5. Quliyev E.A. “Aqrar iqtisadiyyat”. Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı. 2015, 320 səh.
6. www.stat.gov.az
7. www.agro.gov.az

**Механизмы государственной поддержки в повышении эффективности
сельскохозяйственного производства**

Ш.К. Гасанова, Р. Р. Ибрагимова

Ключевые слова: аграрный сектор, эффективность производства, государственная поддержка, субсидии, налоги, кредит, сравнительные преимущества

В статье исследуются механизмы влияния ценового, кредитного, лизингового, инвестиционного, создания государственного резерва и управления им с точки зрения совершенствования характера государственной поддержки аграрного сектора, что считается одним из наиболее актуальных вопросов в современных условиях. Проанализировано влияние этих механизмов на повышение экономической эффективности сельскохозяйственного производства. Также в результате мер поддержки, ориентированных на результат, изучается вопрос предоставления субсидий для поддержки фермеров, работающих в сельскохозяйственном секторе. Выдвигается ряд предложений по решению существующих проблем и повышению экономической эффективности.

**Mechanisms of effect of state support on increasing the efficiency of agricultural
production**

Sh. K. Hasanova, R.R. Ibrahimova

Key words: agrarian sector, production efficiency, state support, subsidies, taxes, credit, comparative advantages

The article examines the mechanisms of influence of price, credit, leasing, investment, creation of state reserves and its management in terms of improving the nature of state support for the agricultural sector, which is considered one of the most pressing issues in modern conditions. The impact of these mechanisms in terms of increasing the economic efficiency of agricultural production is analyzed. Also, as a result of result-oriented support measures, the issue of providing subsidies to support farmers working in the agricultural sector is being studied. A number of proposals are put forward to solve existing problems and increase economic efficiency.

Redaksiyaya daxilolma: 14.05.2021

Çapa qəbul olunma: 21.05.2021

ÖLKƏMİZDƏ XARİCİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFI

F.K.Babayeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin assistenti
babayevafidan2013@gmail.com

Xülasə. Dünya təsərrüfatında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasını xarici (beynəlxalq) ticarət təşkil edir. Onun inkişafının maddi bazasını beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsi təşkil edir ki, bu da obyektiv olaraq region və ölkələrin əlaqələrini şərtləndirməklə bunlar bu və ya digər məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşırlar. Müxtəlif ölkələrin əmtəə istehsalçılarının qarşılıqlı əlaqəsi alqı-satqı prosesində dünya bazarının münasibətlərini formalaşdırır.

Açar sözlər: xarici ticarət, dünya bazarı, rüsum, kvota, beynəlxalq münasibətlər, inhisar, investor

Giriş. Azərbaycanın müstəqillik qazanması onun həm qonşu ölkələrlə, həm də dünya ölkələri ilə iqtisadi, həmçinin xarici ticarət əlaqələrinin artmasına təkan vermişdir. Xarici ticarət sahəsində həyata keçirilən tədbirlər xarici ticarət sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsinə və xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Ölkədə azad iqtisadiyyat, özəl bölmənin inkişafı, respublikanın həm siyasi, həm də iqtisadi nüfuzu və yerləşdiyi əlverişli coğrafi şərait də xarici ticarət əlaqələrinin həcmünün və miqyasının artmasına böyük imkan yaratmışdır. Hazırda Azərbaycanda istehsal olunan məhsullara dünya bazarında maraq artır və bu malları alan ölkələrin sayı getdikcə artır. Xarici ticarətin strukturu dəyişikliyə uğradığı kimi, onun ticarət partnyorlarının da tərkibi dəyişib. Belə ki, əgər ölkənin ticarət partnyorlarının sayı 1997-ci ildə 84, 1999-cu ildə isə 121 ölkə olmuşdursa, hal-hazırda onların sayı 150-ə yaxın olmuşdur.

Son dövrlərdə, xüsusilə xarici neft şirkətlərinin Azərbaycanın neft sektoruna iri həcmli investisiyalarından sonra ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində Avropa Birliyi ölkələrinin rolu artmağa başlayıb. Bu tendensiya Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin işə düşməsindən sonra xüsusilə nəzərə çarpır.

Azərbaycan Avropa Birliyi, ABŞ, Norveç, Kanada, Türkiyə, İsveçrə və Yaponiyanın Ümumiləşdirilmiş Preferensiyalar Sisteminə qoşulmuşdur ki, bu da Azərbaycan mənşəli malların bu bazarlara rüsumsuz və ya aşağı rüsumlarla daxil olmasına imkan verir.

Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikası Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna, Moldova, Belarus, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan ilə Sərbəst ticarət haqqında Saziş imzalamışdır. Yalnız Rusiya və Qazaxıstan ilə imzalanmış sazişlərdə spirtli içkilər və tütün məmulatları sərbəst ticarət rejimindən istisna edilmişdir.

Azərbaycanın Asiya və Avropanın kəşif-məsində çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi xarici ticarət dövriyyəsinin əsas hissəsinin məhz bu qitələrdə yerləşən ölkələrlə qurulmasına şərait yaradır. 2011-ci ildə İxrac-idxal əməliyyatlarının 67.8%-i Avropa, 22.6%-i isə Asiya qitəsi ölkələri ilə aparılmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsində İtaliya, Rusiya, Fransa, ABŞ, Almaniya, Türkiyənin xüsusi çəkisinin böyük olduğu müşahidə olunur. Belə ki, 2011-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin 26,4%-i İtaliya, 12,8%-i Fransa, 7,8%-i Rusiya, 6,7%-i ABŞ 4,8 %-i Türkiyə, 4% Ukrayna, 3,8%-i isə Almaniya ilə olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsində ixracatda 35.2%-lə İtaliya, idxalda isə 16.8%-lə Rusiya öndə durur. {3}

Təsərrüfat fəaliyyətinin digər növləri kimi xarici iqtisadi fəaliyyət özündə istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərini birləşdirir və aşağıdakı fərqləri vardır: -dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi xarici iqtisadi fəaliyyət bazar münasibətlərinin formalaşmasının və digər dövlətlərlə diplomatik münasibətlərin yaranmasının hərəkətverici qüvvəsidir; - beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlükləri hesabına müəssisə əməkdaşlıq etmək əlverişli olan dövlətlə və tərəfmüqabillə özünün fəaliyyətini həyata keçirmək imkanı olur. Xarici iqtisadi fəaliyyət dedikdə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri vasitəsilə əmtəələrin dünya bazarına çıxarılması məqsədilə müxtəlif beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi başa düşülür. Bu münasibətlər beynəlxalq əmək bölgüsünə və sahibkarlıq strukturlarının fəaliyyətinə normativ hüquqi və təşkilati şəraitin yaradılmasına əsaslanır. Xarici iqtisadi fəaliyyət xarici ticarət, investisiya, istehsal kooperasiyası sahəsində malların, informasiya, işlər, xidmətlər, intellektual fəaliyyətin nəticələrinin və digər fəaliyyət növlərinin beynəlxalq mübadiləsi kimi xarakterizə edilir. Digər yanaşmaya əsasən xarici iqtisadi fəaliyyət dedikdə müəssisənin xarici tərəfmüqabilləri ilə əməkdaşlıqla bağlı firma və müəssisənin istehsal-təsərrüfat, təşkilati-iqtisadi və kommersiya funk-

siyalarının məcmusu kimi xarakterizə edilir. Dünya bazarı - milli bazarların qanunauyğun davamı olub, eyni zamanda milli miqyasda geniş təkrar istehsalın əlavə mühüm amilidir. Beynəlxalq ticarətin inkişafı dünya təsərrüfatında maddi nemətlər istehsalı və xidmətlərdə baş verən bütün prosesləri əks etdirir. Onun istiqamətini və məzmununu müasir ETT, 20 dünyada həyatın qloballaşması şərtləndirir. Beynəlxalq ticarət, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi prosesinin tamlığını (bütövlüyünü) əks etdirməklə, xalqları və qitələri yaxınlaşdırır, onlar arasında dostluq və işgüzar münasibətlərin inkişafına səbəb olur. Beynəlxalq ticarət qədim vaxtlarda yaranmışdır. Ölkələr arasında əmtəə mübadiləsi həmişə insanlar arasında təmasın mühüm forması olmuşdur. Lakin beynəlxalq ticarət XVI-XVII əsrlərdə bazar (kapitalist) iqtisadiyyatının inkişafı dövründə daimi sistemə xarakter almışdır. Əmtəə-pul münasibətləri tədricən milli daxili bazarların formalaşmasının əsasını təşkil etməklə, müxtəlif şəhərləri, əraziləri vahid iqtisadi sistemdə birləşdirirdi. Bu birlik sabit əmtəə mübadiləsi vasitəsilə inkişaf edirdi, ayrı-ayrı ölkələrin və ərazilərin istehsalçıları öz məhsullarını digər ölkələrə satmadan müvəffəqiyyətlə təsərrüfatçılıq edə bilməzdilər. {1}

Beynəlxalq ticarətdə milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən bütün proseslər dəqiq əks olunur. Bu proseslər satıcılar, alıcılar, vasitəçilər arasında qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəbliyini və bazar agentlərinin ziddiyyətlərini göstərir. Beynəlxalq ticarətin milli bazara nisbətən aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: 1) dünya bazarında daxili bazara nisbətən rəqabət mübarizəsi daha sərt xarakterə malikdir. Bunun əsas səbəbi rəqabət mübarizəsində öz dövlətlərinin köməyinə arxalanan daha çox iri kompaniyaların iştirak etməsidir; 2) dünya bazarı çoxsaylı segment sektorlarına bölünməklə, daha mürəkkəb struktura malikdir; 3) beynəlxalq ticarətin şərtlərindən biri dünya qiymətlərinin mövcud olmasıdır ki, bunun da səviyyəsi və mexanizmi milli bazarlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir; 4) inhisar səviyyəsinin yüksək olması nəticəsində dünya bazarının əsas təşkilati forması oliqopolist strukturlarıdır. Son 15 ildə Azərbaycanın iqtisadi potensialının güclənməsi, reallaşdırılan diversifikasiya siyasəti, müasir texnologiyalara əsaslanan və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən yüzlərlə müəssisənin fəaliyyətə başlaması təbii ki, ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrində də müsbət meyillərə təkan verib. Belə ki, xarici iqtisadi əlaqələrin coğrafiyası genişləniib, ticarətin əmtəə strukturu təkmilləşib. Bunun nəticəsidir ki, sözügedən

dövrə Azərbaycan iqtisadiyyatına 230 milyard dollardan artıq investisiya qoyulub, xarici investisiyanın həcmi isə 107,2 milyard dollar təşkil edib.

Hazırda respublikamızda mövcud siyasi və makroiqtisadi sabitlik, investorların hüquqlarının etibarlı qorunması, zəngin təbii ehtiyatlar, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi Azərbaycanı xarici investisiyalar üçün ən cəlbedici ölkələrdən birinə çevirib. Bugünədək Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə xarici dövlətlər arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında 48 saziş imzalanıb. Həmin sazişlərin imzalanması xarici investorlara bir çox hüquqlar verir. Bu hüquqların düzgün tənzimlənməsi investisiya mühitini daha da yaxşılaşdırır. Azərbaycanın model sazişləri BMT Ticarət və İnkişaf Komissiyası ilə birlikdə hazırlanıb və müvafiq təkmilləşdirmələr aparılıb. Bunun nəticəsidir Azərbaycan iqtisadiyyatına ki, 110 milyard dollardan çox investisiya cəlb edilib. Eyni zamanda, ölkəmiz indiyədək böyük həcmli investisiya mübahisələrinə, bundan qaynaqlanan cərimələrlə qarşılanamayıb. Bu, Azərbaycanın etibarlı tərəfdaş olduğunun göstəricisidir. Həmçinin bu, Azərbaycanda yaradılmış investisiya mühitinin bugünkü tələblərə cavab verməsinin bir sübutudur.

Azərbaycana investisiya yatan xarici ölkələr siyahısının ilk beşliyində Böyük Britaniya, ABŞ, Türkiyə, Norveç, Yaponiya kimi ölkələr qərarlaşıb. Ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna ən çox investisiya yatan ölkələrin ilk beşliyində isə Türkiyə, Böyük Britaniya, ABŞ, Niderland və BƏƏ-ni qeyd etmək olar.

İndiyədək Azərbaycanda xarici ölkələrin müxtəlif sahələri əhatə edən 8 mindən çox şirkəti qeydiyyatdan keçib. Xarici şirkətlər respublikada dövlət əsaslı vəsait hesabına həyata keçirilən infrastruktur və digər layihələrdə podratçı və subpodratçı qisminə də fəal iştirak edirlər.

Azərbaycanda hazırda 1300-dən çox Aİ ölkələrinin şirkəti var. Bu qurumun 23 üzv ölkəsi ilə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması, 17 üzv ölkə ilə sərmayələrin təşviqi və qorunması sazişləri, 7 üzv ölkə ilə Strateji Tərəfdaşlıq bəyannamələri imzalanıb, 13 üzv ölkə ilə Hökumətlərarası Komissiya fəaliyyət göstərir. Aİ-nin bir sıra ölkələri ilə Azərbaycan arasında ticarət palataları mövcuddur. Son 5 ildə Aİ-yə üzv ölkələrlə 123 biznes forum və digər tədbirlər keçirilib.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrini şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar: 1) Müstəqillik elan olunanadək SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycanın ticarət-

iqtisadi əlaqələri. 2) Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ticarət-iqtisadi əlaqələri. Birinci mərhələdə Azərbaycanın ticarət-iqtisadi əlaqələrinə iki cəhətdən yanaşmaq lazımdır: 1. Azərbaycan ittifaq respublikaları ilə qarşılıqlı surətdə geniş ticarət-iqtisadi əlaqələrə malik idi. Lakin bu əlaqələr ittifaqdaxili (dövlət-daxili) əlaqələr səciyyəsinə daşıyırdı, onlar ayrı-ayrı ittifaq respublikalarının iqtisadi mənafeyindən daha çox vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin tələbləri baxımından qiymətləndirilirdi. Ona görə də, bu tipli iqtisadi-ticarət əlaqələrinə xarici ticarət nəzəriyyəsinin müddəalarını tam reallaşdıran əlaqələr kimi baxmaq mümkün deyildir; 2. Bu dövrdə müttəfiq respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın uzaq xaricdə olan iqtisadi əlaqələrini inkar etmək olmaz. Bu zaman Azərbaycanın sənaye məhsullarının bir hissəsi xarici ölkələrə göndərilirdi. Lakin bu əlaqələrdə Azərbaycan iqtisadi maraqlarını reallaşdıran dövlət (subyekt) kimi iştirak etmirdi, müstəqil tərəf kimi öz iddia və tələblərini həyata keçirə bilmirdi və əslində belə bir mexanizmə malik deyildi. SSRİ dövründə xarici ticarət dövlətin inhisarında idi. Bu işi yalnız ittifaq orqanlarının xarici iqtisadi əlaqələr strukturları həyata keçirirdi. Respublikaların idarəetmə orqanlarının bu işdə məhdud səlahiyyətləri tam formal xarakter daşıyırdı. Şübhəsiz, sərbəst ixrac-idxal balans, beynəlxalq hesablaşmalar aparan müstəqil bankı, milli valyutası, idarəetmə strukturları 24 və s. atributları olmayan respublikada müstəqil, xarici ticarət siyasəti həyata keçirmək mümkün deyildi. Lakin bundan asılı olmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı təcrid olunmuş şəkildə deyil, geniş ticarət-iqtisadi əlaqələri ilə fəaliyyət göstərmişdir. Keçən dövr ərzində ölkədə yaradılmış sənaye potensialı onun bu ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığı üçün baza rolunu oynayırdı. Bu dövrdə idxalın strukturu köhnə iqtisadi əlaqələrin nəticəsi olmaqla və əsasən aşağıdakı məhsullardan ibarət idi: metal, xam neft, ağac materialları, xəz, istehsal-texniki təyinatlı maşın və mexanizmlər və ərzaq məhsulları. Azərbaycandan ixrac olunan məhsullara isə neft, kimya sənayesi məhsulları, spirtli içkilər, metallurgiya məmulatı, cihaz və avadanlıqlar aid idi. Beləliklə, idxal və ixracın strukturunun təhlili göstərir ki, Azərbaycan keçmiş ittifaq respublikaları ilə xarici iqtisadi əlaqələrində yalnız xammal mənbəyi yox, eyni zamanda inkişaf etmiş sənayesi olan, hazır məhsul ixrac edən tərəfmüqabil kimi iştirak edirdi. Bu dövrdə respublikanın xarici ticarət əlaqələrini səciyyələndirən bir əlamət də barter sövdələşmələrindən geniş istifadə olunması ilə bərabər, barterdən tədricən

valyuta ilə satışa keçilməsidir. Əlbəttə, sağlam iqtisadi-ticarət əlaqələri baxımından barter qeyri-normal hadisədir. Respublikanın dünya bazarına qovuşması və bunun üçün şəraitin yaradılmasındakı çatışmazlıqlar, xüsusən milli valyutanın dövrəli olmaması bəzi sövdələşmələrə getməyə məcbur edirdi. İlk dəfə olaraq 1992-ci ildə neft və pambığın valyuta ilə satışı üzrə sövdələşmələr edilmişdir. O cümlədən, 1995-ci ildə Azərbaycanın ixracının 80%-i, idxalının isə 60%-i İran və Türkiyənin payına düşmüş, respublikanın ümumi ixracında MDB ölkələri 39%, digər 25 ölkələr 61%, idxalında isə MDB ölkələri 35%, digər ölkələr 65% təşkil edir. Milli iqtisadiyyatın hazırkı strukturu respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrində onun xammal yönümlü olduğunu təsdiq edir. Xüsusən xammalların bərpa olunmayan növlərinin ixracı milli iqtisadiyyatın perspektivlərini təhlükə altına almaqla gələcək nəsillərin mənafeyinə zərər endirir. İqtisadiyyatın belə bir strukturda uzun müddət saxlanması təhlükəlidir. Dünya bazarına və beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə xammal ölkəsi kimi qoşulan Azərbaycanın sonradan mövqeyini dəyişmək çətindir. Çünki, Azərbaycanı xammal ölkəsi olaraq saxlamaq başqa ölkələrin iqtisadi maraqlarına daha uyğundur. Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətində dəyişikliklər respublikanın təkə müstəqillik əldə etməsi faktı ilə deyil, həm də yeni iqtisadi sistemin - bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşması ilə şərtlənir. İqtisadiyyatın bütövlükdə liberallaşdırılması, özəl sektorun yaranması və inkişafı xarici ticarət fəaliyyətində də öz əksini tapır. Son illərdə xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması haqqında» 10 yanvar 1994-cü il tarixli və «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» 5 aprel 1994-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi qaydaları haqqında», 17 dekabr 1996-cı il tarixli və «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında» 24 iyun 1997-ci il tarixli respublika prezidentinin fərmanları verilmişdir. Xarici ticarət fəaliyyətinin genişləndirilməsində ikinci fərmanın rolunu aşağıdakılarla izah etmək olar: 1. Strateji əhəmiyyətli məhsulların respublikadan bütün hüquqi şəxslər tərəfindən ixrac olunmasına icazə verilir; 26 2. Bu cür məhsulların sərbəst dövrəli valyutaya minimum satış həcmi müəyyənləşdirilir; 3. Strateji əhəmiyyətli məhsullara daxili tələbatı müəyyənləşdirmək vacib bir məsələyə çevrilir; 4. Strateji məhsulların satışından respublikaya valyu-

tanın daxil olması üçün tədbirlər nəzərdə tutulur, bunun üçün normativlər müəyyənləşdirilir, məhsulun haqqını ödəmədən onun satışına icazə verilmir; 5. Xarici ticarət haqqında əsasnamənin hazırlanması, respublikada xarici iqtisadi əlaqələrə nəzarət üzrə dövlət komissiyasının yaradılması tövsiyə edilir; 6. Gömrük nəzarəti formaları sadələşdirilir və s. Bu fərmanların davamı olaraq, onların həyata keçirilməsini gerçəkləşdirmək məqsədi ilə Nazirlər Kabineti 15 noyabr 1995-ci il tarixdə «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» qərar qəbul etmişdir. Bu qərar lisenziyalar və kvotalar səbəbindən ixracı çətinləşən məhsulların anbarlarda yığılıb qalmasına son qoyulması, xarici iqtisadi əlaqələr üçün daha əlverişli imkanlar yaradılması baxımından qiymətlidir. {2}

Ölkəmizin beynəlxalq arenada formalaşan müsbət imicinin digər göstəricisi də son dövrlər xarici ölkələrin özəlləşdirmə və investisiya layihələrində Azərbaycanın iştirakına dair dövrlərin, eləcə də xarici dövlətlər tərəfindən ölkəmizə bu məqsədlə həyata keçirilən səfərlərin sayının artmasıdır. Son illər ölkəmizdə dövlət səviyyəsində həyata keçirilən bir sıra zəruri tədbirlər, strateji məhsulların idxalında və ixracında bütün fiziki və hüquqi şəxslərin bərabər hüquqlarının təmin olunması və inhisarçılığın qarşısının alınması istiqamətində görülən işlər, daxili bazarın marketinqinin düzgün müəyyən edilməsi, gömrük əlaqələrinin sadələşdirilməsi, xarici ticarətin liberallaşdırılması, eləcə də əlve-

rişli investisiya mühitinin yaradılması və s. məsələlər, heç şübhəsiz, xarici iqtisadi əlaqələrin həcmnin və coğrafiyasının bir qədər də genişlənməsinə səbəb olub. {4}

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı daim diqqətdə olan məsələlərdəndir. Belə ki, yerli məhsulların xaricə, o cümlədən qeyri-ənənəvi bazarlara ixracının genişləndirilməsi məqsədilə zəruri tədbirlər görülür. Dövlət başçısının bu istiqamətdə tapşırıqlarına uyğun olaraq, dövlət dəstəyi ilə potensial ixrac ölkələrində logistik mərkəzlərin yaradılması üzrə tədbirlər reallaşdırılır. Bununla yanaşı, qarşılıqlı investisiya fəaliyyətinin təşviq edilməsi istiqamətində işlər daha da gücləndiriləcəkdir. Bu, ilk növbədə, investorlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən investisiyaların qarşılıqlı qorunmasını, təşviqini, eləcə də ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan hüquq-müqavilə bazasının yaradılması işlərini əhatə edəcəkdir.

Makroiqtisadi sabitliyin qorunması, iqtisadiyyatın diversifikasiyasının davam etdirilməsi, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyanın sürətləndirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi, xarici ölkələrlə ikitərəfli əlaqələrin inkişafı müstəqil Azərbaycanın daha da qüdrətlənməsinə xidmət edəcək, ölkəmizin dünyada nüfuzunu daha da artıracadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəribov. A, Əzizov. A, Əhmədova. S. "Beynəlxalq ticarət əməliyyatları" Dərs vəsaiti BAKI – 2017
2. Əliyev A.Ə., Şəkəreliyev A.Ş. «Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti» Bakı: Qanun, 2002, 278 s. 1
3. stat.gov.az
4. xalqəzeti.com

Development of foreign economic relations in our country

F.K.Babayeva
Azerbaijan State Agrarian University

SUMMARY

Key words: *foreign trade, world market, tariffs, quotas, international relations, monopoly, investor*

Foreign (international) trade is the basis of international economic relations in the world economy. The material basis of its development is the further deepening of the international division of labor, which objectively determines the relations between the region and the countries, specializing in the production of one or another product. The interaction of commodity producers of different countries forms the relations of the world market in the process of purchase and sale.

УДК 33

Развитие внешнеэкономических связей в нашей стране

Ф.К.Бабаева

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *внешняя торговля, мировой рынок, тарифы, квоты, международные отношения, монополия, инвестор.*

Внешняя (международная) торговля - основа международных экономических отношений в мировом хозяйстве. Материальной основой его развития является дальнейшее углубление международного разделения труда, которое объективно определяет отношения между регионом и странами, специализирующимися на производстве того или иного продукта. Взаимодействие товаропроизводителей разных стран формирует отношения мирового рынка в процессе купли-продажи.

Redaksiyaya daxilolma: 07.05.2021

Çapa qəbul olunma: 15.05.2021

UOT 338.43.02

İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ AQRAR SAHƏNİN MODERNLƏŞDİRMƏ PROSESİNƏ CƏLB EDİLMƏSİ İMKANLARI

*Doktorant Y.Z.Məmmədli
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ferzeliyeva76@mail.ru*

Açar sözlər: *modernləşdirmə, aqrar sahə, investisiya, maliyyə təminatı, elmi-texniki potensial, maddi-texniki təminat, yeni texnologiyalar.*

Giriş. “Hərfi mənada “modernləşmə” – obyektin yeniləşdirilməsi, onun yeni tələblərə və normalara, texniki şərtlərə, keyfiyyət göstəricilərinə müvafiq vəziyyətə gətirilməsidir” [6]. Kənd təsərrüfatında modernləşdirmənin əsas istiqamətlərindən biri – kənd təsərrüfatı istehsalının mexanikləşdirilməsi, yəni əsas işlərin yerinə yetirilməsi üçün maşın, mexanizm və avadanlıqların istehsalda tətbiqi prosesidir. Bununla belə, hazırda modernləşmə daha geniş mənə ifadə edir, iqtisadiyyatın və iqtisadi proseslərin bütün sahələrini, istehsalın təşkilini və idarə edilməsini, istehsal vasitələrinin yeniləşməsini və s. əhatə edir.

Aqrar sahənin modernləşdirilməsində başlıca məqsəd kənd əhalisinin bütün təbəqələrinin iqtisadi fayda götürməsi üçün səfərbər olması, aqrar iqtisadiyyatın şaxələnməsi və istehsalın genişlənməsi, idxalı əvəzləyən ixrac yönümlü məhsullar istehsalını təmin etməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir qloballaşma şəraitində kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxaldan asılılıq bütün ölkələr üçün təhlükə mənbəyi hesab olunur.

Aqrar investisiya – vəsait qoyuluşu, maddi və intellektual sərvətlər olmaqla ölkə daxilində və xaricdə mənfəət əldə etmək məqsədilə yeni müəssisələrin yaradılmasına, fəaliyyətdə olan müəssisələrin modernləşdirilməsinə, yeni texnologiyaların mənimsənilməsinə yönəldilmiş fəaliyyəti ifadə edir [8].

İnvestisiyalar maliyyə vəsaitini, maddi və mənəvi sərvətlər, vəsait qoyuluşunu, sərmayə qoyuluşunu, maddi və intellektual sərvətləri, kapital qoyuluşlarını və s. xarakterizə edir. İnvestisiyalar “iqtisadi münasibətlər sistemində daşınan və daşınmaz əmlak, maddi və intellektual mülkiyyətə, əsas kapitala (fondlara) və dövrüyyə vəsaitlərinin artırılmasına yönəldilmiş pul vəsaitləri, kreditlər, qiymətli kağızlar şəklində qoyuluşlardır”. İnvestisiya kimi pul vəsaitlərindən, bank əmanətlərindən, səhmlərdən, qiymətli kağızlardan, istiqrazlardan, kreditlərdən, texnologiyalardan, binalardan, torpaqdan, sudan və digər ehtiyatlardan, girovlardan, tikililərdən, maşınlardan, bina, qurğu, avadanlıqlardan istifadə və mülkiyyət hüquqlarından, elmi-təcrübi və digər intellektual dəyərlərdən (sərvətlərdən) istifadə edilir. Beləliklə, in-

vestisiya gəlir (mənfəət) əldə etmək və səmərəliliyi yüksəltmək məqsədi ilə ölkə daxilində və xaricdə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitlərindən, maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir.

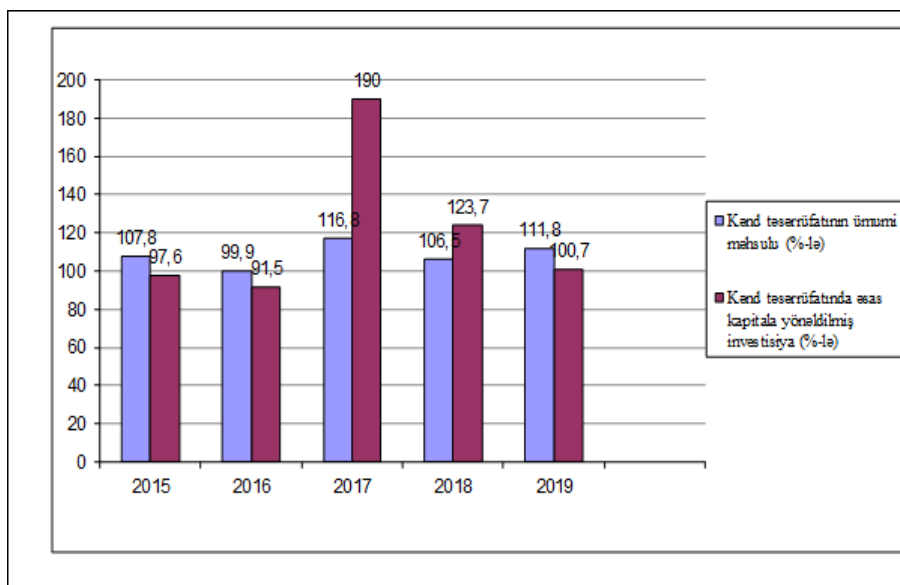
Material və metodika. İnvestisiya qoyuluşlarında aqrar sahəyə yönəldilən investisiyalar bu sahənin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq spesifikliyi ilə fərqlənir. Aqrar investisiyalar vəsait qoyuluşu, maddi və intellektual sərvətlər olmaqla mənfəət əldə etmək məqsədilə yeni müəssisələrin yaradılmasına, fəaliyyətdə olan müəssisələrin modernləşdirilməsinə, yeni texnologiyaların mənimsənilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətləri ifadə edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi regionlar, sahələr və mülkiyyət formaları üzrə investisiya siyasətinin düzgün formalaşdırılması ilə əlaqədardır. Burada əsas istiqamət kapital qoyuluşunun texnoloji strukturunun, texniki təminatın, istehsal güclərinin modernləşdirilməsinə yönəldilməsi olmalıdır. Aqrar sahədə investisiya proseslərinin aktivləşdirilməsi çevik iqtisadi mexanizmin formalaşmasından – kreditləşmə, vergi, qiymət və s. siyasətin təkmilləşdirilməsindən bilavasitə asılıdır.

Aqrar sahədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyi sahəyə investisiya qoyuluşunun spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bəzi hallarda istehsalçılar investisiyanın maliyyələşdirilməsinə cəlb edilən bank kreditlərinə görə müəyyənləşdirilən faiz dərəcəsi üçün asılı olaraq investisiya qoyuluşlarına maraqlı olurlar. Kənd təsərrüfatı kifayət qədər riskli sahə olduğu üçün investisiyanın həcmnin artırılmasına stimül aşağı olur. Aqrar sahədə torpaq və əmlak payı almış sahibkarın maliyyə resurslarının məhdudluğu yanacaq, toxum, maddi-texniki ehtiyatlara tələbatın ödənilməsi zərurətini qarşıya qoyur. Ümumiyyətlə, aqrar sahənin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar sahəyə investisiya yönəldilməsinə maraqlıdır.

Nəticələrin müzakirəsi. Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə kənd təsərrüfatına yönəldilən investisiyalarla onun ümumi məhsulunun dəyişmə meyli arasındakı müqayisələrə nəzər yetirsək əvvəlki illərə nisbətən bir o qədər də uyğunsuzluqlara rast gəlinmədiyini görürük. Belə ki, 2016-

cı ildə 2015-ci ilə nisbətən investisiya yatırımı 6,1 faiz azalaraq ümumi məhsul da 7,9 faiz azalmış, 2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən investisiyalar 98,5 faiz artaraq ümumi məhsul da 16,9 faiz artmış, 2018-ci ildə 2017-ci ilə nisbətən investisi-

yalar 66,3 faiz azalaraq ümumi məhsul da 10,3 faiz azalmış, 2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən investisiyalar 23 faiz azalmasına baxmayaraq ümumi məhsulda 5,3 faiz artım müşahidə olunmuşdur [qrafik 1].

Qrafik 1. Aqrar sahəyə yönəldilmiş investisiyaların və ümumi məhsulun dinamikası

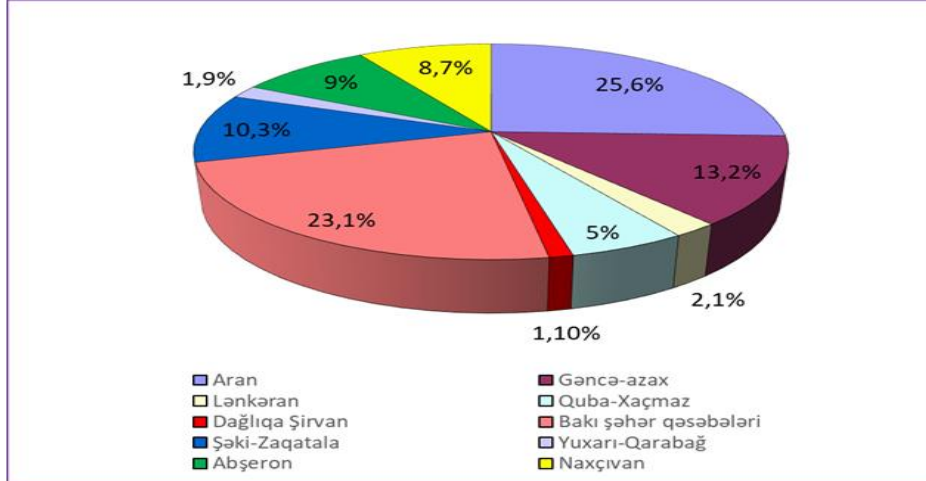
Hər bir sahənin inkişafı məlumdur ki, müvafiq maliyyə təminatı tələb edir. Daha doğrusu, istənilən sahədə lazımi inkişaf mərhələsinə nail olmaq üçün müəyyən vəsait tələb edilir ki, bu da bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif mənbələr tərəfindən cəlb edilmiş investisiyalar hesabına təmin olunur. İqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq milli iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarına investisiya qoyuluşu problemi həmişə diqqət mərkəzində olan aktual problemlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılması və həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. İnteraksiya qoyuluşları iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrində, o cümlədən aqrar sahədə və xidmət sferalarında uzun və qısamüddətli inkişafa səbəb olur. Eyni zamanda, aydındır ki, investisiya resursları qiymətli kağızların alınmasına yönəldildikdə o, maliyyə resursu formasını alır. Həmçinin investisiyalar kənd təsərrüfatına kapital qoyuluşu kimi tətbiq edilirsə o, real investisiya formasını almış olur.

Maliyyələşmə mənbəyindən asılı olmayaraq, investisiyalar iqtisadiyyatın inkişafına uzunmüddətli perspektivdə təsir etməklə həm əhalinin məşğulluq, həm də gəlirlərlik səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir. Belə ki, əgər kənd təsərrüfatı sahəsinə investisiyalar azalarsa, onda bu sferada məşğul olanlar arasında işsizlik artar, eyni zamanda onların məcmu gəlirləri də aşağı düşər. Demə-

li, bu sferada çalışanların nəinki başqa sahələrdə istehsal olunan məhsul və xidmətlərə olan tələbatları azalır, eyni zamanda əhalinin bu sahənin məhsullarına olan tələbatı da ödənilməmiş qalır. Bundan başqa kənd təsərrüfatı sferasına investisiyanın azalması digər sahələrə də öz mənfi təsirini göstərir.

Bununla belə aparılan araşdırmalar göstərir ki, ölkənin aqrar sektoruna yönəldilən investisiyalar iqtisadi rayonlar üzrə qeyri-bərabər bölünmüşdür ki, bu da müəyyən qədər regionların inkişafında qeyri-proporsionallıq yaradır. Aşağıdakı şəkildə bu qeyri-bərabərlik əyani olaraq öz əksini tapmışdır.

2019-cu ildə ölkə üzrə kənd təsərrüfatı sahəsinə yönəldilən investisiyaların iqtisadi rayonlar üzrə strukturunun təhlili göstərir ki, bu investisiyaların yönəldilməsi fərqli olmuşdur. Belə ki, Aran iqtisadi rayonu üzrə 196803,8 (25,6%), Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə 101834,5 (13,2%), Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə 16201,2 (2,1%), Quba-Xacmaz iqtisadi rayonu üzrə 41326,9 (5,4%), Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə 8757,3 (1,1%), Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 79267,4 (10,3%), Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə 14445,8 (1,9%), Abşeron iqtisadi rayonu üzrə 65913,1 (8,6%), Bakı şəhərinin qəsəbələri üzrə 177953,1 (23,1%) və Naxçıvan Muxtar respublikası üzrə 67036,2 (8,6%) milyon manat həcmində investisiya qoyulmuşdur [qrafik 2].

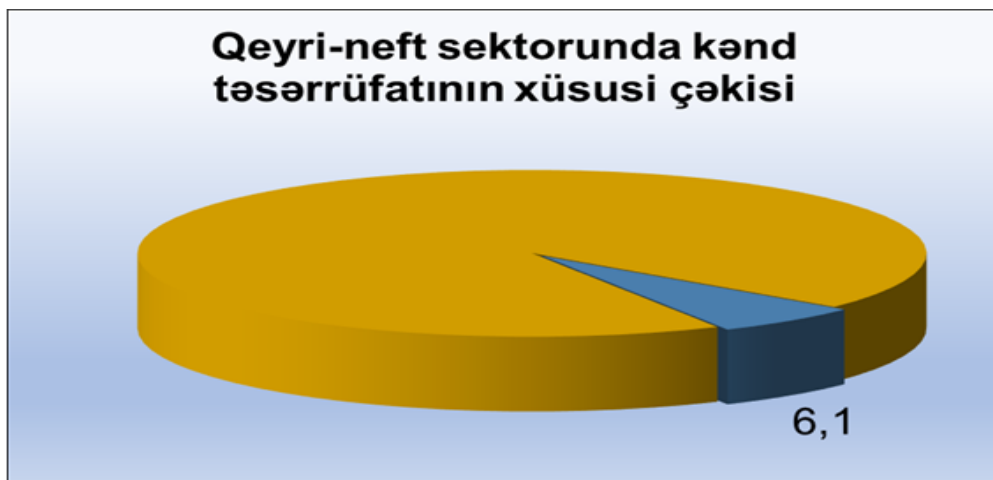

Qrafik 2. 2019-cu ildə Azərbaycanın iqtisadi rayonları üzrə investisiya qoyuluşunun strukturu

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatında inkişafın davamlılığının təmin edilməsi üçün investisiyaların strukturunda özəl sektorun payının artırılması əsas məsələlərdəndir. Eyni zamanda, istifadə olunmayan əkinə yararlı torpaqların əkin dövrünə cəlb edilməsinin stimullaşdırılması da dövlətin apardığı modernləşmə siyasətinin əhatə dairəsindədir. Göründüyü kimi, digər sahələrdə olduğu kimi aqrar sektorda da modernləşdirmənin və innovativ iqtisadiyyatın təşkili birbaşa investisiya siyasəti ilə bağlıdır. Dövlətin investisiya siyasəti bilavasitə ölkənin orta və uzunmüddətli iqtisadi, sosial inkişaf məqsədlərinin və onlara nail olma istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən asılıdır və onun əsas məqsədlərini əsasən aşağıdakı məsələlər təşkil edir:

- bütün növ investisiyaları təşviq edə biləcək əlverişli sərmayə mühitinin yaradılması;
- dövlət sərmayələrinin yüksək gəliri təmin edən ictimai əmtəələrə yatırılması;
- kiçik və orta sahibkarların yığılması və investisiya etməsinə mane olan problemlərin aradan qaldırılması;
- özəl iri biznesin sosial bərabərlik və ekoloji davamlı inkişafa xidmət edən investisiyaları üçün şəraitin formalaşdırılması.

2019-cu ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsi üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar 769539,3 min manat, qeyri-neft sektorunda xüsusi çəkisi isə 6,1 faiz təşkil etmişdir [qrafik 3].

Qrafik 3. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatında əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın qeyri-neft sektorunda xüsusi çəkisi.

“Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi regionlar, sa-

hələr və mülkiyyət formaları üzrə investisiya siyasətinin düzgün formalaşdırılması ilə əlaqədar-

dır. Burada əsas istiqamət kapital qoyuluşunun texnoloji strukturunun, texniki təminatın, istehsal güclərinin modernləşdirilməsinə yönəldilməsi olmalıdır. Aqrar sahədə investisiya proseslərinin aktivləşdirilməsi çevik iqtisadi mexanizmin formalaşmasından – kreditləşmə, vergi, qiymət və s. siyasətin təkmilləşdirilməsindən də asılıdır”.

Aqrar sahənin modernləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması bu sahədə işləyənlərin sosial rifah halının yaxşılaşdırılması üçün investisiya qoyuluşu tələb edir və bu, daha çox dövlət tərəfindən həyata keçirilir. [4]. Bu baxımdan, əsas maliyyə mənbəyi kimi dövlət büdcəsinin vəsaitləri, həmçinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun kreditləri və dövlət investisiya proqramı çərçivəsində həyata keçirilən maliyyələşmə tədbirləri təşkil edir.

Göstərilənlərdən aydın olur ki, kənd təsərrüfatının inkişafı siyasətində məsələlərə həm iqtisadi və sosial, həm də ərazi və əhali baxımından kompleks yanaşma tələb edilir. Bu baxımdan investisiyaların regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilməsinin stimullaşdırılması, regionlar arasında investisiyaların bölgüsünün optimallaşdırılması, investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin gücləndirilməsi iqtisadi siyasətin prioritetlərini təşkil edir.

Nəticə. Göstərilənlərə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, aqrar sektorun inkişafına və modernləşdirilməsinə aşağıdakı istiqamətlərdə investisiya yönəldilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

- kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi (binalar tikilməsi, qurğular, avadanlıqlar, texnika və s. alınması);

- infrastruktur şəbəkəsinin yeniləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması işlərinin genişləndirilməsi;

- mövcud istixanaların modernləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatı ixrac yönümlü məhsulların saxlanması və qablaşdırılması müəssisələrinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;

- aqrar istehsalçıların maliyyə mənbələrinə çıxışının yaxşılaşdırılması üçün bank və kreditləşmə sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- kənd təsərrüfatı sahələri üçün yeni texnologiyaların əldə olunması və tətbiq edilməsi;

- elmi-tədqiqat institutları və təcrübə bazalarının maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına və kadr hazırlığına xüsusi diqqətin göstərilməsi;

- kənd təsərrüfatına xidmət göstərən sahələrin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına və s.

Beləliklə, aqrar sahənin ümumi inkişaf istiqamətlərinin həyata keçirilməsi üçün investisiya siyasətinin ən mühüm alətlərdən biri olduğunu qeyd etmək olar. Bu baxımdan dövlət investisiya siyasətinin milli iqtisadiyyat və sektorların inkişafı çərçivəsində formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı uyğunsuzluqlara yol verilməməsi şərti ilə sahələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin təmin edilməsi başlıca şərtidir. Dünya təcrübəsindən də görüldüyü kimi maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı nəticəsində gəlirlərin səmərəli istifadəsi ilə müqayisədə, böyük həcmdə gəlirlərin istifadəsi prosesinin idarə olunmasında daha çətin problemlər ortaya çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cü il tarixli Sərəncamı

2. “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı

3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. “Milli iqtisadiyyatın modernləşməsi: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər” mövzusunda eimi-praktiki konfransın materialları. Bakı 2011. səh.132-133

4. Aliyev İ.H. və Soltanlı İ.Q. “Aqrar sahənin modernləşməsi və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması problemləri”. Bakı; “Avropa” - 2017, 428 s.

5. Асаул А. Н., Карпов Б. М., Перевязкин В. Б., Старовойтов М. К. Модернизация экономики на основе технологических инноваций. - СПб: АНО ИПЭВ, 2008. - 606 с.

6. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. III cild səh.596

7. Qasımlı V.Ə. “İqtisadi modernizasiya”. Bakı, 2014

8. İbrahimov İ.H. “Aqrar sahənin iqtisadiyyatı”. (Monoqrafiya). Bakı, 2016, 655 səh.

9. Инноватизация сельского хозяйства. Теоретические основы и практический опыт. Экономический потенциал и перспективы России и стран СНГ. Монография. – Краснодар. «Премьер», 2012. – 214 с.

10. Панин А.В. Экономический рост в сельском хозяйстве на основе модернизации производства: монография. - М.: Проспект, 2016. 239 с.

8. <http://www.azstat.org>

9. <http://www.aqrolizinq.com>

РОЛЬ ИНВЕСТИЦИЙ В МОДЕРНИЗАЦИЮ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА

Мамедли Егана Закир кызы

Резюме

Ключевые слова: модернизация, аграрная сфера, инвестиция, финансовый, научно-технический потенциал, материально-техническое обеспечения, финансовое обеспечения, новые технологии.

В статье исследованы основные вопросы о роли инвестиций в модернизации сельского хозяйства в условиях глобализации и растущего совокупного спроса, выдвинуты свои взгляды об основных ее направлениях. Проведенные исследование показали, что для поднятия уровня сельского хозяйства к мировым стандартам необходимо комплексная модернизация во всех ее уровнях. В связи с этим необходимо концентрация всех инвестиционных ресурсов, в том числе внутренних и внешних инвестиций к модернизации сельского хозяйства и ее господдержки.

The role of investment in the modernization of the agricultural sector

Mamedli Yegane Zakir kizi

Summary

Key words: modernization, agrarian sphere, investment, financial, scientific and technical potential, material and technical support, financial support, new technologies.

In the article the basic questions about the role of investment in the modernization of agriculture in the context of globalization and the increasing aggregate demand, put forward their views on its main directions. Studies have shown that raising the level of agriculture to world standards must be comprehensive modernization in all its levels. In this connection, it is necessary to concentrate all investment resources, including domestic and foreign investments to the modernization of agriculture and its state support.

Redaksiyaya daxilolma: 08.05.2021

Çapa qəbul olunma: 16.05.2021

QEYRİ-NEFT SEKTORU MƏHSULLARININ İXRACININ TƏŞVİQİNDƏ MARKETİNQİN ROLU

F.Q.Şirinzadə
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: *marketing mühiti, qeyri-neft sektorunun ixrac imkanları, bazarın tənzimlənməsi, ticarət fəaliyyəti.*

Giriş. Neft sənayesi Azərbaycanın iqtisadi və sosial potensialının gücləndirilməsində təsirli rol oynasa da, ölkədə milli iqtisadiyyatın neft faktorundan asılılığının azalması prioritet məsələlərdəndir. Faktır ki, son illərdə Azərbaycanın qeyri-neft sektoru sürətlə inkişaf edir.

2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında qeyri-neft-qaz məhsullarının ixracı əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə faktiki qiymətlərlə 6,9 faiz, real ifadədə isə 14,0 faiz azalaraq 911,9 milyon dollar təşkil etmişdir. (mənbə www.stat.gov.az)

Rəqəmlərdən də görüldüyü kimi ixracda qeyri-neft sektorunun payı azdır və azalmağa meyillidir. Qeyri-neft sektorunun inkişafının dayanıqlı və davamlı olması üçün qeyri-neft məhsulları ixrac əhəmiyyətinə malik olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ticarət əlaqələrində qeyri-neft sektoru əsasən qeyri-neft istehsalı və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmsil olunur. Bəzi amillərə görə neft sənayesi ilə müqayisədə qeyri-neft sektoru xarici tələbatdan çox asılı deyil. Bu sektorda həqiqi böyümə əsasən investisiyalardan, daxili tələbin dəyişməsindən, həmçinin ölkədə əhəmiyyətli rol oynayan struktur və institusional dəyişikliklərə əsaslanır.

Tədqiqatın obyektı və metodikası. Qeyri-neft sektorunda daha da irəliləyiş makroiqtisadi sabitlik, ticarət haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, dövlət idarəsi ilə ticarət fəaliyyəti, həmçinin idxal və ixracat arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi əməliyyatları və ən əsası ölkənin marketing siyasətinin düzgün qurulmasından asılıdır. Bütün bunlar Azərbaycan üçün çox vacibdir, çünki neftin ucuzlaşması ehtimalı ölkənin dövlət büdcəsi və ixracatı üçün mənfi amil hesab olunur.

Hazırda Azərbaycan hələ də enerji daşıyıcılarının ixracatından asılıdır və gündəlik istehlak məhsullarının isə idxalına meyillidir. Beynəlxalq təcrübənin də göstərdiyi kimi, bu hal müəssisələrin bazar münasibətlərinə uyğunlaşması baxımından səmərəli hesab olunmur. Buna görə də istehsal və ixrac üçün iqtisadi motivasiyanın yaradılması və idarə olunmasına ehtiyac var ki buna da marketing xidməti vasitəsilə nail olmaq mümkündür. Kiçik, orta və böyük inkişafın stimullaşdırılması və hər bir sahəyə fərdi stimullaşdırma

və artım strategiyasının tətbiq edilməsi sahəsində marketingin rolu danılmazdır.

İnsanlar ixracat barədə danışanda sadəcə məhsul nəzərdə tutur. Yəni, gömrük sərhədindən keçən fiziki bir təcəssümü olan bir şey. Ancaq realıq budur ki, ixrac olunan xidmətlərin həcmi də hər il artır. Xidmət bazarları sürətlə qloballaşır və beynəlxalq rəqabət artır.

Müvəffəqiyyət qazanmaq üçün məhsul istehsalçıları ilə yanaşı xidmət şirkətləri də bütün alətlər daxilində marketing strategiyaları tətbiq edirlər. Bununla birlikdə, ixrac üçün xidmətlərin marketingi, ixrac mallarının marketingi ilə xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqəli olmayan xidmətlərin marketingindən fərqləndirən müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir.

İxrac potensialının artırılmasında ilk öncə mövcud və potensial ixracatçıları müəyyənləşdirmək və həmçinin yerli brendin yaradılması əhəmiyyətli rol oynayır. Həmçinin dövlətin şirkətlərə dəstəyi də ixracın inkişafı üçün vacibdir. Danılmaz faktır ki, marketing hər bir sahədə olduğu kimi qeyri-neft məhsullarının da ixracının artırılmasında müstəsna funksiyalara malikdir. Bu funksiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik. Marketing:

1) Məlumat təminatçısı kimi - şirkətlərə ixrac bazarları barədə məlumat verir.

2) Broker kimi - kiçik müəssisələr üçün podratçılar və distribyutor axtarır.

3) Təkan verici kimi - yerli istehsalçıları xarici nümayəndəliklərlə bir araya gətirə və ticarət sərgiləri təşkil edə bilir.

4) Təlimatçı və məsləhətçi kimi - seminar və konfransların keçirilməsini təmin edir

5) Maliyyəçi kimi - kreditlər, güzəştlər, zəmanətlər haqqında tədqiqat aparır

6) Yeni texnologiyaların yaradıcısı kimi - pilot layihələr üçün yeni texnologiyaları sınaqdan keçirən müəssisə və təşkilatlar haqqında tədqiqat aparır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin münasibətləri də müəyyən ölkələr arasında ticarət imkanlarına birbaşa təsir edir. Amma ixracatçı bir şirkət üçün ölkələr arasındakı münasibətləri və münasibətlərdəki dönüşləri qabaqcadan görmək çətinidir, lakin bəzən qısa müddətdə siyasi vəziyyətdə baş verən bu cür dəyişikliklər məsələni ye-

nidən qiymətləndirilməyə şərait yaradır. Çox vaxt idxalçı dövlət, bazarının tənzimlənməsinə müdaxilə edir, ya xarici təchizatçılar üçün əlavə qoruyucu maneələr, ya da alıcıların fəaliyyətində yeni tənzimləmə tədbirləri tətbiq edir. Bunlar məhsulların idxalı üçün tələb olunan xüsusi sertifikatlar və satışda olan məhsullar üçün yeni tələblər ola bilər.

Dövlətin öz bazarının fəaliyyətinə nə dərəcədə müdaxilə etdiyini anlamaq üçün hədəf bazarı izləmək, iqtisadi xəbərləri izləmək, konkret bir bölgədəki sənaye və kənd təsərrüfatına aid xüsusi xəbərlərə abunə olmaq kifayətdir.

Ümumiyyətlə ixracatın təşviqi, alıcı ölkənin marketing mühitinin ətraflı təhlili ilə müşayiət olunmalıdır. Bütün bu təhlillərdən sonra təsirli bir strategiya seçmək və müəyyən bir xarici bazar üçün təsirli bir marketing kommunikasiyaları qurmaq vacibdir.

Nəticə. Dünya iqtisadiyyatı sürətlə böyüyür, ölkəmizin də qeyri-neft məhsullarının ixracında bu sürətə çatmaq üçün ixracda marketing komponentinin əhəmiyyəti və yerli məhsulların xarici bazarlara tədarükü məsələsi vacib məsələlərdəndir. Çünki müştəriləri maraqlandırmaq və xarici bazarlarda hakim mövqə tutmaq üçün şirkətlər müasir effektiv mexanizmlər tətbiq etməlidir ki buna da uğurlu marketing strategiyası vasitəsilə nail olmaq mümkündür.

Həmçinin təşviqin təmin edilməsində kommunikasiya texnologiyaları, ixracat, rəqabət qabiliyyəti səviyyəsi analiz edilməlidir. Bir sözlə qeyri-neft məhsullarının ixracında reklam, satışın təşviqi, ictimaiyyətlə əlaqələr, birbaşa marketing, şəxsi satış da daxil olmaqla klassik marketing rəqabət texnologiyaları əsas alətlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi. www.stat.gov.az

2. Васильев Г.А. Маркетинг розничного торгового предприятия: Учебное пособие / Г.А. Васильев, А.А. Романов, В.А. Поляков. - М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2012. - 159 с.

3. The marketing book. Michael J. Baker, fifth edition, pp.409

4. Məmmədov X., Mirzəyev S., Marketing əsasları, Bakı, QAPP-POLİQRAF, 2001, s. 201

Роль маркетинга в продвижении экспорта нефтепродуктов

Ф.Г.Ширинзаде

Азербайджанский государственный аграрный университет

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *маркетинговая среда, экспортные возможности нефтепродуктового сектора, регулирование рынка, торговая деятельность.*

В статье подчеркивается доля нефтепродуктового сектора в экспорте нашей страны, вопросы, необходимые для развития этого сектора и, самое главное, роль маркетинга в повышении экспортного потенциала нефтепродуктового сектора. Как и в любой другой области, маркетинг имеет исключительное значение для продвижения и увеличения экспорта нефтепродуктов.

Дальнейший прогресс в нефтепродуктовом секторе зависит от макроэкономической стабильности, совершенствования торгового законодательства, государственного управления и торговой деятельности, а также регулирования экспортно-импортных отношений и, что наиболее важно, правильного установления маркетинговой политики страны. Все это очень важно для Азербайджана, потому что возможность снижения цен на нефть является негативным фактором для государственного бюджета и экспорта страны.

Выявление существующих и потенциальных экспортёров, а также создание местного бренда играют важную роль в увеличении экспортного потенциала. Государственная поддержка компаний также важна для развития экспорта.

The role of marketing in promoting the export of non-oil products

F.Q.Shirinzade
Azerbaijan State Agricultural University

SUMMARY

Key words: *marketing environment, export opportunities of the non-oil sector, market regulation, trade activities.*

The article highlights the share of the non-oil sector in our country's export, the issues necessary for the development of this sector and, most importantly, the role of marketing in increasing the export potential of the non-oil sector. As in any area, marketing plays a vital role in stimulating the export of non-oil products.

Further progress in the non-oil sector depends on macroeconomic stability, improvement of trade legislation, governmental activities related to trade regulation, as well as regulation of export-import relations and, most importantly, the correct establishment of the country's marketing policy. All of them are very important for Azerbaijan, because the possibility of a decrease in oil prices is a negative factor for the state budget and the country's export.

Identifying existing and potential exporters, as well as creating a local brand, play an important role in increasing export potential. Governmental support for companies is also important for export development.

Redaksiyaya daxilolma: 12.05.2021

Çapa qəbul olunma: 21.05.2021

ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN TƏŞKİLİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

*F.C.Kərimov, M.H.Kərimova, S.F.Babakışiyeva, E.N.Musayev
Azərbaycan Texnologiya Univerrsiteti*

Açar sözlər: *dövlət proqramı, yoxsulluq səviyyəsi, pensiya-müavinətləri, reabilitasiya, maddi gəlir, regionlaşma, əhalinin sosial müdafiəsi, sığorta-pensiya sistemi*

Ulu öndərin sosial siyasəti sahəsində xüsusi diqqət yetirdiyi mühüm məqamlardan biri də yoxsulluğun azaldılması, insanların layiqli həyat tərzinin təmin olunması olmuşdur. Yoxsulluqla mübarizənin səmərəli təşkili məqsədilə Heydər Əliyev 2001-ci il 2 mart tarixi sərəncamı ilə xüsusi dövlət komissiyasının yaradılmasını təmin etmiş, komissiyaya müvafiq Dövlət Proqramının hazırlanması həvə olunmuşdur. Ulu öndərin 2003-cü il 20 fevral tarixi fərmanı ilə “2003-2009-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” adlanan sənəd təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində 2005-ci ildə yoxsulluq səviyyəsi 2002-ci ildəki 46,7 faizdən 29,3 faizə enmişdir [3].

Həmin illərdə sosial sferada həyata keçirilən siyasətin əsasında yer alan ən önəmli məqamlardan biri də müasir dünya təcrübəsinə cavab verən sosial infrastrukturun yaradılması olmuşdur. Bu istiqamətdə də mühüm nailiyyətlərə imza atılmış, köhnə sosial infrastrukturun yenisi ilə əvəzlənməsi tədbirlərinə start verilmişdir. Bu isə ulu öndərin həyata keçirdiyi sosial siyasətin prioritet əsaslara söykəndiyini, mütərəqqi dünya təcrübəsinə cavab göstərir ki, 1996-2003-cü illər ərzində aztəminatlı əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 fərman və sərəncamı, Nazirlər Kabinetinin 2 qərarı olmuşdur.

Bunların tətbiqi nəticəsində, eləcə də ölkədə əməkhaqqlarının artımı hesabına pensiya və müavinətlərin orta aylıq məbləği 1995-2003-cü illər ərzində 8 dəfə artmışdır. Sosial sferada qanunvericilik aktlarının qabaqcıl tələblərə uyğunlaşdırılması, həmçinin bu sahədə atılan digər addımlar keçid dövründə ölkəmizin sosial transformasiya prosesini uğurla reallaşdırması ilə nəticələnmişdir. Liberallaşma və makroiqtisadi sabitlik, institusional islahatlar, iqtisadi yüksəlişin artım imkanları və perspektivinin kifayət qədər dəqiqliklə hesablanması şəraitində ölkədə insanların layiqli həyat tərzinin təmin olunması istiqamətində Azərbaycan möhtəşəm uğurlara imza atmışdır. Bu uğurları şərtləndirən əsas amillərdən biri də inkişaf yolunda Azərbaycanın öz hədəflərini düzgün müəyyən etməsi, demokratik, iqtisadi aspektdə bazar münasibətlərinə rəvac verən,

sahibkarlığı və çoxmülkiyyətli dəstəkləyən, sosial müstəvidə isə hər kəsin layiqli həyat səviyyəsini təmin etməyi öhdəsinə götürən dövlət ideyasının olması idi. Qeyd edilən fonda əhalinin sosial problemləri ön plana çəkilmiş, onların həlli məqsədilə təxirəsalınmaz tədbirlər görülmüş, çox saylı yeni iş yerləri yaradılmış, maaşlar, pensiyalar, digər sosial müavinətlər vaxtaşırı artırılmış, sənəd adamlarına, alimlərə, hətta tələbələrə xüsusi prezident təqaüdləri təyin edilmişdir. Nəticədə əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili inkişaf etməyə, həyat səviyyəsi ildən-ilə yüksəlməyə başlamışdır.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edirdi ki, ulu öndər Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrdə insanların maddi-rifah halının daim yüksəlməsi, onların etibarlı sosial təminatına xüsusi önəm vermişdir. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1993-2003-cü illərdə ulu öndər tərəfindən ölkədə sosial sahədə inkişafın təmin olunmasına xidmət edən 60-dan artıq sənəd imzalanmışdır.

Pensiya-müavinətlərin artırılması, əlillərin və şəhid ailələri üçün mənzil tikintisi, əlillərin minik avtomobilləri, müxtəlif reabilitasiya vasitələri ilə təminatı, onların tibbi-sosial reabilitasiyası, bərpa-müalicə və protez xidmətinin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə xidmət şəbəkəsinin bütün bölgələr üzrə genişləndirilməsi, yeni sosial obyektlərin yaradılması, aktiv məşğulluq tədbirlərinin həyata keçirilməsi, işçi hüquqlarının təkmilləşdirilməsi və etibarlı müdafiəsi və sair istiqamətlərdən tədbirlər məhz ulu öndərin təşəbbüsü və xeyr duası ilə başlanmış və artıq ənənəvi xarakter almışdır.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda əhalinin məşğulluq səviyyəsi davamlı olaraq yüksəlməyə başlanmış, sosial müdafiə işinin bütün sahələrində konkret və məqsədyönlü işlərin görülməsini nəzərdə tutan və ilnəil çevik xarakter alan sosial siyasət kursunun etibarlı əsası qoyulmuşdur. Bu siyasət iqtisadi tərəqqidən irəli gələn maliyyə resurslarının, ilk növbədə, əhalinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsi, daim güclənən iqtisadi təməl üzərində inkişaf etdirilməsi prinsipinə söykənir [1].

2003-cü ildən etibarən ölkəmiz üçün milli transformasiyanın zamanın çağırışlarına adekvat

olan yeni mərhələsi başlanmış, Azərbaycan tərəqqisinin daha sürətli mərhələsinə çıxmış, iqtisadi strukturun intensiv formalaşması prosesinə start verilmişdir. Ulu öndərin layiqli davranışı olan Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət müstəqil Azərbaycan iqtisadi-sosial inkişafına, əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində tarixi nailiyyətlər əldə etməsinə gətirib çıxarmışdır. Fəaliyyətində ənənə ilə novatorluğun, keçmişlə gələcəyin üzvü vəhdətinə nail olan cənab İlham Əliyevin qarşıya qoyduğu əsas məqsəd və vəzifələr sırasında əhalinin həyat səviyyəsinin yüksələn xətt üzrə inkişaf etdirilməsi, ölkədə yoxsulluq probleminin birdəfəlik həllinə nail olunması, insanların layiqli həyat tərzinin təmin edilməsi məsələləri prioritetdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, sürətli inkişaf hər bir ölkə vətəndaşının, ailənin həyatında özünü qabarıq göstərir. Beynəlxalq miqyasda da açıq etiraf olunduğu kimi, ölkədə son bir neçə ildə əhalinin həyat səviyyəsi davamlı olaraq yüksəlmiş, insanların maddi gəlirləri mütəmadi artmış, sosial və digər xidmətlər əsaslı kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qalmışdır.

Prezident İlham Əliyevin 24 noyabr 2003-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” fərmanı və 2004-cü il 11 fevral tarixli “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” sərəncamı ölkə iqtisadiyyatının daha intensiv inkişafına zəmin yaratmaqla yanaşı, əhalinin sosial müdafiəsinin möhkəmləndirilməsinə də zəmin yaratmışdır. Sonrakı illərdə də dövlət başçısı tərəfindən əhalinin etibarlı sosial müdafiəsinə xidmət edən çoxsaylı fərman və sərəncamlar imzalanmış, qəbul olunmuş bir çox dövlət proqramlarında bu məsələ hər zaman əsas planda yer almışlar. Buna misal olaraq hazırda uğurlu icra olunan “Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası (2006-2015-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “2008-20105-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” və digər vacib sənədlər əhalinin sosial müdafiəsinin uğurlu təşkilinə imkan yaratmışdır.

Iqtisadiyyatın coğrafi şaxələndirilməsi, bunların konkret dövlət proqramları ilə təminatı prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin prioritet istiqaf-

mətlərindən olmuşdur. Yuxarıda adı çəkilən proqramlar, həmçinin “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)”, “Texniki-peşə təhsilinin inkişafı Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər)”, “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”, “Xroniki böyrək çatışmazlığı üzrə Tədbirlər Proqramı”, “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəlikləri üzrə Dövlət Proqramı”, “Şəkərli diabet üzrə Dövlət Proqramı”, “Onkoloji xəstəliklərin şiş əleyhinə əsas preparatlarla təminatı üzrə Tədbirlər Proqramı”, “Yoluxucu xəstəliklərin immünoprofilaktikasına dair Tədbirlər proqramı”, “Ana və uşaqların sağlamlığının qorunması üzrə Dövlət Proqramı” və digər vacib sənədlər də əhalinin sosial müdafiəsinin mükəmməl mexanizmlərinin formalaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2006-cı il 17 aprel tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Ahi vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”nda Azərbaycanda ahil vətəndaşların sosial müdafiəsi sahəsində mövcud vəziyyətə diqqət yetirilir, onların sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi işlərindən söz açılırdı. Yeni Dövlət proqramının əsas məqsədi ahil vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə nail olmaqdan ibarət idi. Bunun üçün o, aşağıdakı vəzifələri əhatə edirdi: ahil vətəndaşların sosial təminatı sahəsində hüquqlarının artırılması və onların həyata keçirilməsi; ahil vətəndaşların səmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında iştirakının təmin edilməsi; ahil vətəndaşların sosial-mədəni tələblərinin ödənilməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi; ahil vətəndaşların sağlamlığının qorunması; qocalma probleminin həll olunması istiqamətində dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və özəl sektorun sıx əməkdaşlığının təmin edilməsi; ahil vətəndaşların sosial müdafiəsinin təminatının elmi əsaslarının möhkəmləndirilməsi.

Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması tədbirlərini xüsusi diqqət mərkəzində saxlayan prezident İlham Əliyevin 21 oktyabr 2005-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” Qanun ünvanlı sosial müdafiənin təşkili sahəsində mühüm addım olmuşdur. Bu yardım modeli insanların təminatlı təbəqəsinin maddi rifah halının yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Ünvanlı sosial yardım təmin edilərkən yoxsulluğun mənfi nəticələrinin yüngülləşdirilməsi, bu yardımın real olaraq ehtiyaca uyğun müəyyən edilməsi, subyektin dəqiq seçilməsi vacib faktorlar nəzərə alınır. Son illərdə

yardımların təyinatı prosesində ünvanlılıq, şəffafıq, bərabərlik və ədallətlik prinsipləri təmin edilmişdir. Məsələn, yardımların təyinat müddəti 6 aydan 1 ilədək uzadılmış, eləcə də ünvanlı yardımın əhatə dairəsi genişləndirilmiş, yardım üçün təqdim olunan sənədlərin siyahısı azaldılmışdır [3].

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən modern sosial siyasətin mühüm parametrlərindən biri sosial müavinət sisteminin sığorta-pensiya sistemindən ayrılması istiqamətində həlledici addımların atılması olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq “Əmək pensiyaları haqqında” və “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunları qəbul edilmiş, 2006-cı il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Bu qanunlar ölkədə sosial sferanın tamamilə yeni əsaslarla qurulmasına gətirib çıxarmış, beynəlxalq təcrübədə özünü doğrultmuş üçpilləli struktura (baza, sığorta və yığın hissələrindən ibarət) əsaslanan əmək pensiyaları sistemi formalaşdırılmışdır. Bununla da sosialist və ya həmrəylik prinsiplərinə əsaslanan pensiya sistemini-inkişaf etmiş Avropa ölkələrində geniş tətbiq olunan-vətəndaşların fərdi hesablarında yığılan pensiya kapitalına əsaslanan pensiya sistemi əvəz etmişdir. Yeni sistemin fəaliyyəti dövründə əmək pensiyalarının istər minimal məbləği (baza hissəsi), istərsə də orta aylıq məbləği əhəmiyyətli şəkildə artmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf edən qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, sığorta-pensiya sisteminin özü-özünü tənzimləyən və müstəqil gələcək inkişafına nail olunması, bu kontekstdə əsas məqsəd və vəzifələrin, həyata keçiriləcək tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Prezident İlham Əliyevin 30 dekabr 2008-ci il tarixli sərəncamla təsdiq etdiyi “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət proqramı” qeyd olunan vəzifələrin kompleks həllinə yönələrək ölkəmizdə sığorta-pensiya sistemində həyata keçirilən islahatların növbəti mərhələsini müəyyənləşdirir. Proqramla müəyyən edilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsində sığorta-pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlığına nail olunması, sosial sığorta prinsiplərinin daha da gücləndirilməsi, bu zəmində vətəndaşların pensiya təminatının daha da təkmilləşdirilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Sözügedən sənəd həm də ölkə başçısının

2008-ci il 15 sentyabr tarixi sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafın Dövlət proqramı”nda müəyyən olunmuş strateji məqsəd, hədəf və göstəricilər nəzərə alınmaqla, ölkədə sığorta-pensiya sistemində həyata keçirilən islahatların növbəti mərhələsini müəyyənəşdirir. Sosial sferada prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin əsas hədəflərindən biri də yoxsulluq probleminin həllinə nail olmaqdır. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət proqramı”nda bu məqsədlə doqquz strateji məqsəd müəyyənləşdirilmişdir: makroiqtisadi sabitliyi saxlamaqla və qeyri-neft sektorunun tarazlı inkişaf etdirməklə davamlı iqtisadi artımın təmini; əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi, yoxsul əhalinin sayının əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına nail olunması; səmərəli sosial müdafiə sistemini inkişaf etdirməklə yaşlı əhalinin, aztəminatlı ailələrin və sosial cəhətdən xüsusilə həssas qrupların sosial riskinin azaldılması; qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin sistemli şəkildə davam etdirilməsi; təhsil və səhiyyə sahəsində əsas xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və onları əldə etmək üçün bərabər imkanların yaradılması; sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, kommunal xidmətlər sisteminin təkmilləşdirilməsi; ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin davamlı idarə olunmasının təmini; gender bərabərliyinin dəstəklənməsi; institusional islahatların davam etdirilməsi və dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi.

Görülən tədbirlər nəticəsində 2003-2012-ci illərdə ölkəmizdə 1 milyon 100 mindən çox yeni iş yeri açılmış. Yoxsulluq səviyyəsi 44 faizdən 6 faizə enmişdir. 2015-ci ilə kimi ölkədə yoxsulluq probleminin tamamilə həlli gözlənilir. Təhlillər göstərir ki, ölkəmizdə sosial təminatın güclənməsi məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrılan xərclərin miqdarı artan xətt üzrə inkişaf edir. Bu, bir daha təsdiq edir ki, həyata keçirilən iqtisadi siyasətin mahiyyətində duran əsas məqam məhz xalqın sosial rifahının daha da yaxşılaşdırılması fonunda Azərbaycanın daha qüdrətli ölkəyə çevrilməsi təmin etməkdir. Bu, ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas məqsədidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ramiz Mehdiyev. Yeni siyasət; inkişafa doğru. Bakı. “Oskar”, 2008.
2. İnkişafın azərbaycan modeli. Bakı. “Oskar”, 2010.
3. Əlican Babayev. İqtisadi inkişafdan modernləşməyə doğru. Bakı. “Oğuz Eli”. 2013.

Организация и направления развития социальной защиты населения

*Каримов Ф.Дж., Каримова М.Г., Бабакишиева С.Ф., Мусаев Э.Н.
Азербайджанский Технологический Университет*

РЕЗЮМЕ

В статье обобщены теории и подходы к понятию социальное благосостояние, а также обоснованы факторы, обеспечивающие приоритетность социально направленной политики в Азербайджане. Отмечается, что возникновение за последние 20 лет различных форм собственности, система комплексных мер, направленных на интенсивное развитие предпринимательства, ничуть не мешают успешной реализации мер по социальной защите населения. Автор пишет, что Азербайджанское государство проводит экономическую политику по полному удовлетворению социальных нужд граждан разных категорий. Это социально направленная политика, способствующая всестороннему развитию человека, позволяет государству выделять достаточно средств гражданам, лишенным по объективным причинам (из-за возраста, болезни, инвалидности, потери кормильца, безработицы и других, предусмотренных законом случаях) работать и зарабатывать на жизнь, а также тем, кто не имеет возможность работать из-за рождения и воспитания детей. Доходы, поступающие от природных ресурсов страны, справедливо распределяются на благо граждан и люди все более явственно чувствуют это.

Directions of organization and development of social protection of the population

*F.J. Karimov, M.H.Karimova, S.F.Babakishieva, E.N.Musayev
Azerbaijan Technological University*

SUMMARY

The theory related to social welfare notion and views are mentioned in the article also factors providing social-related policy priorities in Azerbaijan have been based. It is mentioned that during the last 20 years formation of various forms of property, the complex system providing the rapid development of entrepreneurship doesn't make impediment for realizing social defense arrangements successfully at all. The author writes that the Azerbaijan government implements economic policy serving fully provision of social needs of the citizens of various categories.

The social related policy serving the entire rise and welfare of the humanity enables the government to work for objective reasons and get money for their labour (age, ill, disability, losing, the family head, unemployment and in other cases mentioned in the law) it also enables citizens disabled in connection with and growing up the children to finance them. Profits gained from the natural resources of the country are shared with justice and people feel it more and more in their daily life.

Redaksiyaya daxilolma: 05.05.2021

Çapa qəbul olunma: 15.05.2021

UOT 336.467:339.31

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA İNVESTİSİYA QOYULUŞU DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ.

P.S.Cəfərli

Açar sözlər: *investisiya mühiti, dövlət siyasəti, sahibkarlıq fəaliyyəti, mənfəət, iqtisadi inkişaf*

Investisiya müasir iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsi olaraq qəbul edilir. Investisiya dedikdə gəlir və ya digər faydalı effekt əldə etmək məqsədi ilə uzunmüddətli kapital qoyuluşları və praktiki fəaliyyətin reallaşdırılması başa düşülür. Investisiya anlayışı mənfəət əldə edilməsini nəzərdə tutan qoyuluşları əhatə edir. Bu qoyuluşlara sahibkarlıq obyektlərinə sair sahələrə pul vəsaitləri, səhmlər, qiymətli kağızlar, texnologiyalar, avadanlıqlar, intellektual dəyərlər aid edilir.[1]

Investisiya mövzusu dünyada çox həssas hesab edilən bir mövzudur. Xüsusilə, Azərbaycan kimi inkişaf etmək yoluna qədəm qoymuş ölkələr investisiya cəlbediciliyini artırmağa daha çox can atırlar. Çünki investisiyasız inkişaf mümkün deyil. Investisiya resursları və axınları multiplikativ təsirin nəticəsində iqtisadi inkişaf proseslərinə təkan verir və onları sürətləndirir. Dövlətin də rolu bu məsələlərdə, ilk növbədə investisiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili üçün sistemli tədbirlərin görülməsi və cəlbedici investisiya mühitinin yaradılmasından ibarətdir. Dövlət, xüsusilə investisiya mühitinə təsir edən daxili və xarici amilləri ciddi şəkildə qiymətləndirməli və bunlara adekvat şəkildə kompleks tədbirlər görməlidir. Ümumilikdə, ölkədəki investisiya mühitinin formalaşdırılması proseslərinə və onların mexanizmlərinin səmərəliliyinə təsir edən hər bir elementin və komponentin iqtisadi-siyasi, təşkilati-hüquqi aspektlərinin öyrənilməsi, yaranma səbəblərinin müəyyənəşdirilməsi, buraxılmış nöqsanların aradan qaldırılması yollarının müəyyənəşdirilməsi və investisiya proseslərinin sabitliyinin təminatına imkan verən çoxfunksiyalı fəaliyyət mexanizmlərinin dövrüyə cəlb olunması təmin olunmalıdır. Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi Azərbaycan dövlətinin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Son dövrlər ölkədəki siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf xarici dövlətlərin Azərbaycan iqtisadiyyatına uzunmüddətli sərmayə qoymaq üçün marağını daha da artırmışdır.[2]

Azərbaycanın bu günkü inkişaf səviyyəsinə gəlib çıxmağına səbəb məhz xarici investisiyalar olub. 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” bağlanmasaydı, yəni neft –qaz sektorumuza xarici investisiya axını üçün müvafiq şərait qapılar açılmasaydı, Azərbaycanın inkişaf səviyyəsi indikindən ən azı 10-15 il geridə qalmış olacaqdı. Bu gün bizim

strateji valyuta ehtiyatlarımızın xarici dövlət borcumuzdan dəfələrlə yüksək olmasının, 2015-ci ilə qədər manatın məzənnəsinin dollardan yüksək mövqedə dayanmasının, hazırda da 1,7 səviyyəsində dayanıqlı vəziyyətdə qalmasının, Azərbaycanın özünün artıq investor ölkəyə çevrilərək Gürcüstana, Türkiyəyə, Rusiyaya və digər ölkələrə sərmayə yatırmasının səbəbi neft-qaz sektorunda investorlar üçün əlverişli şərait yaradılması olub. Son illərdə isə qarşımızda duran vəzifələrdən biri də odur ki, qeyri-neft sektoruna da xarici investiyaların cəlb olunmasına şərait yaradaq. Amma burda bir incə məqam var. Xarici investor bir ölkəyə vəsait yatıranda onu maraqlandıran əsas məsələ daha tez gəlir götürmək olur. Ona görə də xarici investorlar ən çox xammal əldə olunan sahələrə meyl göstərirlər ki, maliyyə vəsaiti yatıraraq xammal əldə etsinlər və onun dərhal satışını həyata keçirsinlər. Onlar hansısa müəssisə yaratmağa, emal sahəsində infrastruktur qurmağa, birgə müəssisələr təşkil etməyə və məhsul istehsal edib yerli ölkənin adıyla daxili və ya xarici bazarda satmağa bir o qədər maraq göstərmirlər. Gərək ölkədə son dərəcədə əlverişli investisiya mühiti yaradılsın ki, xarici investor bu sahələrə də vəsait yatırsın.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici investisiyaların qorunması, investisiya fəaliyyətinin təşkili və investisiya fondlarının yaradılması üzrə qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, müvafiq ölkə qanunları qəbul olunmuş və bu qanunların tətbiq edilməsi üzrə davamlı tədbirlər görülməkdədir. Belə ki, 15 yanvar 1992-ci il tarixli “Xarici investisiyanın qorunması haqqında”, 13 yanvar 1995-ci il tarixli “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında”, 22 oktyabr 2010-cü il tarixli “İnvestisiya fondları haqqında”, 15 sentyabr 2017-ci il tarixli “Kredit Zəmanət Fondunun yaradılması haqqında” və 18 yanvar 2018-ci il tarixli “İnvestisiya fəaliyyətinin təşviq edilməsi və xarici investorların hüquqlarının qorunması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” ölkə qanunları qəbul olunmuşdur. İndiyə qədər respublikada investorların hüquq və mənafeələrinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara eyni iş şəraitinin yaradılması, əldə edilmiş mənfəətdən maneəsiz istifadə olunması ilə bağlı mühüm qanunlar qəbul edilərək hüquqi baza yaradılmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasında

investisiya fəaliyyətini tənzimləyən iki qanun mövcuddur: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 yanvar 1995-ci il tarixli 952 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 yanvar 1992-ci il tarixli 57 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Xarici investisiyaların qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”.

Azərbaycan Respublikası xarici investorların cəlb edilməsi üçün olduqca əlverişli investisiya mühitinə malikdir. Xarici investorlar üçün Azərbaycanın üstünlükləri kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik :

1. Xarici investisiyalar üçün münbit şərait:

1.1. Regionda adambaşına düşən ən yüksək Birbaşa Xarici İnvestisiya göstəricisi.

1.2. İnvestorlar üçün hüquqi təminatlar.

2. Sürətlə inkişaf edən açıq iqtisadiyyat:

2.1. ÜDM-in 26,4 % illik artımı.

2.2. Xarici ticarət dövriyyəsinin 19,8 % illik artımı.

2.3. Orta idxal tarif dərəcəsi: 5,7%

3. Qeyri-neft sektorunda geniş imkanlar:

3.1. Son 5 ildə əksər iqtisadi fəaliyyət sahələrində yüksək artım: sənaye – 7,5 dəfə, tikinti – 3.8dəfə ticarət – 3,5 dəfə, nəqliyyat və rabitə – 2,9 dəfə, sosial xidmətlər – 2,8 dəfə

3.2. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına vergi güzəştləri

4. Təbii ehtiyatlar: faydalı qazıntılar və münbit torpaq:

5. Əlverişli strateji mövqe:

5.1 Mərkəzi Asiya və Xəzər regionuna birbaşa çıxış.

5.2 Beynəlxalq ticarət təşəbbüslərində iştirak (İpək Yolu, Şimal–Cənub koridoru).

5.3 Genişlənən Avropa faktoru və Yeni Qonşuluq Siyasətinə qoşulma.

6. Rəqabət qabiliyyətli yerli işçi qüvvəsi

Bundan başqa mənfəətin başqa valyutalara konvertasiya edilməsi, xarici ölkələrə köçürülməsi, yaxud reinvestisiya edilməsi ilə bağlı bütün məhdudiyyətlər ləğv edilmiş, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında vahid valyuta məzənnəsi formalaşmışdır. Bu tədbirlər xarici investorların, beynəlxalq maliyyə qurumlarının və iqtisadi təşkilatların Azərbaycana olan marağını daha da artırmışdır. Hazırda ölkədə iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, neft sektoru ilə bərabər, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb olunması məq-

sədilə hökumət tərəfindən “açıq qapı” siyasəti həyata keçirilir.

Atılan uğurlu addımların nəticəsində Azərbaycan iki dəfə “Doing Business 2009” və “Doing Business 2019” hesabatlarında dünyanın lider islahatçı ölkəsi olaraq tanınıb, “Doing Business 2020” hesabatında isə Azərbaycan 20 ən islahatçı ölkə sırasına daxil ediləndir. İqtisadçıların fikrincə “Doing Business” hesabatı ölkəyə xarici investor cəlb etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ölkəmizin apardığı islahatlara görə öndə olması xarici investorların diqqətini artırma bilər. Azərbaycanın “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda irəliləməsi də mütəxəssislər tərəfindən ölkəyə xarici investisiyaların cəlb etmək istiqamətində aparılan islahatların nəticəsi olaraq böyük nailiyyət kimi qiymətləndirilir. Belə ki, Davos İqtisadi Forumunun açıqladığı “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda Azərbaycanın mövqeyi 2006-2007-ci ildə 64-cü yerdə idisə, 2017-2018-ci ildə 137 ölkə arasında 35-ci yərə qədər yüksəlməklə, 2019-cu ildə “Əhalinin elektrik təchizatı səviyyəsi” üzrə dünyada 2-ci yer tutan ölkələr sırasında, “Hökumət tənzimləməsinin yükü” və “Əcnəbi işçilərin işə qəbulunun asanlığı” üzrə 3-cü yerdə, “Hökumətin dəyişməyə cavabdehliyi” üzrə 5-ci yerdə, “Biznesə başlama üçün tələb olunan günlərin sayı” üzrə 8-ci yerdə, “Hökumətin uzunmüddətli strategiyası” üzrə isə 10-cu yerdə qərarlaşıb. “Qlobal Rəqabətlik İndeksi” dünyada ölkələrin böhranlara dözümlü və digər ölkələrlə rəqabətlikdə hansı çağırışlara cavab verə bilməsini göstərən mühüm göstəricidir. Bu göstərici ölkə iqtisadiyyatının sabitliyini, gələcəyə baxışını, tətbiq edilə biləcək yenilikləri, eyni zamanda inkişaf istiqamətlərini göstərir. Bunun nəticəsi olaraq 2019-cu ildə ölkə iqtisadiyyatına 13,5 milyard dollar sərmayə yatırılıb.[3]

İqtisadiyyatı və ixracı şaxələndirməklə (diversifikasiya etməklə) neft-qaz gəlirlərindən asılılıq səviyyəsinin azaldılmasına qısa müddətdə nail olmaq istəyən Azərbaycan üçün qeyri-neft sektoru sahələrinə, xüsusilə emal sənayesinə birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində 2025-ci ilədək hökumətin nail olmağı qarşısına qoyduğu 4 hədəf indikatorunun birincisi “qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş BXİ-in qeyri-neft ÜDM-dəki payının 4 faizə çatdırılması” (2015-ci ildə 2.6 faiz olub) kimi müəyyən ediləlib.[7]

Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlamış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq “Azərbaycan Respublikası region-

larının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində, kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində, nəticədə əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində müstəsna rol oynayacaqdır. Bu istiqamətdə xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsi ən düzgün addım hesab edilir. Həm də xarici investorlar üçün Azərbaycanın regionlarının bir sıra aşağıdakı üstünlükləri vardır:[6]

- xarici investisiyalar üçün münbit şərait;
- sürətlə inkişaf edən və açıq iqtisadiyyat;
- qeyri-neft sektorunda geniş imkanlar;
- təbii ehtiyatlar: faydalı qazıntılar və münbit torpaq;
- əlverişli strateji mövqe;
- rəqabətqabiliyyətli yerli işçi qüvvəsi.

Regionların investisiya potensialından tam və kompleks şəkildə istifadə olunması, yeni sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmət müəssisələrinin yaradılması, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, əhalinin təhsil, səhiyyə və digər sosial təminatlarının daha da yaxşılaşdırılması tədbirləri, ölkənin iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, daxili bazarın qorunması, onun idxaldan asılılığının minimuma endirilməsi və bir sıra bu kimi strateji dövlət maraqlarına xidmət edir.

Fikrimizcə, Azərbaycanın regionları üçün investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar hesab edilə bilər:

- investisiyaların qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsi;
- investisiya siyasətinin müasir inkişaf tendensiyalarına uyğun olaraq prioritetləşdirilməsi;
- ölkənin regionlarında investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin daha da gücləndirilməsi,
- insan kapitalına, infraqurultura qoyulan investisiyaların prioritetliyinin təmin edilməsi;
- regionlarda iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə, o cümlədən ixrac yönümlü və əlavə dəyərin xüsusi çəkisi yüksək olan sahələrə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə stimullaşdırıcı tədbirlərin sürətləndirilməsi.

Hesab edirik ki, dövlət qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri kimi

dövlət proqramlarını, o cümlədən “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nı, “Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasını həyata keçirməklə bir daha ölkədəki investisiya mühitini yaxşılaşdıracaq.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunan konfransda qeyd edib ki: “Azərbaycan həm xarici, həm daxili investorlar üçün çox cəlbedici məkandır. Bu sərmayələrin bir hissəsi dövlət investisiyalarıdır. Bu da təbiidir. Çünki hələ ki, iqtisadi artımda dövlət investisiyaları önəmli rol oynayır. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, hələ də infraqurultura layihələri ilə bağlı görüləsi işlər vardır. Ona görə həm dövlət, həm yerli, həm də xarici şirkətlər ölkəmizə 13,5 milyard dollar həcmində vəsait qoyublar. Hesab edirəm ki, bu, çox yüksək nəticədir”. Prezident İlham Əliyev vurğulayıb ki, 2020-ci ildə və növbəti illərdə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumlar ilə birgə yüksək əlavə dəyər yaradan emal sənayesinin sürətlə inkişafını əsas hədəf olaraq müəyyən edilib: “Regionların spesifikasiyası nəzərə alınmaqla, məhsul istehsalı və emalı üzrə ixtisaslaşmanın dərinləşdirilməsi hədəflənib. Regionlarda işləməyən və ya zərərli işləyən istehsal müəssisələrinin yenidən qurulması, sağlamlaşdırılması və özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bütövlükdə, yüksək əlavə dəyər yaradan məhsul istehsalı və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün investisiya təşviqi mexanizmlərindən geniş istifadə ediləcəkdir”[5].

Artıq Azərbaycanda “Böyük qayıdış” dövrü başlamışdır. 30 illik işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin böyük iqtisadi potensialı və təbii ehtiyatları var: bu ərazilər həm yerli və xarici investisiyaların cəlbi, həm də əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi baxımından dövlət siyasətinin bir parçası olacaq. İşğaldan azad edilən torpaqların iqtisadiyyata qazandırılmasının uğurlu təcrübələri vardır. 2016-cı il aprel döyüşlərindən sonra Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndinin qısa müddətdə yenidən qurulması, yaşayış evlərinin, nəqliyyat infraqurultunun tikilməsi, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılması, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasında on min hektaradək ərazinin düşməndən təmizlənməsi tarixi torpaqlarımızda yeni həyatın başlanğıcı oldu. Azad edilən rayonlar işğaldan əvvəl üzümçülük, pambıqçılıq, taxılçılıq, heyvandarlıq sahəsində xüsusi paya malik idi. Bu ərazilərin aqrar istehsal və ixrac potensialı kifayət qədər böyükdür.

Xüsusilə Şuşa, Füzuli, Kəlbəcər və Zəngilan əraziləri böyük turizm potensialına malikdir. Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən olan Azıx mağarası Füzuli rayonu ərazisində yerləşir. Bu rayonlarda daxili və gəlmə turizm imkanları kifayət qədər böyükdür. İsti su mənbələri ilə zəngin Kəlbəcərdə sağlamlıq turizmi inkişaf etdirilməli, mədəniyyət turizm marşrutları bərpa olunmalıdır. Erməni vandalizminə məruz qalan ərazilərin əvvəlki vəziyyətinə qaytarılması müəyyən müddət və vəsait tələb etsə də, əminəm ki, qısa zamanda orada əhatəli layihələr reallaşdırılacaq.

Yeni Azərbaycan Partiyasının VII qurultayında çıxışı zaman İlham Əliyev bir daha vur-

ğulamışdı ki, iqtisadi sahədə başlanan yeni dövr göz qabağındadır. Artıq Qarabağda böyük bərpa işlərinə başlanılıb. Özəl sahibkarlığın inkişafı, o cümlədən azad edilmiş torpaqlarda bütün işlərin planlı şəkildə aparılması, investisiyalar üçün imtiyazların müəyyən edilməsi təlimatı da verilib. Tezliklə xarici investorlar azad edilmiş torpaqlara böyük həvəslə gəlib yeni-yeni layihələrə sərmayə yatıracaqlar. Bu da əlbəttə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksəlişini və şaxələnməsini şərtləndirəcək.

ƏDƏBİYYAT.

1. Zeynalov V.Z. Azərbaycanda İnvestisiya siyasəti. Bakı, 2012
2. Aslanzadə İ.A. İnvestisiya layihələrinin təşkili və idarə olunması. Bakı, 2000
3. "Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış" inkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29 dekabr 2012
4. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il və gələcək üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Bakı, 2016
5. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı, 27 fevral 2014
6. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransın materialları. "Azərbaycan" qəzeti, 6 fevral 2014
7. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016.-59 s.

Инвестиции в экономику Азербайджана как ключевой компонент государственной политики

П.С.Джафарли

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *инвестиции, инвестиционный климат, государственная политика, предпринимательство, прибыль, экономическое развитие.*

Как мы уже отмечали, одним из важнейших факторов обеспечения экономического развития любой страны являются инвестиционные потоки. Как мы уже отмечали, в последнее время в Азербайджане были предприняты серьезные шаги по улучшению деловой среды и стимулированию инвестиционных возможностей. В Азербайджане уже начался период «Великого возвращения», и 30-летнее освобождение наших земель от оккупации еще раз доказало, что Азербайджан - могущественное государство. В ближайшее время наши земли со всем потенциалом будут интересны каждому инвестору. Потому что плодородные земли, богатые ресурсы, богатство минеральных и термальных вод, а также туристический потенциал являются очень благоприятной средой для каждого инвестора.

Investment in the Azerbaijani economy as a key component of public policy.

P.S.Jafarli

SUMMARY

Keywords: *Investment, investment climate, public policy, entrepreneurship, profit, economic development*

As we have noted, one of the most important factors in ensuring the economic development of any country is investment flows. As we have noted, Azerbaijan has recently taken serious steps to improve the business environment and stimulate investment opportunities. The "Great Return" period has already begun in Azerbaijan. Thus, the 30-year liberation of our lands has once again proved that Azerbaijan is a powerful state. In the near future, our potential lands will become the interest of every investor, because fertile lands, rich resources, mineral and thermal water, as well as tourism potential are very favorable environment for every investor.

Redaksiyaya daxilolma: 14.05.2021, Çapa qəbul olunma: 24.05.2021

UOT 338.439.4.053.3

HEYVANDARLIQ MƏHSULLARI BAZARININ ÖLKƏNİN ƏRZAQ
TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ ROLU

Vəliyev Fərid Şakir oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: *ərzaq təhlükəsizliyi, bazar, qiymət, rəqabət, tələb, təklif.*

Əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatının yerli istehsal hesabına tam şəkildə ödənilməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir. Problemin ciddiliyi ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin, bioloji dəyərinin və insan sağlamlığı üçün təhlükəsizliyinin əhəmiyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin ərzaq ehtiyatını azaltmadan ölkə əhalisini fasiləsiz olaraq ekoloji cəhətdən təmiz və sağlam qida məhsulları ilə lazımı həcmdə, əlverişli qiymətlərlə təmin etməyi nəzərdə tutur. Ərzaq təhlükəsizliyi ilk növbədə istehsalçılara maliyyə dəstəyi, maraqlarının qorunması, maddi-texniki bazasının inkişafı da daxil olmaqla müxtəlif istiqamətlərdə dövlətin aqrar siyasəti ilə müəyyən edilir. Xarici və daxili şəraitdəki dəyişikliklərdən asılı olmayaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir: ərzaq təhlükəsizliyinə daxili və xarici təhdidlərin vaxtında müəyyənləşdirilməsi, qarşısının alınması, mənfi nəticələrinin minimuma endirilməsi və proqnozlaşdırılması, eləcə də strateji ərzaq ehtiyatlarının formalaşdırılması; hər bir vətəndaş üçün təhlükəsiz ərzaq məhsullarının fiziki və iqtisadi cəhətdən əlçatanlığının, aktiv və sağlam həyat tərzini üçün müəyyən edilmiş rəasional standartlara cavab verən həcmdə və çeşiddə təmin edilməsi; ərzaq təhlükəsizliyinin tam şəkildə təmin edilməsi.

İstehlak məhsulları bazarında ərzaq məhsullarının keyfiyyəti və təhlükəsizliyi probleminin həlli dövlət orqanları, istehsalçılar və istehlakçıların qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində mümkündür. Təsədüfi deyil ki, "Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı"nda "yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin məqbul səviyyədə saxlanmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, kəskin ərzaq qıtlığı hallarına yol verilməməsi sisteminin yaradılması" məsələlərinə xüsusi önəm verilir [1].

Ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası perspektivdə ölkənin milli təhlükəsizliyini təmin etməyin əsas istiqamətlərindən biri, iqtisadi suverenliyi qorumağın və demografik siyasətin ən vacib komponenti kimi müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda, ərzaq təhlükəsizliyi mövcud və gələcək nəsillər üçün ərzaq təminatını nəzərdə tutmaqla

həm iqtisadi, həm də fiziki əlçatanlığı əhatə edir. Məlumdur ki, müəyyən olunmuş rəasional istehlak standartlarından az olmayan həcmdə və çeşiddə ərzaq məhsulları ilə təminatın yalnız qida ehtiyaclarının ödənilməsini deyil, eləcə də həmin məhsulların istehsalını nəzərdə tutur. Bu baxımdan istehsal olunan ərzaq məhsulları müəyyən bir ərazinin və bütövlükdə ölkənin bütün əhalisinin keyfiyyətli məhsullarla iqtisadi təminatını əhatə edir.

Araşdırmalar göstərir ki, daxili bazara zəmanətli ərzaq tədarükündə kənd təsərrüfatı həlledici rol oynayır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının ən mühüm tərkib hissəsi və ən vacib komponenti heyvandarlıq məhsulları bazarıdır. Heyvandarlıq məhsulları bazarı ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Heyvandarlıq məhsullarının tələb olunan həcmdə istehsalı əhalinin ərzaq ehtiyaclarını ödəmək və sağlamlığını qorumaqla yanaşı, dövlətin ərzaq müstəqilliyini təmin etməyə imkan verir.

Heyvandarlıq məhsulları bazarı mübadilə sahəsindəki sosial-iqtisadi münasibətlərin məcmusu olaraq başa düşülür ki, onun vasitəsi ilə bu sahə məhsullarının satışı və əməyin sosial mahiyyətinin reallaşdırılması həyata keçirilir. Heyvandarlıq məhsulları bazarı bir sıra xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur və digər bazar növlərindən keyfiyyətcə fərqlənir:

Ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları və yumurta istehsalı müvafiq ərzaq bazarlarının əsasını təşkil edir. Bu bazar növünün başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada həyatı əhəmiyyət kəsb edən məhsulların satışı həyata keçirilir. Həmçinin məhsulların böyük qismi tez xarab olur, uzunmüddətli saxlamağa tabe deyil. Bu baxımdan heyvandarlıq məhsulları bazarının fəaliyyətinin səmərəliliyi təkə iqtisadi-sosial deyil, həm də siyasi maraq kəsb edir. Həmçinin bu sahə məhsulları emal sənayesi üçün də xammal mənbəyidir.

Heyvandarlıq məhsulları bazarının fəaliyyətini araşdırmaq üçün əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalına nəzər saldıqda məlum olur ki, son illər bu istiqamətdə əhəmiyyətli irəliləyiş əldə edilmişdir. Belə ki, son illərdə, konkret olaraq 2015-2019-cu illərdə cəmi ət istehsalı 12,4

faiz, o cümlədən mal əti istehsalı 6,2 faiz, qoyun əti istehsalı 20,3 faiz, quş əti istehsalı 15,2 faiz artmışdır. Müqayisə olunan dövrdə süd istehsalı 11,7 faiz yüksəlmiş, yumurta istehsalında 17,6 faiz artım qeydə alınmışdır. 2015-ci ildə ölkəmizdə 0,2 min ton barama istehsal edildiyi halda,

2016-cı ildə bu rəqəm 70,8 min ton, 2019-cu ildə isə 643,7 min ton olmuşdur. 2015-ci illə müqayisədə 2019 -cu ildə barama istehsalı 3218,5 dəfə artmışdır. Arıçılıqda 2015-ci ilə nisbətən ildə 2019-cu ildə istehsal 2,2 dəfə yüksəlmişdir [cədvəl 1].

Cədvəl 1. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalının dinamikası (1000 t) [5]

Məhsulların adı	2015	2016	2017	2018	2019	2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə faizlə
Ət cəmi	298,6	302,2	316,8	326,0	335,7	112,4
o cümlədən						
mal əti	129,8	131,0	132,9	135,6	137,9	106,2
qoyun əti	70,9	75,2	79,1	80,8	85,3	120,3
quş əti	97,2	95,5	104,3	109,1	112,0	115,2
Süd	1924,5	2009,9	2024,1	2080,4	2150,8	111,7
Yumurta mln. ədəd	1552,9	1609,8	1714,0	1676,2	1827,1	117,6
Yun	17	16,7	16	15,8	16,1	94,7
Barama	0,2	70,8	245,2	513,9	643,7	3218,5 dəfə
Bal	2,6	2,7	3,0	5,0	5,8	2,2 dəfə

Qeyd etdiyimiz kimi, ərzaq təhlükəsizliyində ən vacib məsələlərdən biri özünütəminatın yerli istehsal hesabına yüksəldilməsidir. Mütəxəssislərin fikrincə, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tələbatın 80%-ə qədər, o cümlədən taxılçılıqda təxminən 95%-i, ət və ət məhsullarında 85%-i, süd və süd məhsullarında 90%-i; kartofda 95%-i yerli istehsal hesabına təmin edilməlidir. Qeyd edək ki, Amerika Birləşmiş Ştatları və Fransada qida ilə özünü təmin etmə səviyyəsi 100%, Almaniyada 93%, İtaliyada 78% səviyyəsindədir.

Statistik məlumatlarının təhlilindən aydın olur ki, 2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə heyvandarlıq məhsullarından bütün növ mal-qara və quş əti üzrə özünütəminat səviyyəsi 92,7

faizdən 82,5 faizə düşmüşdür. Müqayisə aparılan dövrdə mal əti və ət məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsi 91,8 faizdən 86,1 faizə, qoyun əti və ət məhsulları üzrə özünütəminat səviyyəsi 99,3 faizdən 97,6 faizə, quş əti və ət məhsulları üzrə isə 98,6 faizdən 74,6 faizə gərilmişdir. Ət və ət məhsullarının bütün növləri üzrə özünütəminat səviyyəsinin aşağı düşməsinə baxmayaraq digər heyvandarlıq məhsulları üzrə özünütəminat səviyyəsi yüksəlmişdir. Belə ki, süd və süd məhsulları üzrə özünütəminat səviyyəsi üzrə 84,3 faizdən, 86,3 faizə, yumurta üzrə 99,7 faizdən 101,8 faizə, balıq və balıq məhsulları üzrə isə 77,6 faizdən 82,2 faizə qalxmışdır [cədvəl 2].

Cədvəl 2. Heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsi, faiz [5]

Məhsulların adı	2015	2016	2017	2018	2019
Bütün növ mal-qara və quş əti	94,7	87,9	84,7	82,7	82,5
mal əti və ət məhsulları	91,8	93,5	86,3	85,1	86,1
qoyun (keçi) əti və ət məhsulları	99,3	98,7	98,0	98,1	97,6
quş əti və ət məhsulları	98,6	79,1	79,7	75,9	74,6
Süd və süd məhsulları	84,3	87,7	86,1	86,7	86,3
Yumurta	99,7	98,8	100,5	101,5	101,8
Balıq və balıq məhsulları	77,6	82,3	81,2	83,2	82,2

Heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi dövlətin aqrar siyasətində də prioritet olaraq qəbul edilmişdir. Belə ki, "Azərbaycan Respublikasında heyvan mənşəli məhsulların istehsalını artırmaq, mal-qaranın cins tərkibini yaxşılaşdırmaq, süni mayalanma tədbirlərinin həyata keçirilməsini sürətləndirmək və yerli at cinslərinin damazlıq özəyini qorumaq üçün seleksiya-damazlıq işlərinin elmi əsaslarla aparılmasını daha da təkmilləşdirmək" [2] məqsədilə müvafiq dövlət proqramı qəbul edilmiş, mühüm stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Heyvandarlıq məhsulları bazarı istehlak baxımından əhəlinin ərzaq məhsullarına, emal sənayesinin xammala olan tələbatını ödəyir. Əhəlinin bu sahə məhsulları ilə davamlı təminatı aqrar sahənin inkişafı, o cümlədən heyvandarlıq məhsulları istehsalının vəziyyəti və bazarın fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə müəyyən edilir. Bunun üçün istehsalın təmərküzləşməsi və bazarda təklifin artımı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi imkanı əmtəə istehsalçıları üçün sabit gəlirliliyi təmin etməlidir. Eyni zamanda, məhsulların qiymət

mətləri əhalinin tələbi nəzərə alınmaqla müəyyən-ləşdirilməlidir. Həmçinin ərzaq sektorunun dayanıqlı inkişafı tədbirləri kimi istehsal subyektlərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, su təchizatı, heyvandarlıq məhsulları üçün tələblərin ödənilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi qeyd edilə bilər. Beləliklə, heyvandarlıq sahələrinin səmərəliliyinin artırılması bazarın inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün əsas mənbə rolunu oynayır.

Heyvandarlıq məhsulları bazarının fəaliyyətini araşdırarkən ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi üçün əsas təhlükələri də müəyyənləşdirmək vacibdir. Çünki bu cür problemlər bazarın fəaliyyətinə də ciddi şəkildə təsir göstərir. Bu baxımdan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- alıcılıq qabiliyyəti aşağı olan əhalinin heyvandarlıq məhsullarına, xüsusilə ət və ət məhsullarına tələbatının aşağı səviyyəsi;

- heyvandarlıq məhsulları, xammal, ərzaq və maddi-texniki ehtiyatlar bazarlarındakı qiymət tarazlığının pozulması;

- heyvandarlıq məhsulları istehsalının investisiya cəlbediciliyinin aşağı səviyyəsi;

- heyvanların genetik ehtiyatlarının azaldılması;

- ixtisaslı və peşəkar kadr çatışmazlığı;

- şəhər və kənd əhalisinin həyat səviyyəsindəki fərqlər;

- xarici ölkələrdə heyvandarlıq məhsulları istehsalına geniş dövlət dəstəyi tədbirləri ilə formalaşan rəqabət üstünlükləri və s. [3, s.4].

Qeyd edilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, ərzaq təhlükəsizliyində xüsusi rolu olan aqrar iqtisadiyyatın səmərəliliyinə nail olmaq üçün dövlət dəstəyinə ehtiyac var. Çünki bu sahə bazarın heyvandarlıq məhsullarına tələbatını ödəyir və heyvandarlığın inkişafı üçün kənd təsərrüfatında əhəmiyyətli potensial mövcuddur. Dövlət dəstəyi heyvandarlıq məhsulları istehsalının tələb olunan səviyyəyə çatdırılması məqsədilə həyata keçirilən iqtisadi, elmi, texniki, hüquqi, təşkilati və digər tədbirlər sistemini əhatə edir. Bu tədbirlər öz növbəsində heyvandarlıq məhsullarının tədarükünün səmərəli təşkili, tədarükü üçün dövlət qurumları ilə istehsal strukturları arasında uzunmüddətli iqtisadi əlaqələrin qurulması, pərakəndə satış bazarlarının təşkili, aqrar-sənaye inteqrasiyasının genişləndirilməsi, istehsal olunan və tədarük olunan heyvandarlıq məhsullarının keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ticarət dövriyyəsində artıma nail olunması, daxili bazarın qorunması, heyvandarlığa investisiyaların cəlb edilməsi, istehsalçıların maraqlarının qorunması kimi mühüm məsələləri əhatə edir [4, s.26].

Beləliklə, heyvandarlıq məhsulları bazarının inkişafı və fəaliyyətinin səmərəliliyi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi, dövlətin strateji iqtisadi prioriteti kimi özünü təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 2 mart 2001-ci il.

2. “Azərbaycan Respublikasında heyvandarlığın maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 21 avqust 2015-ci il.

3. Парахин Н.В. Об интенсификации и конкурентоспособности животноводства и продовольственной безопасности // Вестник Орел ГАУ. 2011. Т. 28. №1. С. 2-5.

4. Тихомиров А.И., Чинаров В.И. Экономическая эффективность производства и реализации животноводства животноводческой продукции // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2017. № 9. С. 25-29.

5. www.stat.gov.az

The country's food market for livestock products role in security

Valiyev Farid Shakir

SUMMARY

Key words: food security, market, price, competition, demand, supply.

Meeting the population's demand for food products through the local production is one of the priorities of the country's food security. The concept of food security is the most important component of demographic policy, while preserving the economic sovereignty of the country. In this regard, the most important component of the agricultural market is the livestock market. This market plays a

brilliant role in the development of the agricultural sector by meeting the needs of population in food products and raw materials for the processing industry. Thus, increasing the efficiency of livestock sector is a key source for market development and food security. Therefore, state support covers a system of economic, scientific, technical, legal, organizational and other measures taken to bring livestock productions to the required level. Measures such as efficient organization of supply of livestock products, establishment of long term economic relations between government agencies and production structures, expansion of agro-industrial integration, ensuring the quality of livestock products, increasing trade turnover, protecting the interests of the domestic market and producers can be noted.

Роль рынка животноводческих продуктов в продовольственной безопасности страны

Валиев Фарид Шакир оглы

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *продовольственная безопасность, рынок, цена, конкуренция, спрос, предложение.*

Удовлетворение спроса населения на продукты питания за счет местного производства является одним из приоритетов продовольственной безопасности страны. Концепция продовольственной безопасности - важнейшая составляющая демографической политики при сохранении экономического суверенитета страны. В этой связи важнейшей составляющей аграрного рынка является рынок животноводства. Рынок животноводства играет неопределимую роль в развитии аграрного сектора, удовлетворяя потребности населения в продуктах питания и сырье для перерабатывающей промышленности. В этом отношении повышение эффективности животноводческого сектора является ключевым источником развития рынка и продовольственной безопасности. Следовательно, государственная поддержка необходима для достижения эффективности аграрной экономики, которая играет особую роль в обеспечении продовольственной безопасности. Государственная поддержка охватывает систему экономических, научных, технических, правовых, организационных и других мер, направленных на доведение животноводства до необходимого уровня. Такие меры, как эффективная организация поставок животноводческой продукции, установление долгосрочных экономических отношений между государственными органами и производственными структурами, расширение агропромышленной интеграции, обеспечение качества продукции животноводства,

Redaksiyaya daxilolma: 15.05.2021

Çapa qəbul olunma: 25.05.2021

İSTEHLAK BAZARININ İNKİŞAFINDA XARİCİ TİCARƏT ƏMƏLİYYATLARININ ROLUNUN İQTİSADI QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

F.V.Süleymanov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: *xarici mühit amilləri, İstehlak bazarı, özünütəminat imkanları, özünütəminatmə səviyyəsi, qeyri-neft sektoru, himayədarlıq siyasəti, idxal əməliyyatları, ixrac əməliyyatları*

Giriş. XX-əsrin sonunda ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində azad bazar idarəetmə sistemində keçid təmin edilmişdir. Belə ki, öncə dövrdə Sovetlər Birliyinin tərkibində müstəqil idarəetmə imkanlarına malik olmayan respublikamızda inzibati idarəetmə sisteminin tamamilə aradan qaldırılması təmin edilmiş, müxtəlif sahələrdə dövlət dəstəkləyici tədbirlərin miqyası genişləndirilmişdir. Burada istər sənayenin, istərsədə milli iqtisadiyyatın vacib tərkib hissəsi kimi çıxış edən aqrar sektorun inkişafında əhəmiyyətli artımlara nail olunmuşdur. Xüsusi mülkiyyətin həcmi artırılmış, dövlət mülkiyyətində olan vacib istehsal infrastrukturalarının böyük bir hissəsi sahibkarların nəzarətinə verilmişdir. Özəl mülkiyyətin pay nisbətinin ilbəl artırılması bu sahədə istehsalçıların daha çox iqtisadi maraqlarını təmin ediyində müxtəlif sahələr üzrə istehsalın həcmində əhəmiyyətli artımlara nail olunmuşdur.

Milli iqtisadiyyatın idarə edilməsinin asanlaşdırılması məqsədilə qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində çoxsaylı hüquqi-normativ akt qəbul edilmişdir. Ancaq bununla yanaşı yeni müstəqillik əldə etmiş ölkəmizdə, gələcəkdə daxili bazarın qorunması istiqamətində çoxsaylı məsələlərin həll edilməsi dayanırdı. Bunlardan başlıcası istehlak bazarının təminat imkanlarının yerli istehsal hesabına ödənilməsi idi. İlk vaxtlarda yerli istehsal hesabına təminat sarıdan müəyyən çatışmazlıqlarla üzləşdiyində burda məhsullar üzrə təminatın xarici bazar hesabına ödənilməsinə zərurət yaranmışdır. Odur ki, əvvəlki illərdə reallaşdırılmış xarici ticarət əməliyyatlarına diqqət edildiyi zaman, bir çox məhsullar üzrə yerli istehsalın özünütəminat imkanlarının az olmasını əyani görmək olar. Hazır ki vaxtda isə bunun tam əksinin müşahidə etmək mümkündür. Çoxsaylı məhsullar üzrə yerli təminatı ödənildiyindən, bu cür məhsulların böyük bir qisminin ixracının həyata keçirilməsi artıq geniş vüsət almışdır. Odur ki, qısa vaxtda aqrar islahatların sürətləndirilməsi, bu sahədə ciddi dəstəkləyici tədbirlərin artırılması hesabına daxili bazarda məhsullar üzrə fiziki əlyetərliliyin təmin edilməsinə imkan vermişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, əslində istehlak bazarında ərzaqın fiziki əlyetərliliyi heçdə bütün

məhsullar üzrə, müxtəlif gəlirlik səviyyəsində olan istehlakçıların təminatının ödənilməsi mənasını ifadə etmir. Burada həmçinin qiymət əlyetərliliyinin də təmin edilməsi əsas məsələ hesab edilir. Odur ki, istehlak bazarında qiymət tarazlığının bərpa edilməsi onun dayanıqlığının artırılması məqsədilə bazara idxal-ixrac əməliyyatları ilə təsir etməklə əslində bazarda qiymətlərin və məhsulların bütün istehlakçılar üçün bərabər şərtlər daxilində mövcudluğuna şərait yaratmaq mümkün olur. Bununla yanaşı bazara idxal-ixrac əməliyyatları vasitəsi ilə təsir edilməsinə zəruri edən bir digər səbəb, hər hansı iqtisadi mühitin bütün resurslarla tam şəkildə təmin edilməməsi obyektiv reallıqdan irəli gəlir. Bilindiği üzrə müxtəlif ölkələr resurslar baxımından az və ya çox dərəcədə təminata malikdir. Onlardan bəziləri təbii ehtiyatlar baxımından zəngin, digərləri isə nisbətən zəif təmin olunmuşdur. Odur ki, istehsal mərhələsinin reallaşdırılmasında dövlətlər müəyyən məhsullar üzrə yüksək istehsal payına malik olduğu halda, digər məhsullar üzrə az miqdarda istehsalı gerçəkləşdirə bilər. Belə bir şəraitdə, dünya ölkələrinin heç biri tam şəkildə təcrübə olunmuş formada inkişaf edə bilmir. Müəyyən zaman etibarlı ilə qapalı iqtisadi inkişaf keçən ölkələr sonralar bunun iqtisadi cəhətdən faydasız siyasət olduğunun, ölkənin əsas iqtisadi göstəricilərinin daha da pisləşməsinin şahidi olurlar. Odur ki, istər daxili bazarın tənzimlənməsində istərsədə ölkənin gələcək inkişafı sarıdan xarici ticarət əməliyyatlarının iqtisadi effektivliyi ölçüyə gəlməzdir. Xüsusi ilə son illər iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinin güclənməsi, xarici mühitin təsirlərindən irəli gələn iqtisadi reallıqlarla ölkələr təkbəşinə mübariz aparmaq iqtidarında deyil. Beləliklə qeyd edilənlər xarici ticarətin milli iqtisadiyyat üçün nə dərəcədə zəruri olduğunu müəyyən mənada ifadə edir.

Material və metodika. İstehlak bazarı ölkə üzrə istehsal olunan bütün növ məhsulların müxtəlif gəlirlik səviyyəsinə malik əhali qrupları arasında bölgüsü prosesinin reallaşdırıldığı məkan olduğundan, burda bütün istehlakçıların iqtisadi marağını təmin edən məhsulların mövcudluğu olduqca vacibdir. Bu əsasda qiymət və gəlirlik səviyyəsi nəzərə alınmaqla istehlak bazarının təminatının yüksəldilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin

vacib istiqaməti kimi ayırd edilir. Odur ki, istehlak bazarında bütün məhsullar üzrə müqayisəli üstünlüyü təmin edə bilməyən ölkənin xaricdən hər hansısa məhsulu gətirməsi obyektiv reallıqdır. Bu hazır ki, vaxtda praktik cəhətdən də mümkün olmadığı artıq məlumdur. Qeyd edilən fikirləri nəzərə alaraq, istehlak bazarında bu cür məsələlərin həll edilməsi xarici ticarətin idxal-ixrac əməliyyatları hesabına neytrallaşdırılır. İstehlak bazarında idxal-ixrac əməliyyatlarının roluna diqqət edərək, burada vacib məqam istehlak bazarı üçün xarici ticarətin hansı dəyişikliyə səbəb olduğunu ayırd etməkdir. Odur ki, xarici ticarətin istehlak bazarında yaratdığı dəyişiklikləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- ✓ istehlak bazarının əmtəə strukturunun formallaşmasına təsir edir;
- ✓ müxtəlif gəlirlik səviyyəsində olan əhali qrupları üzrə məhsul əlyetərliliyini təmin edir;
- ✓ müxtəlif keyfiyyətdə və qiymətdə daxili bazarda əmtələrin fiziki mövcudluğuna şərait yaradır;
- ✓ istehlak bazarında əhəmiyyətli kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olur;
- ✓ istehlak bazarında əsassız qiymət variasiyasının qarşısını alır;
- ✓ istehsalçıların bazarda monoməhsullar üzrə əsassız üstünlüyünü aradan qaldırır, bu əsasda rəqəbətqabiliyyətli iqtisadi mühit yaradır.

Nəticələrin müzakirəsi. Beləliklə, qeyd edilənlərdən bele bir nəticəyə gəlmək olar ki, istənilən inkişaf etmiş ölkə belə xarici mühitin təsirlərindən kənar qala bilmir. Onun bu və ya digər meyillərindən müxtəlif səviyyədə təsirlənir. Bu əsasda bazarın özünütəminat imkanlarının hansı səviyyədə olması diqqət mərkəzində saxlanılır. Çünki bu təsirlərin miqyası və burada istifadə ediləcək siyasətin istiqaməti həmin təsirlər altında müəyyən edilir. Bunu nəzərə alaraq ölkə üzrə əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal həcmində təhlili olduqca vacibdir. Bu istehlak bazarında mövcud olan çatışmazlıqların hansı məhsullar üzrə təzahür etdiyi haqqında aydın təsəvvür yaradır və bu sahədə dövlətin həyata keçirəcəyi siyasətin forma və metodlarını, istiqamətlərini müəyyən edir. Ölkə üzrə özünütəminat imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində vacib dövlət siyasətinin prioritetlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bunu nəzərə alaraq məqalədə milli iqtisadiyyatın vacib tərkib hissəsi kimi çıxış edən aqrar sektor üzrə əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal olunan həcmi öz əksinin tapmışdır. Odur ki, idxalın həcminə diqqət etməklə, müəyyən təhlillərin aparılmasını və istehlak bazarında idxal, ixrac əməliyyatlarının zəruriliyini ön plana çəkmək məqsədilə cədvəl 1-də yer alan, illər üzrə müvafiq statistik məlumatların təhlilinə diqqət etmək əhəmiyyətlidir.

Cədvəl 1. Əsas növ kənd təsərrüfatı, o cümlədən ərzaq məhsullarının idxalının dinamikası

Məhsullar	İllər									
	2015		2016		2017		2018		2019	
	Miqdar	Məbləği min ABS dollarları	Miqdar	Məbləği min ABS dollarları	Miqdar	Məbləği min ABS dollarları	Miqdar	Məbləği min ABS dollarları	Miqdar	Məbləği min ABS dollarları
İribuynuzlu heyvan əti,	5,059.3	10,899.7	5,257.9	13,782.6	9,255.4	26,472.6	8,326.8	25,208.9	8,810.5	28,092.0
Quş əti məhsulları	7,372.7	6,240.9	24,435.4	20,366.9	25,829.6	31,493.5	34,091.3	38,769.9	37,713.4	43,818.1
Süd və qaymaq	8,835.2	5,761.7	5,463.1	8,034.1	8,872.9	14,344.2	9,511.4	12,652.5	9,022.7	14,374.4
Quş yumurtası,ədəd	51,381.3	8,609.1	46,132.9	6,213.7	40,516.8	10,377.3	54,876.2	10,262.5	20,576.0	4,731.8
Kartof	124,763.8	11,204.9	183,005.4	33,792.8	160,407.4	33,046.9	151,232.2	38,642.1	193,016.7	51,816.0
Təzə tərəvəz	25,489.9	6,149.3	45,894.2	18,268.2	28,083.2	15,241.6	16,496.9	9,162.6	19,457.8	10,478.8
Təzə meyvə	57,881.1	33,299.5	72,165.1	63,572.1	74,939.2	67,129.8	106,583.1	96,660.2	110,327.1	112,997.4
Çay	7,460.8	16,319.9	12,609.3	44,730.5	13,585.4	53,984.1	12,957.8	49,807.3	14,095.9	55,049.0
Buğda	1,353.1	296,831.0	1,599.6	295,017.5	1,274.4	227,167.8	1,080.9	205,968.1	1,585.0	340,533.1
Qarğıdalı,	181,652.7	31,202.6	90,875.9	17,198.3	97,666.3	19,241.9	51,724.4	12,142.9	71,068.9	18,434.6
Düyü	26,638.8	8,031.5	48,185.7	31,794.9	51,060.2	35,963.2	49,826.1	36,431.2	48,654.6	38,746.5
Meyvə, tərəvəz konservi	19,191.3	16,514.4	13,159.8	21,944.8	16,076.7	26,406.5	17,463.5	28,593.9	20,265.7	34,314.0
Meyvə, tərəvəz şirələri	4,162.1	4,245.3	4,108.3	3,259.4	2,462.8	2,625.3	3,150.5	3,689.6	3,257.3	4,707.3
Tütün	3,053.1	10,333.1	1,659.1	6,223.4	2,555.2	6,472.7	3,494.7	13,190.3	6,299.2	46,171.4

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

İstehlak bazarında konyuktur dəyişikliyin əsas səbəbi idxal əməliyyatlarının həcmində baş verən dəyişikliklərdən irəli gəlmişdir. Burada idxalın həcmində baş verən artımlar əmtəə qrupları üzrə istehlak bazarında təminatın artmasına bu əsasda qiymətlərin stabiliyinin qorunub saxlanılmasına imkan verir. Son beş ildə idxalın həcmində baş verən dəyişikliklərin təhlili göstərir ki, 2015-ci illə müqayisədə bir çox məhsullar üzrə yerli özünütəminat imkanlarının genişləndirilməsi hesabına idxalın həcmi azalsada, digər məhsullar üzrə bunun əksini müşahidə edilir. Belə ki, iribuynuzlu heyvan əti istehsalında 74,1 faiz, dəyər ifadəsində isə təxminən 2,6 dəfə artım müşahidə edilmişdir. Analoji hal süd və süd məhsulları və kartof idxalında da öz əksini tapmışdır. Baza ili ilə müqayisədə süd məhsulları üzrə idxal 2,1 faiz, kartof üzrə 54,5 faiz artmışdır. Eyni dövrlə müqayisədə idxalı azalan məhsullar sırasında quş yumurtası, qarğıdalı, meyvə və tərəvəz məhsullarından alınan şirələr diqqət çəkir. Müqayisəsi aparılan dövrdə quş yumurtası üzrə idxal həcmi təqribən 60 faiz azalmışdır. Dəyər ifadəsində bu azalma baza ili ilə müqayisədə təqribən 54,6 faiz təşkil etmişdir. Dənli bikiələr üzrə əsaslı paya malik qarğıdalı məhsulların həcmindəki azalma 60,8 faiz, meyvə və tərəvəz məhsullarından alınan şirələr isə 21,8 faiz olmuşdur. Bu hal yerli istehsalın stimullaşdırılması istiqamətində atılan vacib iqtisadi qərarların istehsalın yüksəldilməsinə səbəb olması hesabına nail olunmuşdur. Beləliklə son beş ilin statistik rəqəmlərinin təhlili bizə istehlak bazarında əsaslı dəyişikliyin olması haqqında obyektiv məlumat verir. Sözügedən dövrdə istehsalın real və dəyər ifadəsində təhlili iqtisadi artımın yerli istehsal hesabına idxalın əmtəə strukturunun əsaslı azalmalara səbəb olduğunu deməyə imkan verir.

Cədvəl məlumatlarının təhlili həmçinin bir qrup məhsullar üzrə xüsusilə kartof, təzə meyvə və tərəvəz üzrə idxaldan asılılığın artdığını göstərir. Ancaq bu məhsullardan, kartof o cümlədən tərəvəz üzrə müqayisəli üstünlük prinsipi əsas götürülərək, mövsümə uyğun olaraq istehlakdan çox istehsal edilən hissənin ixrac edilməsi, istehlak bazarında məhsullar üzrə müəyyən mənada idxaldan asılılığı artırmışdır. Ancaq bu o qədərdə ciddi hal hesab edilmir, əksinə bazar qiymətlərinin daha da enməməsi istehlakçı maraqlarının qorunub saxlanılması məqsədilə bu siyasət effektiv iqtisadi siyasət kimi ayırd edilir. İdxalın dəyər ifadəsində artmasına təsir edən digər amil burada dünya bazar qiymətlərinin dəyişməsi ilə əlaqəlidir. Göründüyü kimi miqdar ifadə də ciddi artımlar olmadığı halda, dəyər ifadəsində artımlar müəyyən qədər

çoxdur. Beləliklə qeyd edə bilərik ki, bazarın inkişafı onun təminat səviyyəsinin özülü kimi çıxış edən istehsal sahələrindən asılı olduğundan burada istehsalın davamlılığı daim göz önünə alınmalıdır.

Məlumdur ki, milli ərzaq siyasətində, əhəlinin etibarlı ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi prioritet məsələ kimi qarşıya qoyulur. Siyasətin hansı səviyyədə həyata keçirilməsi isə, ölkənin kənd təsərrüfatı imkanlarından hansı səviyyədə yararlanma bilməsindən asılıdır. Ölkə əhalisinin kənd təsərrüfatı mənşəli ərzaq məhsulları ilə etibarlı, yüngül və qida sənayesini isə xammal ehtiyatları ilə lazımı səviyyədə təmin edilməsi kənd təsərrüfatında xammal emal edən sahələrin inkişaf səviyyəsindən bilavasitə asılıdır (Abbasov V 44). Bu baxımdan mütərəqqi iqtisadi inkişafı təmin edən ölkəmiz, öz istehsal imkanlarını səfərbər etməklə, dayanıqlı ərzaq kompleksinin yaradılmasında maraqlıdır. Bilindiyi üzrə, dayanıqlı ərzaq kompleksinin yaradılması istehlak məhsulları bazarında yüksək qidalılıq keyfiyyətinə malik olan məhsulların mövcudluğuna şərait yaradır. Burada istehlakçıların keyfiyyətli və tam şəkildə ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi, ölkənin iqtisadi-siyasi imkanları ilə əlaqələndirilir. Belə ki, ərzaq kompleksinin formalaşması prosesinin qlobal xarakter daşması həm əhəlinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması baxımından, həm də ölkənin iqtisadi-siyasi mövqeyinin gücləndirilməsi sarıdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bundan başqa, ərzaq kompleksinin yaradılması və hərtərəfli inkişafı, istehlak məhsulları bazarında istehsal olunan məhsulların texnoloji əsaslarla yeni formada realizasiyasını təmin etməyə imkan verir [5. s.23]. Bu isə xarici bazardan idxal olunan məhsulların nəzərə çarpacaq həcmdə azalmasına səbəb olur.

Ümumiyyətlə xarici mühitin təsirlərinin kəskinləşdiyi bir vaxtda, istehlak məhsulları bazarının dayanıqlı inkişafını təmin etmək olduqca vacibdir. Kənd təsərrüfatının təbii-iqlim şəraitində asılılığı, istehsalın mövsümlük xüsusiyyəti və bunun kimi aqrar sektorun spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn çoxsaylı amillərin nəzərə alınaraq istehsalın fasiləsizliyini təmin etmək asan olmur. Odur ki, aqrar sektorun spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn təsirlərin nəzərə alınması, yeni mülkiyyət münasibətlərinin xarakterinə uyğun istehsal əlaqələrinin təşkili zərurətini artırır. Son illər istər istehsal təyinatlı xammal ehtiyatları arasında, istərsə də ümumi ehtiyatların həcmindəki azalmalar bazar qiymətləri üzərində təsirsiz qalmamışdır. Bununla yanaşı sənayenin sürətli inkişafı, bu sahədə əmək məhsuldarlığının yüksək

liyi, əmək ehtiyatlarına olan tələbi artırmaqla, aqrar sektor və sənaye sahələri üzrə gəlirlər arasında daha əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər yaratmışdır. Dövrüyyədə olan pul kütləsinin, yığımların həcmnin artımı, əmtəə dövrüyyəsinin və pul tədaviyünün sürətlənməsi istehlak məhsulları bazarında balansın qorunub saxlanılmasını günbəgün çətinləşdirmişdir. Odur ki, istehlak bazarında məhsul qrupları üzrə tələb-təklif arasında disproportsi-

yanın dərinləşməsinin qarşısının alınması, aqrar siyasətin zəruri istiqaməti kimi müəyyən edilmişdir. Bu əsasda bazar qiymətlərinin tarazlaşdırılması və istehsalçıların gəlirlərinin yüksəldilməsi məqsədi ilə, istehlak bazarında izafi məhsulların ixrac olunan həcmnin yüksəldilməsinə diqqət artırılmışdır. Bunu son beş ilin statistik məlumatlarından aydın müşahidə etmək olur.

Cədvəl 2. Əsas növ kənd təsərrüfatı, o cümlədən ərzaq məhsullarının ixracının dinamikası, tonla

Məhsullar	İllər									
	2015		2016		2017		2018		2019	
	Miqdar	Məbləğ min ABŞ dolları	Miqdar	Məbləğ min ABŞ dolları	Miqdar	Məbləğ min ABŞ dolları	Miqdar	Məbləğ min ABŞ dolları	Miqdar	Məbləğ min ABŞ dolları
Kartof,	36,712.0	20,950.2	38,229.4	15,789.1	57,597.2	25,821.6	66,563.4	29,627.5	61,785.1	26,851.8
Təzə tərəvəz	83,312.5	70,690.5	124,511.0	113,186.6	229,697.2	184,207.6	233,332.4	202,811.9	221,195.1	214,130.2
Təzə meyvə	172,980.9	220,087.2	214,349.9	243,434.9	260,700.2	291,965.9	319,187.9	324,780.7	336,342.0	361,368.3
Çay	4,287.5	19,501.5	1,137.7	6,178.8	1,735.0	10,232.7	1,367.0	9,373.9	1,505.9	9,510.3
Buğda unu	57.0	20.5	24.0	7.2	11.0	9.7	1,207.1	325.8	724.3	185.7
Şəkər	220.8	212,087.9	108.4	62,030.0	61.2	39,515.1	44.1	24,974.7	62.1	26,880.1
Meyvə tərəvəz konserv	2,880.1	3,945.7	5,768.3	5,150.0	5,962.5	5,207.3	6,688.7	7,753.6	6,927.8	9,190.3
Meyvə, tərəvəz şirələri,	6,727.2	6,911.0	6,121.2	6,264.9	9,627.2	10,264.2	7,487.2	9,672.8	9,870.2	11,183.6
Tütүн	1,944.4	7,431.8	2,217.9	7,982.7	4,586.3	14,265.7	4,175.7	12,730.2	6,488.5	13,598.0

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 2-nin məlumatlarının təhlili göstərir ki, müqayisəsi aparılan illər ərzində əsas növ kənd təsərrüfatı, o cümlədən ərzaq məhsullarının dinamikası dəyişkən olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə müəyyən qrup məhsullar üzrə ixracın həcmində artımları baş versədə, digər qrup əsas məhsullar üzrə azalmalar baş vermişdir. Bucür məhsullardan fiziki çəkidə kartof 69,4 faiz, təzə tərəvəz 2,7 dəfə, təzə meyvə 95,4 faiz artmışdır. Analoji hal dəyər ifadəsində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, dəyər ifadəsində kartof üzrə artım 31 faiz, təzə tərəvəz üzrə 3 dəfə, təzə meyvə üzrə isə 64,1 faiz təşkil etmişdir. Bundan başqa baza ili ilə müqayisədə artımlar buğda unu, meyvə tərəvəz konservi, şirələri və tütүн üzrədə ötən dövrlə müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə çoxdur. Eyni dövrlə müqayisədə buğda unu ixracının həcmində 13,9 dəfə, təzə meyvə konservinin ixracında 2,4 dəfə, şirə ixracının dinamikasında 47 faiz və tütүн üzrə isə 3,34 dəfə artım qeydə alınmışdır. Dəyər ifadəsində bu artım buğda unu üzrə ötən dövrlə müqayisədə 9,3 dəfə, meyvə və konserv üzrə 2,4 dəfə, tütүн üzrə isə 83 faiz təşkil

etmişdir. Baza ili ilə müqayisədə cədvəldə göstərilən bütün məhsullar üzrə artım qeydə alındığı halda, yalnız çay və şəkər məhsulları üzrə fiziki çəkidə və dəyər ifadəsində azalma müşahidə edilmişdir ki, buda istehlak bazarı üçün ciddi iqtisadi təhdid kimi qiymətləndirilə bilinməz. Belə ki, ixracın sözügedən məhsullar üzrə azalmasına təsir edən amillər, həmin məhsullar üzrə ölkə üzrə istehlakın həcmindəki artımlarla əlaqəlidir. Göründüyü kimi son beş ildə əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında əhəmiyyətli artımlar baş vermişdir. Bu hal 2020-ci ilin statistikasında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, 2020-ci il ərzində respublikamızda qeyri-neft santonu üzrə ixracın dəyəri 1,9 milyard ABŞ dollar təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektoru üzrə əsas ixrac tərəfdaşlarımız içərisində Rusiya (691,0 milyon ABŞ dolları), Türkiyə (377,8 milyon ABŞ dolları), İsveçrə (224,8 milyon ABŞ dolları), Gürcüstana (127,6 milyon ABŞ dolları) xüsusilə fərqlənmişdir. Ötən dövrlə müqayisə aparıldığı zaman artımların kifayət qədər çox olduğunu görmək olur.

Beləliklə mövzu üzrə apardığımız tədqiqat göstərir ki, müəyyən məhsul üzrə eyni anda həm özünü təminat səviyyəsinin, həm də rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunması asan proses deyil. Ancaq bu məsələ eyni zamanda, bir medalın iki ayrılmaz üzü kimi çıxış edir. Belə ki, ayrı-ayrılıqda özünü təminat səviyyəsi ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına hədəflənsə də, rəqabət üstünlüyü yalnız hansı məhsulla iqtisadi üstünlüyün təmin edilməsi mümkündürsə, həmin məhsul üzrə inkişafı təmin edir. Məsələn kimi qeyd etmək olar ki, ölkəmizdə taxıl məhsulları üzrə rəqabət üstünlüyü olmadığı halda, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından bu məhsulun istehsalının yüksəldilməsinə ciddi ehtiyac var. Bu hal birdaha ölkənin istehlak bazarında ərzaq

məhsullarının fiziki və qiymət əyətərliyi təmin edilməsi sarıdan xarici ticarət əməliyyatlarının istehlak bazarı üçün nə dərəcədə vacib olduğunu ön plana çəkir. Odur ki, kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişaf meyillərinin tədqiqi göstərir ki, bazar əməliyyatlarında ticarət səmərəliliyinin yüksəldilməsi, məsələyə yeni aspektdən yanaşma tələb edir. Bunu nəzərə alaraq, qloballaşma mühitinin təsiri altında istehlak məhsulları bazarında baş verən müxtəlif istiqamətli dəyişiklərin bazara mənfi təsirinə qarşısının alınması, gözlənilən iqtisadi təhdidlərin minimuma endirilməsi, daxili bazarın qorunması istiqamətində həyata keçirilən siyasətin tərkib hissəsi kimi xarici ticarət əməliyyatlarının mühüm əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında «İstehlakçılarının hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19.08.1995 il. 113 nömrəli fərmanı.
2. Azərbaycan Respublikasında «Yeyinti məhsulları haqqında» qanunu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18.11.1999, 759 nömrəli fərmanı.
3. Salahov.V.S. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı. 2004. 504 s.
4. Abbasov.V.H. Aqrar iqtisadiyyat. Bakı.2017. 464 s.
5. Abbasov. İ.D. Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Bakı. 2013.
6. Qurbanov.A.A. Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri. Bakı.2017. 191 s.
7. Qasımlı.V.Ə. İqtisadi Modernizasiya. Bakı.2014. s 311
8. Məmmədov. N. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi. Bakı. 2005. 309 s.
9. Nağıyeva.V. Aqrar sahənin ixrac potensialı: təşkilati-idarəetmənin əsasları. Bakı. 2016. 279 s.
10. <http://www.agro.gov.az/az>
11. <https://www.stat.gov.az/>

Economic assessment of the role of foreign trade operations in the development of the consumer market

F.V.Süleymanov
Azerbaijan State Agricultural University

SUMMARY

Keywords: *external environmental factors, consumer market, self-sufficiency opportunities, level of self-sufficiency, non-oil sector, protection policy, import operations, export operations*

The expansion of the scope of the economic crisis in the world economy and the increase in geopolitical risks do not go unnoticed in the world economy. Given that the characteristics of the agricultural sector are determined by the nature of objective changes in the world economy. Then the economic assessment of foreign trade operations is very important in expanding the supply capacity of the consumer market. Therefore, increasing the level of local self-sufficiency of the market has a special place among the economic interests in the development of the market of agricultural consumer goods. It is very important to protect the national strategic interests of the country.

At present, the deepening of the integration environment of our Republic with the world countries, the consistent application of market principles in food supply, the modernization of the consumer goods market in the direction of a new sustainable food complex have become an objective reality. This, of course, increases its relevance under the influence of various trends in the world economy. As noted in the study, a large number of urgent state support policies in this area are

currently being covered in our country. In this regard, it benefits from the positive effects of foreign trade operations to ensure the physical and price affordability of products in the domestic market.

Экономическая оценка роли внешнеторговых операций в развитии потребительского рынка

Ф. В. Сулейманов

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: факторы внешней среды, потребительский рынок, возможности самодостаточности, уровень самодостаточности, нефтегазовый сектор, политика защиты, импортные операции, экспортные операции

Расширение масштабов экономического кризиса в современной мировой экономике и рост геополитических рисков не остаются незамеченными в мировой экономике. Учитывая, что характеристики аграрного сектора определяются характером объективных изменений в мировой экономике, экономическая оценка внешнеторговых операций очень важна для расширения возможностей обеспечения потребительского рынка. Поэтому повышение уровня местной самообеспеченности рынка занимает особое место среди экономических интересов в развитии рынка сельскохозяйственных потребительских товаров. Этот вопрос очень важен для защиты национальных стратегических интересов страны.

В настоящее время объективной реальностью стали углубление интеграционной среды нашей республики со странами мира, последовательное применение рыночных принципов в поставках продуктов питания, модернизация рынка потребительских товаров в направлении нового устойчивого продовольственного комплекса. Это, безусловно, повышает его актуальность под влиянием различных тенденций в мировой экономике. Как отмечается в исследовании, в настоящее время в нашей стране проводится большое количество срочных мер государственной поддержки в этом направлении. В этом отношении извлекается выгода из положительного эффекта внешнеторговых операций для обеспечения физической и ценовой доступности продукции на внутреннем рынке.

Redaksiyaya daxilolma: 16.05.2021

Çapa qəbul olunma: 25.05.2021

HUMANİTAR

UOT: 37

AZƏRBAYCANDA MƏNƏVİ TƏRBIYƏNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Y.Ə.Aslanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: *mənəvi davranış, hiss, antropologiya, genetica, şüur, humanist*

Mənəvi tərbiyə - insanda mənəvi keyfiyyətlərin və mənəvi davranışın formalaşdırılmasına yönəlmiş sistem olaraq çıxış edir.

Mənəvi tərbiyə şəxsiyyətin aşağıdakı keyfiyyətlərinin formalaşmasını nəzərdə tutur: şəxsiyyətin əxlaqi şüurunu, mənəvi hissləri, mənəvi davranışın bacarıq və vərdişlərini.

Mənəvi tərbiyə sistemi kompleks xarakter daşıyır:

1. Mənəvi sima. Bu hər bir insanda məktəbəqədər yaş dövründən başlayır və bir insanın ömrü boyunca tərbiyə prosesində formalaşır, təkmilləşir və s. Uşaqda erkən yaşlardan humanistlik, dözümlülük, mərhəmət və s. hisslərin formalaşdırılması çox vacibdir.

2. Düzgün mənəvi mövqe. Uşaq yaşlarından başlayaraq insanda iradənin möhkəmlənməsi, müxtəlif həyati çətinlikləri dəf etmək bacarığının formalaşdırılması, xeyir və şəri seçmək kimi bacarıqların aşılması nəzərdə tutulur.

3. Mənəvi hisslər. Məsuliyyət hissi, vətəna, xalqa, torpağa sevgi, böyüklərə hörmət və s. nəzərdə tutulmuşdur.

4. Mənəvi davranış. Cəmiyyətin qoyduğu mənəvi tələblərə uyğun olaraq öz davranışının formalaşdırılması, nəzakətli olmaq, yaşadığın cəmiyyətin prinsiplərinə müvafiq hərəkət etmək və s.

Mənəvi tərbiyənin sistem şəklində insana təsir göstərməsinə aydınlıq gətirilməsi ilə yanaşı bir məqamı da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, biz Şərqi xalqları qrupuna daxil olduğumuz üçün, bizdə mənəvi dəyərlər, əxlaqi məsələlər kimi anlayışlar əsrlər boyunca çox ciddi məsələlər olaraq qəbul edilmişdir. Bu sahədə istər şifahi xalq ədəbiyyatında, istər adət ənənəmizdə, istərsə etiqad etdiyimiz dinimizdə yetərinə nümunələr göstərmək olar. Daim bu dəyərlərimiz gündəmdə olmuş, müxtəlif tarixi şəraitdə və ayrı-ayrı elm sahələrinin alimləri tərəfindən tədqiq edilmişdir və edilməkdədir. Elmi ədəbiyyatda, müasir və klassik əsərlərin tədqiqi bunu göstərir ki, mənəvi tərbiyənin mahiyyətini düzgün dərk etmək üçün əxlaqın necə yarandığını bilmək zəruridir. (1)

Fəlsəfi, pedaqoji ədəbiyyatda əxlaqın mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi alimlər iddia edirlər ki, insan ictimai varlıqdır,

onun fəaliyyəti də ictimai mühitlə, ictimai qaydalarla təyin edilir. İctimai varlıq olan insanın əxlaqi öz başlanğıcını həyatdan alır. Buna görə əxlaq ictimaidir.

Digər qrup alimlərə görə insan hər şeydən əvvəl canlı varlıqdır, canlı orqanizmdir, onun yaşayış tərzini canlı təbiət qanunları əsasında baş verir. İnsan da başqa canlılar kimi doğulur, mübarizə aparır və ölür. İctimai mühit yalnız insan nəslinin yaşaması, artıb – törəməsi üçün şərait olmaqla kifayətlənmir, bioloji prosesin baş verməsinə heç cürə mane olmur, əksinə, özü insanın bioloji prosesin fəaliyyət göstərməsini təsdiq edir. Ona görə də əxlaqın mənşəyini yalnız insanlarda deyil, bəşər cəmiyyətindən daha qədim olan həyatın özündə axtarmaq lazımdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları zoopsixologiya elminin yaranmasını zəruri sayır, heyvanlarda da davranış qaydalarının normalara müvafiq olmasını təsdiq etməyə çalışır.

Elmi antropologiya əxlaqın mənşəyini insanların özündə, onların bir-birinə münasibətlərində axtarır. İnsan ali varlıqdır. İnsanı heyvanlardan, canlı varlıqlardan fərqləndirən onun şüurudur. İnsan əmək prosesində inkişaf etmişdir. Əməklə birlikdə başlanmış olan təbiət üzərindəki hökmranlıq irəli atılan hər bir yeni addımda insanın baxış dairəsini genişləndirmişdir. İnsan öz ağılı gücü ilə bütün varlıqlar üzərində hakim olmuşdur.

İnsanlar özlərinin əxlaqi baxışlarını sinfi vəziyyətlərinin əsası olan əməli münasibətlərdən, yəni istehsalat və mübadilənin baş verdiyi iqtisadi münasibətlərdən əldə etmişlər. Əxlaq qaydalarının yaranma tarixini bilmək, yeri gəldikcə şagirdlərə həmin qaydalar haqqında məlumat vermək, əsrlərin dərin qatlarından bizə gəlib çatan mütərəqqi davranış qaydalarını mühafizə etməyi öyrətmək müəllimlərin başlıca vəzifələrindən biridir. Məsələn, yaşlı nəslə hörmət elə-belə yaranmamışdır. Yaşlı nəsil gənc nəslə tərbiyə edib yetişdirməyə borclu olduğu kimi gənc nəsil də yaşlı nəslə hörmət etməyə borcludur.

Qadına ehtiram etmək də ən qədim əxlaq qaydalarındandır. Qadına hörməti, humanist baxışı Məhəmməd peyğəmbər qanun şəklində salmışdır. O, deyirdi ki, "Behişt anaların ayaqları altındadır".

Qonaqpərvərlik də ata-babalarımızın yaratdığı və səylə nəsilərdən – nəsilərə estafet verdiyi davranış qaydalarındandır. Hələ qədim zamanlarda qonağa hörmət etmək qaydalara daxil edilmişdi.

Beləliklə, əxlaq insan cəmiyyətinin məhsuludur və insan birliyində yaranmış normalar, tələbatlar əsasında meydana gəlmişdir. İnsanlar əmək prosesində, habelə istirahət vaxtı müəyyən qaydaların yerinə yetirilməsinə ehtiyac duyduqları vaxtdan davranış normaları formalaşmağa başlamışdır.

İnsan əmək prosesində təbiətlə qarşılıqlı əlaqəyə girərək öz fəaliyyəti sayəsində təbiətlə özü arasında maddələr mübadiləsi yaradır. İnsan əmək alətləri vasitəsilə təbiətdən öz yaşayışı üçün yararlı şeyləri tapır və ondan məqsədlə istifadə edir. Əmək prosesinin sonunda əldə nəticə, hələ proses başlamazdan əvvəl xəyalən insanın təsəvvüründə mövcud olur. İnsan təbiətin verdiyi şeyin şəklini dəyişdirməklə qalmır, şeydə o öz şüurlu məqsədini də həyata keçirir.

Deməli, əxlaqın mənbəyi, başlanğıcı əməkdir. Əxlaq ibtidai insanın icmanın başqa bir üzvünə münasibətini bildirmək zəminində yaranmış, onun nəyi etmək, nəyi etməmək kimi təsəvvürlərini əks etdirmişdir.

Bəşəriyyətin mənəvi inkişafı ümümbəşər əxlaqına doğru getdiyi bir zamanda Yer adlı planetimizdə gedən proseslər qanlı mübarizə aparır. Burada Qərb və Şərq, xristian və müsəlman məsələsi meydana çıxır. Qərbin güclü dövlətləri Şərqi parçalamağa çalışır, xalqların qırğına səbəb olur. Halbuki dünyada mövcud olan səma kitablarının heç birində Şərq-Qərb söhbəti yoxdur. Ən cavan din olan İslam və onun müqəddəs kitabı “Quran” – da insanların bərabərliyindən, qardaşlığından, azadlıqından söz açılır. Məhz buna görədir ki, ümümbəşər əxlaqi azadlıq və sosial bərabərlik, səadət və sülh uğrunda çoxəsrlik mübarizədə xalq kütlələrinin yaratdığı normaları özündə əks etdirir. Ümümbəşər xalqların mənafeyini kollektiv və şəxsi mənafeyi ahəngdar şəkildə birləşdirib humanist mahiyyət kəsb edir, adamlar arasında əsl insani münasibətlərin yoldaşcasına həyata keçirilməsini və qarşılıqlı yardımın, bərabərliyin gözlənilməsinin zəruri olduğunu əsaslandırır. Ümumi bəşəri əxlaq qaydaları ilə bir yerə sığmayan nə varsa hamısını fəal sürətdə rədd etməyə, yüksək mənəvi ideallar uğrunda təkidlə mübarizə aparmağa sövq edir.

Ümümbəşər əxlaqi zəhmətkeş bəşəriyyətin mənafeyini, ideallarını ifadə edərək adamların münasibətlərində yeni keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Lakin bu o demək deyil ki,

adamlar arasındakı münasibətlərdə ziddiyyət və mübahisələr yoxdur. Əksinə, hazırda aşkar olur ki, xeyir və şər tamamilə başqa sosial xüsusiyyətə malik və prinsip etibarlı ilə yeni humanist əsaslarda inkişaf edir, köklü şəkildə kollektiv və şəxsi mənafeyin vahidliyi şəklində formalaşır.

Mənəvi tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri milli mənlilik şüurunun formalaşdırılmasıdır. XX əsrin son illərində aşkarlıq və demokratiyanın təsiri ilə ayrı-ayrı xalqlar kimi Azərbaycan xalqı da öz kökünə, tarixinin açılmamış səhifələrinə müraciət edərək xalqın tarixi kökləri, tariximizin bəzəyi olan görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini öyrənir, milli özünüdərkini, milli özünüdərsini, milli özünəməxsusluğun bütün əlamətlərini aşkar etməyə çalışır. Milli rəmzlərə, adətlərə, ənənələrə yeni həyat verilir, dini etiqadlar, müqəddəs bayramlar xalqın özünə qaytarılır. Bu qayıdışda yeni bir ruh, yeni təfəkkür, yeni mənəviyyət öz əksini tapır. Milli həyatın emosional, psixoloji və mənəvi tərəfləri daha da zənginləşir. Bu çox mürəkkəb, gərgin mübarizələrlə zəngin və göz yaşları ilə dolu olan özünə, öz kökünə qayıdış, dirçəliş prosesi məktəbli gənclərin gözləri qarşısında və onların fəal iştirakı zəminində baş verir. Hər bir ləyaqətli, dəyanətli, vətənpərvər gənc özünün əməli fəaliyyəti, təlim mənafeyi ilə, millətin adı və varlığı ilə fəxr edir, milli xarakter, milli psixologiya və milli mənəviyyətin qol – qanad atmasına şərait yaradır.

Milli mənlilik şüuru hər bir millətin varlığının, milli özünüdərk və özünüdərsinin, milli ləyaqətin və ümümbəşər keyfiyyətlərinin məcmu-yudur. Milli mənlilik şüurunun komponentlərinə millətin adı, varlığı, dili, dini, xarakteri, adət və ənənələri, psixologiyası, mənəviyyəti, mədəniyyəti və s. sahələr daxildir. Bu komponentlərin məktəbli gənclərin mənəvi şüur və davranışında təzahürü milli mənlilik şüurunun formalaşması və tərbiyə olunmasıdır. Belə bir formalaşma və tərbiyə olunma həm təlim, həm də sinifdənkənar tədbirlərdə ictimai faydalı əmək prosesində baş verir.

Mənəvi tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri də vətənpərvərlikdir. Xalqımızın vətənə, doğma yurda məhəbbəti və bağlılığı öz peşələrini onun folklor nümunələrindən, böyük söz ustalarının əsərlərindən, dövlət xadimləri və sərkərdələrinin, qəhrəmanlarının nümunələrindən alır.

Söz dünyasının korifeyləri -Xaqani, Nizami, Tusi, M.Əvhədi, Ə.Təbrizi, Xətai, M.Füzuli, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, A.Səhhət, S.Vurğun və b. Vətəni, onun gözəlliyini vəsf etmiş, gəncləri Vətən torpağının qədrini bilməyə, göz bəbəyi

kimi qorumağa çağırmışlar. Ona görə ki, “insan hissələri içərisində ən müqəddəsi, bəlkə də irsi, fitri mahiyyət daşıyanı, insanı inkişafa, yaradıcılığa təhrik edən Vətən sevgisidir”, vətənpərvərlikdir. Vətən məhəbbəti, torpağa bağlılıq Azərbaycan oğlu və qızının həyat nəfəsidir. Bu bir həqiqətdir ki, öz arxasında xalqın, Vətən torpağının qədrini, onun həyat və mübarizə qabiliyyətlərini dərk edən hər bir azərbaycanlı oğlu və qızı döyüş meydanında yorulmur, odlar, alovlar içərisindən keçərək Vətən torpağının gələcəyi, xalqın şərəf və şöhrəti, namus və qeyrəti naminə mübarizə aparır.

Vətən torpağı naminə, xalqımızın mənəvi varlığı və birliyi uğrunda mübarizə qəhrəmanlıq, mərdlik məktəbidir. Madam ki, insan ömrünün ən böyük zinəti, onu yaşadan qüvvə vətənpərvərlik hissəsidir, “bu hissə gənclərin təlim-təbiyəsinin əsas ruhu, çırpınan ürəyi, düşünən beyni olmalıdır”. Bu müqəddəs və ülvi mənəvi hissənin tərkib hissəsi hərbi vətənpərvərlikdir.(4)

Gənclərimiz tarixi öyrənməklə onun mərdlik, qəhrəmanlıq ənənələrini bu gün igidlik və mərdlik nümunələri ilə qaynaq edib xalqımızın mübarizəsi ilə fəxr etməlidirlər. Bu gün məktəblilərimiz H.Cavid, Y.Vəzir, M.Kazimbəy, A.Bakıxanov, Əhməd bəy Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə irsinə, İslam dəyərlərinə, Quranın surələrinə, Məhəmməd peyğəmbərin, həzrət Əlinin kəlamlarına daha çox müraciət etməlidirlər.

Xalqın mənəvi tərəqqisində şəxsiyyətlər, xüsusilə görkəmli rəhbərlər çox böyük rol oynayırlar. Atatürk deyirdi ki, böyük şəxsiyyətləri olmayan millət iqtisadi cəhətdən nə qədər güclü olsa da, müəyyən fəlakət, sarsıntı qarşısında məhv olub gedər. O şəxsiyyətlər böyük və görkəmlidirlər ki, onlar tarixi zərurəti, cəmiyyətin inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarını düzgün dərk edir və kütlələrin əməli fəaliyyətini həmin istiqamətə yönəldirlər, kütlənin mənəvi-siyasi birliyinə nail ola bilirlər, xalqı öz arxasınca cəbhəyə apara bilirlər. Belə şəxsiyyətlərdən biri də H.Əliyevdir. O, xalqın birliyini yarada bilmiş, xalqda düşməne qarşı nifrət oyatmış, xalqın yekdil mübarizəyə qalxmasını təmin etmişdir. H.Əliyev Qarabağ düyünü İsgəndərin kəbir qılını ilə biləcəksə, xalq ona ədəbiyyat heykəli ucaldıb, böyük şairimiz H.Cavidin dili ilə deyəcəkdir:

Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü. (3)

Suverenliyimiz yolunda, ərazi bütövlüyümüz uğrunda mübarizədə erməni təcavüzünə ədalətli müharibədə qalib gəlmək üçün mənəvi katarsis keçirməli, əxlaqı kamilliyə nail olmalı, işimiz haqqdır, biz qalib gələcəyik kimi mənəvi

əqidə prinsipinə əsaslanmalıyıq. Bu ədalətli mübarizədə hər bir şagirdin milli mənliliyi, milli iftixarı özünü göstərməlidir.

Azərbaycan xalqı öz genetikası və milli mənsubiyyətinə görə Şərqi xalqlarına mənsubdur. Mənəvi dəyərlər, insan mənəviyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillərin dərin fəlsəfi anlamları vardır. Belə ki, Şərqi mədəniyyəti və müxtəlif tarixi zaman kəsiyində fəaliyyət göstərən təhsil ocaqları konkret parametrlərlə fəaliyyətini təmin etmişdir. Bu mürəkkəb bir prosesin nəticəsi olmuşdur. Bu məktəblər insan mənəviyyətinin öyrənilməsi və tədqiqində Azərbaycan xalqının inkişaf yolunu müəyyən etmişdir.

Əbu Hənifə ibn Sabit (hicri 699 -767-ci illər), Malik ibn İdris Əş – Şəfai (hicri 767-81), Abdulla Əhməd ibn Həmbəl Əş-Şəyban (780-855) belə məktəblərin ilk yaradıcıları hesab olunur. Onların əsərlərində tərbiyənin mühüm tərkib hissələri, xüsusilə əxlaqı, hüquqi, əmək, fiziki, mənəvi, ekoloji hissələrin formalaşmasına xidmət edən çox dəyərli müddəalar öz geniş əksini tapmışdır. Bu vaxta qədər yazılan əsərlərdə tərbiyənin tərkib hissələrinin ilk nümunəsi K.Marxın Cenevrə konqresinə göndərdiyi tezislər hesab edilir. Bizcə tərbiyə məsələlərinin bütün cəhətlərinin araşdırılması lazımdır.

İsveçrə şərqşünası A.Mets yazır ki, əsası Abdulla Əhməd ibn Həmbəl Əş-Şəyban tərəfindən qoyulan Həmbəli məktəbinin görkəmli nümayəndələri 934-cü ildə hər gün Bağdad küçələrinə çıxaraq ədəbsizliyə qarşı çıxır, kübarların tərbiyəsiz hərəkətlərini tənqid edir, qadınların əxlaq qaydalarına riayət etmələrinin qayğısına qalır, oğlan və qızların tərbiyəsində müəyyən edilmiş qaydalara riayət edilməsini tələb edirlər.

Adı çəkilən islam hüquq məktəblərini əslində mənəvi tərbiyə məktəbi adlandırmaq olar. Bu məktəbin ən layiqli davamçıları isə çoxdur. Onların hamısının əsərlərindəki mənəvi normaları pedaqoji məzmununda tədqiq etmək mümkün sayıla bilməsə də bir qisminə münasibət bildirmək çox böyük fayda verir. Məsələn, N.Tusinin mənəvi tərbiyə məktəbinə müraciət etmək, onu pedaqoji prosesə gətirmək, yetişən nəslin əxlaqı – mənəvi cəhətdən saflaşdırılması üçün intəhasız dərəcədə əhəmiyyətlidir. Təsiyə görə yalnız mənəvi normaların toplusu əxlaqın saflaşdırılmasını təmin edə bilər. Məhz ona görə də Tusi nəfs qüvvələrinin tənzimlənməsinə elə yanaşır, onları elə sistemə salır ki, onlar geniş bir kompleks imkanlar yarada bilsin. Klassik örnəklərdəki mənəvi tərbiyə sisteminin bir nümunəsi kimi biz N.Tusinin mənəvi tərbiyə sisteminin bir neçə komponentini təqdim etmək istəyirik.

Azərbaycan xalqının və eləcə də bütün şərq dünyasının ən görkəmli dühalarından olan Xacə Nəsirəddin Tusi (1201-1274, bəzi mənbələrə görə 1200-1274) dünyəvi elmlərin demək olar ki, hamısından hali olmuş və onların əksəriyyətinə aid müxtəlif xarakterli əsərlər yaratmışdır. Tusinin əsərləri içərisində yer üzünün əşrəfi olan insanın doğulduğu gündən, dünyasını dəyişdiyi günə qədər hansı əxlaqi mənəvi normalara malik olmağı və həyatını bu normalar əsasında qurmağı, hansı insani keyfiyyətlərə yiyələnməyi öyrətmək baxımından ensiklopedik bir xarakter daşıyan “Əxlaqi – Nasiri” əsəridir.

Bizim fikirimizcə “Əxlaqi – Nasiri” əsəri “Quran”dan sonra insan həyatında düzgün mövqə tutmağa istiqamətləndirən ikinci müqəddəs əsərdir. “Əxlaq elmi” adlandırdığı bu kitabda Tusi ilk dəfə olaraq elmi şəkildə əxlaqın saflaşdırılmasının əsaslarını müəyyənləşdirir. O, bu əsasları ilkin “insani-nəfs adlandırır. “İnsani-nəfs” elə bir sadə cövhərə deyilir ki, özü də daxil olmaqla

ağlın dərk etdiyi hər nə varsa, hamısı onun sayəsində olur, xalqın çoxunun “insan” adlandırmağı bu hissi bədəndə nə kimi dəyişiklik və fəaliyyət baş verirsə hamısı onun qüvvə və təsiri nəticəsində əmələ gəlir. O cövhər nə cisimdir, nə də cismani, o, hiss orqanlarının heç biri ilə hiss edilə bilməz. “İnsani-nəfs qüvvələrinin sayı üçdür: - “Birinci nəbat-nəfs, onun təzahür formaları bitki fəsilələri, heyvan növləri və insan şəxsləridir, ikinci heyvani-nəfs, o heyvanlara və insanlara aiddir, üçüncü insani-nəfs. İnsan növü bunun vasitəsilə başqa heyvanlardan fərqlənir. Bu nəfslərin hərəsi bir neçə qüvvəyə malikdir ki, bu qüvvənin də özünə xas bir əməli və hərəkətverici vəzifəsi vardır. (2)

Mənəvi tərbiyə problemi hər dövr üçün aktual məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Müasir Azərbaycan elmində müxtəlif istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlar çərçivəsində bu məsələyə dair bir çox dəyərli fikirlər söylənir, konsepsiyalar təqdim edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Talıbov Y. və b. Gənclərin mənəvi tərbiyə problemləri. Bakı, “Ünsiyyət” 1988.
2. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, 2009.
3. Cavidin ədəbiyyəti - HÜSEYN CAVID www.huseyncavid.az >
4. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyəsi zəruridir <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2016/yanvar/473894.htm>

Из истории исследования нравственного воспитания в Азербайджане

Асланова Егана Али

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: нравственное поведение, чувство, антропология, генетика, сознание, гуманист.

В статье исследуются вопросы нравственного воспитания в различные периоды времени. Духовно-нравственное воспитание оказывает системное воздействие на человека. Примеров тому достаточно в устной народной литературе, в наших традициях и религии. Одна из важных составляющих нравственного воспитания - патриотизм. Борьба за Родину, за духовное существование и единство нашего народа - это школа героизма и отваги. Наша молодежь, изучая историю прошлого и настоящего, должна гордиться борьбой нашего народа. Роль нравственного воспитания в этом плане незаменима.

From the history of the study of spiritual education in Azerbaijan

Aslanova Yegana Ali

SUMMARY

Key words: moral behavior, feeling, anthropology, genetics, consciousness, humanist

The article discusses the study of spiritual education at different times. Moral education affects a person in the form of a system. There are enough examples of this in the oral folk literature, in our traditions, in the religion we believe in. One of the important components of moral education is patriotism. The struggle for the sake of homeland, for the spiritual existence and unity of our people is a school of heroism and courage. Our youth should be proud of the struggle of our people by studying the past and modern history. The role of spiritual education in this way is irreplaceable

Redaksiyaya daxilolma: 15.05.2021

Çapa qəbul olunma: 25.05.2021

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSİYALARIN FORMALAŞMASININ TARİXİ ASPEKTLƏRİ

D.X.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Dunya.hasanova@inbox.ru

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, innovasiya, kapitalizm, investisiya*

Azərbaycan xalqı qədimdən öz çörəyini torpaqdan çıxarıb, halal zəhməti həmişə başucalıq, üzuağlığı kimi qəbul edib. Süfrələrə bolluq, bərəkəti bəxş edən əkinçi peşəsi ölkəmizdə şöhrətin, ən yüksək fəvqünə yüksəlib. Bu peşənin, bu minnətdar əməyin nəticəsi daim insanları aclıq fəlakətindən xilas etmiş, onlara ikinci həyat verərək yaşatmışdır. [2]

1969-1982-ci illərdəki fəaliyyəti dövründə Heydər Əliyev Azərbaycanda aqrar-sənaye kompleksinin yaradılmasına nail oldu. Məhz həmin dövrdə respublikada aqrar-sənaye kompleksi kimi qəbul edilmiş bu sahənin hər üç bölməsi yüksək sürətlə inkişaf etdi və onların inteqrasiyası təmin olundu.[3] Əlbəttə, belə yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün öncə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması təmin edilməli idi. Bu artım isə Heydər Əliyevin yüksək idarəçilik qabiliyyəti, tələbkarlığı, işgüzarlığı və əzmkarlığı, məsələn daim nəzarətdə saxlaması və problemə dərinədən nüfuz edərək onun elmi əsaslara söykənən həllini təşkil etməsi sayəsində mümkün oldu. Artıq 1974-1975-ci illərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artım sürətinə görə SSRİ-də ön sıraya çıxdı, hər il yeni uğurlar əldə edilməsi ənənə halını aldı. Bununla da Heydər Əliyev ittifaqa sübut etdi ki, onun rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqı kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində yeni zirvələr fəth etməyə qadirdir və bu sahəyə yönəldilən sərmayə qısa müddətdə öz bəhrəsini verir. Həyata keçirilən bu tədbirlər nəticəsində respublikamızda çoxsaylı quşçuluq fabrikləri, heyvandarlıq kompleksləri, yem sexləri, müasir texnika ilə təchiz edilmiş bitkiçilik müəssisələri yaradıldı və məhsul istehsalı yeni inkişaf mərhələsinə başladı.[1]

Qeyd etmək lazımdır ki, təməli 1998-ci ildə Heydər Əliyevin Yaponiyaya səfəri zamanı qoyulmuş Azərbaycan-Yaponiya əməkdaşlığı bu gün də müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. Yaponiya Hökuməti ilə imzalanmış Notalar Mübadiləsinə əsasən 1998-2011-ci illər ərzində 2KR layihəsi çərçivəsində Yaponiya Hökumətinin qrantları hesabına 863 kənd təsərrüfatı texnikaları, o cümlədən 297 ədəd taxılıyğan kombayn, 212 ədəd traktor və digər maşın və aqreqlər alınmış və fermerlərin istifadəsinə verilmişdir və bu istifadədən Tərəfdaşlıq Fonduna toplanmış vəsaitə əlavə olaraq 753 ədəd texnika, o cümlədən 130 ədəd taxılıyğan kombayn, 104 ədəd traktor və digər kənd təsərrüfatı maşınları alınmışdır. Bu texnikalar kənd təsərrüfatı istehsalının mexanikləşdirilməsində misilsiz rol oynamış və hazırda onların 340 ədə-

Tərəfdaşlıq Fonduna toplanmış vəsaitə əlavə olaraq 753 ədəd texnika, o cümlədən 130 ədəd taxılıyğan kombayn, 104 ədəd traktor və digər kənd təsərrüfatı maşınları alınmışdır. Bu texnikalar kənd təsərrüfatı istehsalının mexanikləşdirilməsində misilsiz rol oynamış və hazırda onların 340 ədədinin dəyəri icarəçilər tərəfindən tam ödənilməyindən özəlləşdirilərək onların şəxsi mülkiyyətinə verilmişdir.[5]

90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatının necə ağır olduğu hamıya məlumdur. Siyasi qarmaqarışıqlıq, hakimiyyətsizlik, qanunsuzluq baş alıb getdiyindən iqtisadiyyat tam tənəzzülə uğramışdı. Bu tənəzzül kənd təsərrüfatına daha çox təsir etmişdi. İstehsal infrastrukturunu dağılmış, necə-necə əslin zəhməti ilə yaradılmış potensial məhv olmaq həddinə gəlib çatmışdı. Təkcə 1990-1995-ci illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı 58 faiz azalmışdı. Heydər Əliyev ölkə iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, xarici şirkətlərlə əlaqələrin genişləndirilməsi, fəaliyyətdə intizamın yaradılması kimi vacib şərtlərin ödənilməsinə vacib saymış, "... Respublikanın sosial-iqtisadi vəziyyətini inkişaf etdirmək üçün biz ölkələrlə və dünyanın bütün şirkətləri ilə əməkdaşlıq etməyi, Azərbaycan ilə xarici ölkələr, şirkətlər arasında müştərək iş görməyi, iqtisadiyyat sahəsində əsas istiqamətlərdən biri hesab edirik" – demişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təməli 1998-ci ildə Heydər Əliyevin Yaponiyaya səfəri zamanı qoyulmuş Azərbaycan-Yaponiya əməkdaşlığı bu gündə müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. Yaponiya Hökuməti ilə imzalanmış Notalar Mübadiləsinə əsasən 1998-2011-ci illər ərzində 2KR layihəsi çərçivəsində Yaponiya Hökumətinin qrantları hesabına 863 kənd təsərrüfatı texnikaları, o cümlədən 297 ədəd taxılıyğan kombayn, 212 ədəd traktor və digər maşın və aqreqlər alınmış və fermerlərin istifadəsinə verilmişdir və bu istifadədən Tərəfdaşlıq Fonduna toplanmış vəsaitə əlavə olaraq 753 ədəd texnika, o cümlədən 130 ədəd taxılıyğan kombayn, 104 ədəd traktor və digər kənd təsərrüfatı maşınları alınmışdır. Bu texnikalar kənd təsərrüfatı istehsalının mexanikləşdirilməsində misilsiz rol oynamış və hazırda onların 340 ədə-

dinin dəyəri icarəçilər tərəfindən tam ödənilməyindən özəlləşdirilərək onların şəxsi mülkiyyətinə verilmişdir. Aqrar islahatların bazar münasibətlərinə keçilməsi əsas istiqamət götürülməklə, köklü islahatların həyata keçirilməsi, müxtəlif təsərrüfat formalarının təşkili və mülkiyyət münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, çevik qiymət, vergi və kredit siyasəti yeridilməsi, əkinçilik və heyvandarlığın dünya təcrübəsinin nailiyyətləri və elmi əsaslarla inkişaf etdirilməsi, idarəetmədə iqtisadi amillərə üstünlük verilməsi vacib idi

Mülkiyyət münasibətləri və təsərrüfat formaları dəyişdirildi, aqrar bölmədə iqtisadi siyasətin stratejiyası müəyyən edildi. 1995-ci ildə "Aqrar islahatının əsasları haqqında", "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında", "Torpaq islahatı haqqında", "Ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı",

"Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər)", "2003-2005-ci illərdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı" kimi siyasi sənədlər qəbul olundu. [3]

Nəticə. Məqalədə aqrar sahənin inkişaf yolumu aqrar sahədə tətbiq edilən innovativ investisiyaların tarixi aspektlərinə nəzər yetirilmişdir. Əsasən aqrar sahənin inkişaf tarixinə yaxın keçmişdən yəni kapitalizmin Azərbaycanda inkişafı ilə başlayan dövrünün tarixindən etibarən olan hissəsi ələ alınmışdır. Aqrar sahənin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərən Heydər Əliyevin milli ideyaları və düzgün siyasəti ilə əldə olunmuş nəticələr və bariz müsbət təsirləri qeyd olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan və dünya ölkələrində kənd təsərrüfatı" İ. Abasov
2. "Azərbaycanda əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair" T. Bünyadov
3. "Aqrar sahənin iqtisadiyyatı" İslam İbrahimov
4. "Aqrar iqtisadiyyatı" Eldar Quliyev
5. Aliyev İ.H. "Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı, Elm, 2007, 400 s.
6. Əhmədov G. Aqrar sahə iqtisadiyyatının innovasiya yönümlü inkişafını təmin edən strategiya // Xalq qəzeti.- 2010.- 16 fevral.- S. 4.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *сельское хозяйство, инновации, капитализм, инвестиции*

В статье рассматриваются исторические аспекты инновационных инвестиций в аграрный сектор. В основном рассматривалась часть аграрного сектора из недавнего прошлого, то есть из истории периода развития капитализма в Азербайджане. Отмечены результаты и очевидные положительные эффекты национальных идей и правильной политики Гейдара Алиева, уделявшего особое внимание и заботу развитию аграрного сектора.

SUMMARY

Key words: *agriculture, innovation, capitalism, investment*

The article provides a scientific approach to the emergence of national statehood, important issues of the ideology of national statehood. Mainly, the part of the agrarian sector from the recent past, ie from the history of the period when capitalism began to develop in Azerbaijan, is considered. The results and obvious positive effects of the national ideas and correct policy of Heydar Aliyev, who paid special attention and care to the development of the agrarian sector, were noted.

Redaksiyaya daxilolma: 14.05.2021

Çapa qəbul olunma: 24.05.2021

AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ İVESTİSİYALARIN QOYULUŞUNUN FORMALAŞMASININ TARİXİ ASPEKLƏRİ

Müəllim Ş.X. Musayeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

XÜLASƏ

Açar sözlər: *innovasiya, inkişaf, sistem, iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, islahat, modernləşmə*

İqtisadi sahədə keçid dövrünün başa çatması elmlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı təsir mexanizmləri əsasında qırılmaz vəhdətinin təmin edilməsini, innovativ biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını, müxtəlif elm sahələrinin yeni dövrün tələblərinə uyğun müasirləşdirilməsini, habelə siyasi idarəetmə elmi proqnozlardan məqsədyönlü istifadəni obyektiv zərurətə çevirir. Elmin əyalət ab-havasından, ətalətdən qurtularaq zamanla ayaqlaşmasını, iqtisadi inkişaf prosesində əsas təkanverici amilə çevrilməsini ilk növbədə Azərbaycan dövlətçilik maraqları tələb edir.

Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafı və bu inkişafın davamlı xarakter alması üçün əlverişli şəraitin yaradılması ölkənin innovasiya fəaliyyətindən və dövlətin innovasiya siyasətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olduğundan müasir şəraitdə düzgün qurulmuş innovasiya siyasəti olmadan iqtisadi inkişaf və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya qeyri-mümkündür. İnnovasiya yeniliyin yaradılması və tətbiqi prosesini ifadə edir ki, bu da sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən firmaların inkişafına və səmərəliliyin yüksəldilməsinə xidmət edir. Ümumilikdə innovasiya prosesinə bir sıra amillər təsir edir;

Xarici mühitin vəziyyəti (bazarın tipi, rəqabət mübarizəsinin xarakteri, dövlətin antiinhi-sar siyasəti, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və s.);

Daxili mühitin vəziyyəti (maddi-texniki və maliyyə resurslarının vəziyyəti, tətbiq edilən texnikanın səviyyəsi, təşkilati strukturun mürəkkəbliyi, təşkilatın daxili mədəniyyəti və s.); İdarəetmə obyektı olan innovasiya prosesinin özünün xüsusiyyəti [1].

Qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün ölkədə innovasiyalı məhsullar istehsalının təşkili məqsədilə ilk növbədə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsal tətbiqi nəzərdə tutulur. İnnovasiyaların mənimsənilməsi sisteminin formalaşması hazırda ölkə iqtisadiyyatında həllini gözləyən ən mühüm problemlərdən biri hesab edilir. Bu, ilk növbədə əmtəə istehsalçılarının innovasiya resurslarına olan tələbatının ödənilməsini və istehsalın intensivləşdirilməsini tələb edir. Firmalar innovasiyayönümlü istehsal prosesini qurmaq, eləcə də innovasiyaları mənimsəmək və tətbiq etmək baxımından iqtisadiyyatda az imkana malikdirlər. Odur ki, innovasiyaların mənimsənilməsi sistemini formalaşdırmaq və bu sahədə mövcud sosial-iqtisadi problemləri həll etmək üçün məqsədli investisiya proqramlarının həyata keçirilməsinə ehtiyac var. İnnovasiyanın yönəldil-

məsi istiqamətlərindən biri kimi innovasiya yönümlü investisiyalar müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Biliyə əsaslanan cəmiyyətin əsas potensialı insan kapitalıdır. İnsanların yeni bilik yaratmaq və ondan səmərəli istifadə etmək qabiliyyəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən də investisiyalar əsasən insan resurslarının inkişafına yönəldilir. Bu dolayısı ilə davamlı, fasiləsiz təhsilin əhəmiyyətini daha da artırır. Biliyə, informasiyaya əsaslanan cəmiyyətə son zamanlar innovasiya cəmiyyəti deyirlər. İnnovasiya cəmiyyətini yaratmaq isə böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. Həmçinin xalq təsərrüfatı sahələrində də innovativ islahatların aparılması istehsal olunan məhsulların kəmiyyət və keyfiyyətinin artmasına şərait yaradır ki, bu da ixracönlü istehsalın inkişafına səbəb olur. Bu da öz növbəsində ölkənin iqtisadi qüdrətinin artmasına səbəb olur. Müasir dövrdə iqtisadi nəaliyyətlərin əldə olunmasında innovativ nəaliyyətlər və investisiyaların qoyuluşu böyük əhəmiyyətə malikdir. Müasir dövrdə hər bir ölkənin inkişafında investisiyaların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnnovasiyalar təhlükəsiz iqtisadi artımı və ölkə iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətini təmin edir, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə zəmin yaradır. İnnovasiyaların artımını təmin etmək üçün bazar infrastrukturunun genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, iqtisadi artımı təmin etmək üçün isə investisiyaların iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəldilməsi, iqtisadiyyatın quruluşunda elm tutumlu sahələrin payının artırılması zəruri hesab olunur. Milli iqtisadiyyatda makroiqtisadi sabitliyin və bir çox sosial-iqtisadi məsələlərin həlli üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması əsas şərtlərdən biridir. Lakin investisiyalann məhdudluğu iqtisadiyyatın texnoloji bazasının müasir tələblərə uyğun olaraq təzələnməsinə imkan vermir. Bu da özlüyündə iqtisadi geriləməyə gətirib çıxarar. İnnovasiya imkanlarının, xüsusilə də innovasiyayönümlü investisiya imkanlarının

artması istehsalın strukturunun dəyişən bazar konyukturasına müvafiq olmasını təmin edir. Dövlətin investisiya siyasəti ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sferalarında tələb olunan kapital qoyuluşunun səviyyə və strukturunu təmin edən, investisiya aktivliyini artıran bir-biri ilə əlaqəli məqsədlərin kompleksidir [2].

Investisiya siyasətinin uğurlu təşkili innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır. Müəssisədə innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün müəssisənin bütün strukturu qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa istiqamətlənməlidir. İnnovasiya fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması üçün zəruri olan ən mühüm təşkilati prinsip bütövlükdə istehsal fəaliyyətində bacanqlı işçilərdən istifadə edilməsidir. Məhz bacanlı işçilərin istehsal fəaliyyətinə cəlb edilməsi sonda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. Ümumiyyətlə, bu sahədə qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri istehsalın işlək vəziyyətdə saxlanması və onun dəstəklənməsindən ibarətdir. Əmək məhsuldarlığının artırılmasında, dayanıqlı iqtisadi artımda, istehsal və xidmət sektorlarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində və ölkənin qlobal bazarlara inteqrasiyasında insan kapitalı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün işə təlimlər vasitəsilə işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, əmək bazasının tələblərinə uyğun olaraq ixtisaslı kadrların hazırlanması, şirkətlərin araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, mövcud insan kapitalından səmərəli istifadə edilməsi tələb olunur. Azərbaycanda iqtisadiyyatın transformasiyası istiqamətində aparılan islahatların aynımaz tərkib hissəsi kimi, insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və biliyin iqtisadi inkişafda rolunun artırılması ilə bağlı tədbirlərin iki səviyyədə təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur: insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi; əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının fasiləsiz inkişafının, araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması [6].

İctimai həyatın bütün sahələrində yüksək tərəqqi və intibaha imza atan, sürətlə modernləşərək qarşıya qoyduğu strateji hədəflərə yetişən Azərbaycan son illərdə həm də özünəməxsus milli inkişaf modeli ilə müasir dünyanın yeni iqtisadi fenomeninə çevrilmək əzmi nümayiş etdirir. Bir sıra qabaqcıl Qərb dövlətlərinin onilliklər boyu keçdiyi inkişaf mərhələlərini qısa zamanda adlamağa müvəffəq olmuş respublikamızın dünyanı

sarsıdan qlobal böhrandan minimum itki ilə çıxması və ümumi daxili məhsul istehsalında əvvəlki yüksək tempi qoruyub saxlaması dünyanın nüfuzlu iqtisadi-maliyyə dairələrində də heyərlə qarşılanır. İqtisadi sahədə keçid dövrünü geridə qoyan Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı sistemində sürətli transformasiyanın spesifik cəhətləri, “İnkişafın Azərbaycan modeli” ilə bağlı müzakirələrə hazırda dünyanın nüfuzlu elm mərkəzlərində də kifayət qədər ciddiliklə yanaşılır.

Müasir inkişaf dövründə iqtisadiyyatın çevrilməsinin innovasiyaya istiqamətlənmiş proseslərinin reallaşdırılması ölkənin xalq təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin artımı perspektivində təyin olunan kənd təsərrüfatı sektorunun regional innovativ sistemlərinin formalaşmasını tələb edir. Kənd təsərrüfatı sektorunun innovativ sisteminin optimal fəaliyyət göstərməsi milli innovasiya sisteminin mühüm halqası kimi onun innovasiya potensialının vəziyyətinin və inkişaf səviyyəsinin mövcudluğundan asılıdır, bu da öz növbəsində yalnız ayrıca götürülmüş regionun deyil, bütövlükdə ölkənin iqtisadi artımını təyin edir [3].

Uğurla gerçəkləşdirilən sosial-iqtisadi islahatların - davamlı və tarazlı inkişafı stimullaşdıran dövlət proqramlarının, sosial həyatın bütün sahələrini əhatə edən fərman və sərəncamların nəticəsi kimi respublikamız son illərdə dünyanın sürətli inkişaf yolunda olan, qlobal maliyyə-iqtisadi böhrana qətiyyətlə sinə gərən dövlətləri sırasına yüksəlmişdir. Cənab İlham Əliyevin elmi təmələ əsaslanan iqtisadi strategiyası respublikanın hərtərəfli inkişafı prosesində dinamizmi və məqsədyönlülüüyü təmin etmiş, hər bir mərhələ üçün qarşıda duran vəzifələrin həllinə real imkanlar açmış, cəmiyyətin ümumi potensialının milli məqsədlər naminə səfərbər olunmasına etibarlı zəmin formalaşdırmışdır.

İnsan kapitalının formalaşdırılmasını prioritet məqsəd kimi önə çəkən, dövlətin innovasiya inkişafında müasir biliklərin, nanotexnologiyaların roluna mühüm yer ayıran bu effektiv iqtisadi strategiyanın elmi cəhətdən təhlili və əsaslandırılması mövcud uğurların davamlılığının təmini baxımından son dərəcə vacibdir. Məsələn aktuallaşdırılan həm də odur ki, Azərbaycan iqtisadi sahədə keçid dövrü kimi xarakterizə edilən son dərəcə ağır və üzücü prosesi başa vuraraq sosial-iqtisadi modernləşmənin keyfiyyətə yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Postkeçid dövrünün paradigmalarnın elmi cəhətdən əsaslandırılması və proqnozlaşdırılması üçün ilk növbədə respublikanın son 15 ildə inamla gerçəkləşdirdiyi iqtisadi islahatları elmi-fəlsəfi təhlil prizmasından dəyər-

ləndirmək, əldə olunan nəzəri-təcrübi qənaətləri ümumiləşdirmək lazımdır. Azərbaycanın milli inkişaf modelinin elmi prinsiplər əsasında tədqiqi zərurəti respublikanın iqtisadçı alimlərinin qarşısında ciddi vəzifələr qoyur [4].

İqtisadi sahədə keçid dövrünün başa çatması elmlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı təsir mexanizmləri əsasında qırılmaz vəhdətinin təmin edilməsini, innovativ biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını, müxtəlif elm sahələrinin yeni dövrün tələblərinə uyğun müasirləşdirilməsini, habelə siyasi idarəetmə elmi proqnozlardan məqsədyönlü istifadəni obyektiv zərurətə çevirir. Elmin əyalət ab-havasından, ətalətdən qurtularaq zamanla ayaqlaşmasını, iqtisadi inkişaf prosesində əsas təkanverici amilə çevrilməsini ilk növbədə Azərbaycan dövlətçilik maraqları tələb edir.

Müstəqil Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafının elə həlledici mərhələsindədir ki, hazırda milli maraqlar baxımından bütün elm sahələri eyni məsafədə dayanır: hər birinin müstəsnalığı, əhəmiyyəti birmənalı qəbul olunur. Hesab edirik ki, respublikanın milli iqtisadi inkişaf modelinin nəzəri-praktik əsaslandırılması baxımından aqrar sektorda həyata keçirilmiş islahatlara, mövcud problemlərə də nəzər salmaq, aqrar elmin qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirmək zəruridir. Bu zərurəti şərtləndirən həm də odur ki, Azərbaycan qeyri-neft sektorunun prioritetliyinə əsaslanan inkişaf yolu seçməklə yanaşı, tarixən aqrar-sənaye respublikası kimi tanınmış və ixtisaslaşmışdır [5].

Aqrar-sənaye kompleksində dövlət innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər məcmusu kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla innovativ fəaliyyətin yeni mütərəqqi formalarının inkişafını təmin, edən, transformasiyalarla, müəyyən edilir. Kənd təsərrüfatı sektorunda yeniliklərin axışmasına kömək edəcək qanunvericilik və tənzimləmə mexanizmlərinin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dövlətin kənd təsərrüfatı sektorundakı innovativ proseslərin inkişafına münasibətini, dövlət dəstəyi istiqamətlərini və tədbirlərini müəyyənləşdirən qanunları və digər normativ sənədləri hazırlamaq, habelə innovativ fəaliyyətə investisiya qoymaq üçün əlverişli şərait yaratmaq lazımdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini artırmaq və ərzaq təhlükəsizliyini yalnız yüksək inkişaf etmiş maddi-texniki bazanın fəaliyyət göstərməsi və onun yenilənməsi, yəni təsərrüfatların yeni mühəndislik məhsulları ilə modernləşdirilməsi və texnikanın yenidən təchiz edilməsi, mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma maşınları kompleksinin ya-

radılması əsasında təmin etmək mümkündür. Modernləşmə innovativ inkişaf modelinə keçməyə imkan verir, qlobal iqtisadi böhranın mənfii nəticələrini kompensasiya edir və kənd təsərrüfatı mühəndisliyi, bitkiçilik və heyvandarlıq istehsalı və emal sənayesində qabaqcıl texnologiyaların geniş tətbiqi ilə yerli kənd təsərrüfatının rəqabət, qabiliyyətini, artırır. İnnovasiyaya dövlət dəstəyi, investisiya ehtiyatlarını kənd təsərrüfatının prioritet sahələri üzərində cəmləşdirərək biləcək effektiv mexanizmin təşkili, kənd təsərrüfatı sektorunda yeniliklərin tətbiqi üçün şərait yaradılması və innovasiya üçün kadr hazırlığı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir [7].

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında investisiya mühitinin formalaşdırılması, innovasiya strukturlarının təşkili, kiçik biznesin inkişafının təmin edilməsi üçün təxirəsalınmaz hazırlıq işlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- istehsal və ətraf mühitin mühafizəsi təyinatlı kiçik biznesin inkişafının həvəsləndirilməsi məqsədilə xüsusi proqramların işlənilib hazırlanması və müvafiq fondların yaradılması;

- istehsal birliklərinin, şirkətlərin, səhmdar cəmiyyətlərinin, elmi-tədqiqat mərkəzlərinin və universitetlərin iştirakı ilə dövlət tərəfindən biznes inkubatorlarının və texniki parkların yaradılmasının daha da genişləndirilməsi;

- müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilən və təsərrüfat hesabı əsasında fəaliyyət göstərən konsaltinq, audit və trening üzrə məsləhət firmalarının yaradılması;

- innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı, xidmətlərin göstərilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması və bu sahədə sahibkarlığın dəstəklənməsi; - iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi; - ölkənin yerli və xarici investisiyalar üçün əlverişliliyinin artırılması.

Təcrübə göstərir ki, elm və informasiya arasında daim dərin və sabit inteqrasiya əlaqələri mövcud olduqda qazınan nəticələr də effektivliyi ilə seçilir. Elmi nailiyyətlər kifayət qədər əsaslandırılmadıqda onların cəmiyyət üçün dəyəri və praktiki fəaliyyətdə tətbiq imkanları da zəif olur. Müasir cəmiyyətin inkişafı informasiya resurslarının olmasını tələb edir.

Bu baxımdan Azərbaycanda elmi biliklərin nəticələrinin tədqiqatçılardan istifadəçilərə verilməsi ən vacib və aktual məsələlərdən biridir. Elmi-texniki məhsulları yaradanlarla kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında əlaqələndirici

vasitə rolunu oynayan elmi biliklərin inkişafı vacib əhəmiyyət kəsb edir. Yəni aqrar bölmədə həyata keçirilən elmi tədqiqatların kənd təsərrüfatında praktik tətbiq imkanlarının genişləndirilməsi bu sahə üzrə ixtisaslaşmış elm adamlarının qarşısında duran başlıca vəzifədir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının uğurla inkişaf etdiyi ölkələrin əksəriyyətində elmi tədqiqatlar və elmi-texniki araşdırmalar üçün sifarişlərin formalaşması ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı məsləhət xidmətinin bölmələri, fermerlərin, kənd təsərrüfatı şirkətlərinin və digər qurumların məsləhətçiləri konkret elmi məhsullarının yaradılmasına tələbatı ümumiləşdirərək elmi si-

farişlər verirlər. Fikrimizcə, elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin planlaşdırılması sahəsində Qərbin bu təcrübəsindən istifadə edilməsi aqrar sektorun elmi təminat sistemində müsbət dəyişikliklərin baş verməsini təmin edə bilər. Elmi-tədqiqat işlərinin planlarının “aşağıdan” formalaşması innovasiyaların mənimsənilməsi problemini həll etməyə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edən əsas amillərdəndir. Elmi araşdırmalara tələbin müəyyən edilməsinə, bu işlərin planlaşdırılmasına və istehsalat tətbiqinə rayon və regional səviyyəli kənd təsərrüfatı məsləhət xidmətləri, baş və regional sahəvi mərkəzlər cəlb edilə bilər.[8]

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev İ.H. “Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı, Elm, 2007, 400 s.
2. Əhmədov G. Aqrar sahə iqtisadiyyatının innovasiya yönümlü inkişafını təmin edən strategiya// Xalq qəzeti. - 2010. - 16 fevral. - S. 4.
3. Козанков А.Г. Государственное регулирование инновационного развития агропромышленного комплекса // Аграрный вестник Урала. 2009. № 6 (60).
4. İbrahimov İ.H. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı: Təhsil EİM, 2002. 190 s
5. Quliyev E.A. Aqrar iqtisadiyyat. Dərslik. Bakı. 2015. 125 s
6. Şəkərliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, İqtisad Universiteti, 2009, s. 334.
7. “Statistika xəbərləri, № 3/2017” İl 3, Cild 3, İyul-sentyabr, səh. 39-47
8. <http://www.e-qanun.az/framework/27543>

Исторические аспекты формирования инновационных инвестиций в сельское хозяйство
Ш.Х.Мусаева
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет,

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *инновации, развитие, система, экономика, сельское хозяйство, реформа, модернизация.*

Окончание переходного периода в экономической сфере делает объективной необходимостью обеспечение нерушимого единства науки и экономики на основе механизмов взаимодействия, формирования экономики, основанной на инновационных знаниях, модернизации различных наук в соответствии с современными требованиями. Прежде всего, интересы азербайджанской государственности требуют, чтобы наука избавилась от провинциальной атмосферы и инерции, шла в ногу со временем и стала главной движущей силой процесса экономического развития.

Historical aspects of forming innovative investments in agriculture

Sh.H.Musaeva
Azerbaijan State Agrarian University,

SUMMARY

Key words: *innovation, development, system, economy, agriculture, reform, modernization.*

The end of the transition period in the economic sphere makes it an objective necessity to ensure the inviolable unity of science and economics on the basis of interaction mechanisms, the formation of an economy based on innovative knowledge, and the modernization of various sciences in accordance with modern requirements. First of all, the interests of the Azerbaijani statehood require that science get rid of the provincial atmosphere and inertia, keep pace with the times and become the main driving force of the economic development process.

UOT 638.02

MÜXTƏLİF EKOLOJİ ŞƏRAİTDƏN GÖTÜRÜLMÜŞ CİNSLƏRDƏN YÜKSƏK MƏHSULDAR TUT İPƏKQURDU HİBRİDLƏRİNİN YARADILMASI

*R.R.Hüseynova, Ə.T.Məmmədova
Heyvandarlıq Elmi Tədqiqat İnstitutu*

Açar sözlər: *bioloji göstərici, ekoloji mühit, heterozis, çarpazlaşma, ipəklilik*

Hələ 156 il bundan əvvəl böyük ingilis alimi Ç.Darvin çox əsirlik bitkiçilik və xüsusən də heyvandarlıq praktikasında toplanmış elmi məlumatları ümumiləşdirərək belə bir mühüm nəticəyə gəlmişdir ki, bir sıra nəsillərdə ciddi metodiki seçmə ilə müşayət olunan çarpazlaşma mövcud bitki və heyvan formalarının yaxşılaşdırılmasının və yeni formaların yaradılmasının ən qüdrətli vasitəsidir. O çoxsaylı elmi tədqiqatlarda və praktiki seleksiya işlərində bu nəticənin doğruluğu dəfələrlə təsdiq edilmişdir [1].

Heterozis canlı təbiətin ən mürəkkəb və eyni zamanda insanlar üçün faydalı olan hadisələrdən biridir. "Heterozis effekti" anlayışı hibrid nəslin öz valideyn formaları ilə müqayisədə daha güclü böyümə və inkişafa, habelə daha yüksək dözümlülüyə və məhsuldarlığa malik olmasını ifadə edir [2,4].

Bitkilərin və heyvanların məhsuldarlığını artırmağa imkan verən genetik üsullar arasında heterozis effektindən istifadə xüsusi yer tutur. Odur ki, heterozis effektinin proqnozlaşdırılması və valideyn cütlərinin düzgün seçilməsi üçün səmərəli üsulların axtarılması və yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

İpəkçilikdə hibridləşdirmənin tarixi və sənaye hibridləşdirilməsi üçün valideyn cinsləri düzgün seçilməsi məsələləri Hüseynov R.A. tərəfindən geniş şərh olunmuşdur.

Tut ipəkqurdunda heterozis effekti ən müxtəlif metodiki aspektlərdə o cümlədən sadə və mürəkkəb hibridlərdə mono, bi və polivoltin cinslərin çarpazlaşmasından alınan hibridlərdə [5] qurd və qrena dövründə cinsiyyəti genetik nişanəli xətlərin və cinslərin çarpazlaşmasından alınan hibridlərdə [6], müxtəlif coğrafi mənşəli cinslərin çarpazlaşmasından alınan hibridlərdə, habelə yaz və yay yeşilmə mövsümlərində çox geniş tədqiq olunmuş və çox maraqlı nəticələr alınmışdır.

Tut ipəkqurdunun sadə və mürəkkəb hibridlərdə reproduktiv əlamətlər də öyrənilmiş və müəyyən edilmişdir ki, bütün hibrid kombinasiyalarda, düzumdə normal qrenanın sayına və qrena düzümünün kütləsinə görə yüksək heterozis effekti təzahür edir. Tut ipəkqurdunda

cinsarası heterozislə yanaşı, cinsdaxili heterozis effekti də aşkar olunmuşdur. Belə ki, R.A.Hüseynov və Ə.Bəkirov birgə apardıqları təcrübələr əsasında bu fikrə gəlmişlər. Onların apardıqları təcrübələr nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, eyni 1 cinsin, bir necə nəsil ərzində müxtəlif coğrafi iqlim şəraitində bəslənmiş materiallarını çarpazlaşdırdıqda, alınmış nəslin bir çox təsərrüfat dəyərli əlamətləri, o cümlədən qurdların yaşama qabiliyyəti, diri baramanın orta kütləsi, 1q qurddan barama məhsulu və baramadan ipək çəkimi ilkin materialla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcə yüksəlir, yəni heterozis effekti müşahidə olunur [3]. Belə hadisə heyvandarlıqda da müşahidə olunmuş və "ekoloji heterozis" və ya "coğrafi heterozis" adlandırılmışdır.

Beləliklə, aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində tut ipəkqurdunun müxtəlif cinslərinin çarpazlaşdırılması zamanı heterozis hadisəsinin baş verməsi alınmış hibridlərdə məhsuldarlığın əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur. Bir çox təsərrüfat dəyərli əlamətlərə görə də heterozis hadisəsi baş verir. Lakin heç də həmişə hər bir hibriddə heterozis effekti müşahidə olunmur. Yüksək heterozis effekti əldə etmək üçün çoxsaylı hibrid kombinasiyaları, sınaqdan keçirilməsi zərurəti yaranır ki, bu da texniki cəhətdən ağır işdir, xeyli əmək və maddi vəsait tələb edir.

Tədqiqatın materialı və metodikası. Elmi tədqiqat işi Heyvandarlıq Elmi Tədqiqat İnstitutunun bazasında yerləşən sadə kümçanada, ölkə ipəkçiliyi üçün qəbul olunmuş normal aqrozoo-texniki şəraitdə aparılmışdır.

Elmi tədqiqat işini aparılması üçün ilk material kimi 2 ekoloji müxtəlif mühit şəraitində (AMEA Şəki Regional Elm Mərkəzinin və KTN Heyvandarlıq ETİ-nin Tut ipəkqurdunun seleksiyası laboratoriyasında) yaradılmış cinslərdən istifadə edilmişdir. Bu məqsədlə institutumuzun genofondunda saxlanılan Namazlı-1; Namazlı-3; AZŞ-1 (Ordubad-1), Hesa 2/1 (Bolqar cinsi) cinsləri və AMEA ŞREM-dən gətirilmiş ŞZEM-4; GE-143; GE-143 x ŞZEM-4 və ŞZEM -4xGE-143 cinsləri ilk material kimi seçilmiş və onların yaz yeşilməsi aparılmışdır. Qeyd edək ki, Metodikada 2020-ci ildə, yeşilməsi aparılan

cinslərin ekoloji müxtəlif, çoxsaylı hibrid kombinasiyalarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Cinslərin paplionaj və yemləmə proseslərində bu göstəricilər öyrənilmişdir:

1) Qrenanın dirilməsi – bu göstəricini təyin etmək üçün hər cinsdən hərəsində 200 ədəd qrena olan 3 təkrarda nümunə qoyulub və kütləvi dirilmənin 3-cü günü dirilməmiş qrenalar sayılıb və bunun əsasında dirilmə faizi hesablanıb.

2) Yaşama qabiliyyəti IV yaşdan başlayaraq xəstə və ölmüş qurdların pupların ucotu aparılmaqla müəyyən edilib.

3) Yemləmə müddəti – qrenadan qurd çıxan andan yemləmənin sona çatması anına qədər olan müddət günlə hesablanıb.

4) Barama sarıma müddəti – barama barama sarınmağa başlanılan andan sarıma tam qurtarana qədər olan müddət günlə hesablanıb.

5) Diri baramanın orta kütləsi – hər təkrarda 25 və ya 50 ədəd nümunə götürülüb, çəkilib və nümunədəki baramanın sayına bölünüb və qramla ifadə olunub.

6) Diri barama pərdəsinin orta kütləsi, mq-la – hər təkrarda 25 və ya 50 ədəd nümunə götürülüb, baramalar kəsilib, puplardan təmizlənilib və kəsilmiş barama pərdələri ümumi çəkilib və pərdənin sayına bölünməklə təyin edilib.

7) Diri baramanın ipəkliliyi – barama pərdəsinin yaş baramanın çəkisinə bölünməklə faizlə ifadə əsasında hesablanıb.

Tədqiqatın nəticələri. Material və metodika bölməsində qeyd etdiyimiz kimi 2020-ci ilin yaz yemləməsində AMEA Şəki REM-dən gətirilmiş və Heyvandarlıq ETİ-nun genofondunda olan 8 cinsdən istifadə olunmuşdur. 2 müxtəlif coğrafi və ekoloji şəraitdə götürülmüş cinslərin qurdları eyni otaq şəraitində (eyni istilik və nisbi rütubətdə) bəslənmiş və ölkəmiz üçün qəbul edilmiş aqrozootexniki qulluq normaları əsasında yemləndirilmişdir.

Hesabat ilində adları yuxarıda qeyd olunan 8 cinsin yaz yemləməsi aparılmışdır. Təcrübədə hər cins üzrə 4 təkrarda yemləmə aparılmışdır. IV təkrar ehtiyat hesab edilir. Hər təkrarda 200 qurd götürülmüşdür. Hər 2 müxtəlif coğrafi və ekoloji müxtəlif şəraitdən götürülmüş cinslərin qurdları eyni otaq şəraitində bəslənmiş və Azərbaycan Respublikasında qəbul olunmuş aqrozootexniki qulluq normaları əsasında yemləndirilmişdir. Belə ki, tut ipəkqurdunun kiçik yaşlarında (I, II, III) yemləmə otağında istilik 25-26°C, nisbi rütubət 65-75%, böyük yaşlarında (IV-V) istilik müvafiq olaraq 24-23°C, nisbi rütubət isə hər 2 yaşda yenə 65-75% arasında olmuşdur.

Cinslərdə qrenanın (toxumun) və qurdun inkişaf uçotu

Cədvəl 1

№	Cinslər və hibridlər	Başlama tarixi		Dirilmə faizi	Iyuxu başl.-sonu	IIyuxu başl.-sonu	IIIyuxu başl.-sonu	IVyuxu başl.-sonu
		inkubasiya	yemləmə					
1	GE-143xŞZEM-4	29.04	06.05	94.3%	9.V ²⁰ -11.V ¹³	15.V ¹⁴ -17.V ⁹	20.V ¹⁴ -22.V ¹⁸	26.V ¹⁸ -29.V ¹⁴
2	ŞZEM-4	29.04	06.05	98%	9.V ²⁰ -11.V ¹³	15.V ¹⁴ -17.V ⁹	20.V ¹⁴ -22.V ¹⁸	26.V ¹⁸ -29.V ¹⁴
3	GE-143	29.04	06.05	94,7%	9.V ²⁰ -11.V ¹³	15.V ¹⁴ -17.V ⁹	20.V ¹⁴ -22.V ¹⁸	26.V ¹⁸ -29.V ¹⁴
4	ŞZEM-4xGE-143	29.04	06.05	94%	9.V ²⁰ -11.V ¹³	15.V ¹⁴ -17.V ⁹	20.V ¹⁴ -22.V ¹⁸	26.V ¹⁸ -29.V ¹⁴
5	Namazlı-3	29.04	07.05	98.3%	10.V ¹⁷ -13.V ¹⁰	16.V ¹⁴ -18.V ⁹	21.V ¹⁶ -23.V ¹⁰	27.V ¹⁸ -29.V ¹⁴
6	AzŞ-1 (Ordubad)	29.04	07.05	96.7%	10.V ¹⁷ -13.V ¹⁰	16.V ¹⁴ -18.V ⁹	21.V ¹⁶ -23.V ¹⁰	27.V ¹⁸ -29.V ¹⁴
7	Namazlı-1	29.04	07.05	98%	10.V ¹⁷ -13.V ¹⁰	16.V ¹⁴ -18.V ⁹	21.V ¹⁶ -23.V ¹⁰	27.V ¹⁸ -29.V ¹⁴
8	Hesa2/1	29.04	07.05	98.3%	10.V ¹⁷ -13.V ¹⁰	16.V ¹⁴ -18.V ⁹	21.V ¹⁶ -23.V ¹⁰	27.V ¹⁸ -29.V ¹⁴

1№li cədvəldən göründüyümüz kimi hər 2 zonadan (Şəki və Göygöl) götürülmüş 8 cinsin və qrenası eyni gündə (29.IV) inkubasiyaya qoyulmuşdur və yemləmə aparılmışdır. Göstəricilərə nəzər salaraq, qrenanın dirilməsinə görə ən yüksək göstərici Namazlı-3 və Hesa2/1 (hər cinsində 98,3%) ən aşağı isə ŞZEM-4xGE-143 (94%) cinsində olmuşdur.

Cinslərdə qrenanın (toxumun) və qurdun inkişafının uçotu

Cədvəl 2

№	Cinslərin adı	Müddəti, sutka		Şaxa getmə	
		inkubasiya	yemləmə	baş.-sonu	orta gün
1	GE-143xŞZEM-4	9	32	07.V – 09.V	8
2	ŞZEM-4	9	32	07.V – 09.V	8
3	GE-143	9	32	07.V – 09.V	8
4	ŞZEM-4xGE-143	9	32	07.V – 09.V	8
5	Namazlı-3	10	28	04.V – 06.V	5
6	Ordubad-1	10	28	04.V – 06.V	5
7	Namazlı-1	10	28	04.V – 06.V	5
8	Hesa2/1	10	28	04.V – 06.V	5

Cədvəl 2-də isə inkubasiya və yemləmə müddəti bir də şaxa getmə vaxtı göstərilmişdir.

Təcrübənin aparılması üçün 2020-ci ildə tut ipəkqurdunun 8 çins: Namazlı-1; Namazlı-3; AZŞ-1 (Ordubad-1), Hesa 2/1 (Bolqar cinsi) cinsləri və AMEA ŞREM-dən gətirilmiş ŞZEM-4; GE-143; GE-143 x ŞZEM-4 və ŞZEM-4xGE-143 cinslərinin yaz yemləməsi aparılmışdır. Bu cinslərdən yeni düzünə və əks istiqamətli hibrid kombinasiyaları yaradılmışdır.

Müxtəlif ekoloji şəraitdən götürülmüş cinslərin inkubasiyaya qoyulmuş 8 cinsin qrenaj göstəriciləri (qrenanın dirilməsi, 200 mq-da və 1q-da sayı) öyrənilmişdir.

Cədvəl 3

№	Çinslərin adı	Qrenanın dirilməsi, %	200 mq-a qrenanın sayı,əd	1q-da qrenanın sayı, əd
1	GE-143xŞZEM-4	94.3%	253	1265
2	ŞZEM-4	98%	220	1100
3	GE-143	94%	235	1175
4	ŞZEM-4xGE-143	94%	248	1240
5	Namazlı-3	98.3%	264	1320
6	Ordubad-1	92.7%	248	1240
7	Namazlı-1	98%	256	1280
8	Hesa2/1	98.3%	258	1290

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi hər 2 mühitdən götürülmüş cinslərdə qrenanın dirilməsi 98,3-94,0% arasındadır. 200mq-da qrenanın sayı 235-264 ədəd arasında dəyişir. 200 mq-da və 1 qramda qrenanın sayına görə ən yaxşı göstərici Namazlı-3 (264 və 1320 əd.), ən aşağı göstərici isə GE-143 cinsində (235 və 1175əd.) olmuşdur.

Hər 2 müxtəlif mühitdən götürülmüş cinslərin bioloji göstəriciləri də öyrənilmiş və cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4

№	Cinslərin adı	Yaşama qabiliyyəti, %	25 əd. ümumi kütləsi,q		1əd.orta kütləsi, q		Diri baramanın ipəkliliyi, %
			paramanın, q	pərdənin, mq	baramanın, q	pərdənin, mq	
1	Namazlı-3	97,7	46,3	6,7	1,85	395,6	21,4
2	Namazlı-1	95,7	47,0	6,8	1,88	400,7	21,3
3	Ordubad-1	97,7	47,5	6,9	1,90	410,8	21,6
4	Hesa-2/1	97,7	46,5	6,7	1,86	400,0	21,5
5	ŞZEM-4	97,7	46,0	6,7	1,84	393,8	21,4
6	GE-143xŞZEM-4	97,0	49,0	7,1	1,96	428,0	21,9
7	ŞZEM-4xGE-143	99,0	47,8	6,9	1,91	417,8	21,8
8	GE-143	98,3	51,5	7,5	2,06	458,3	22,2

Barama məhsuldarlığının əsas göstəricilərindən biri olan qurdların yaşama qabiliyyəti 95,7-99,0% arasında dəyişir. Bu göstərici ŞZEM-4xGE-143 cinsində çox yüksək (99,0%), Namazlı-1 cinsində isə ən aşağı 95,7%-dir.

1 ədəd yaş baramanın orta kütləsi 1,84-2,06 q arasında tərəddüd edir. Ən yüksək nəticə GE-

143 (2,06q), ən aşağı nəticə isə ŞZEM-4 (1,84q) cinsində alınmışdır.

1ədəd barama pərdəsinin orta kütləsi 458-393,6 mq arasında dəyişir. Bu göstərici GE-143 cinsində daha yüksək – 458,3mq, ŞZEM-4 cinsində isə 393,6 mq olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov B.H. Tut ipəkqurdu hibridlərinin ekoloji sabitlik nəzərə almaqla kompleks qiymətləndirilməsi //Az. ETİİ-nin elmi əsərləri, 2004, XVIc., s.33-37

2. Bəkirov Q.M. İstehsalat üçün yeni yüksək məhsuldar tut ipəkqurdu hibridlərinin bioloji göstəricilərinin öyrənilməsi // Azərbaycan MEA-nın Məruzələri, 2010, №3, s. 99-103

3. Hüseynov R.A., Bəkirov Ə.H. Tut ipəkqurdlarının eyni cinslərinin müxtəlif şəraitdə uzun müddət dövründə bəslənilməsindən sonra cütləşirilən zaman alınacaq effektin öyrənilməsi //Az.ETİİ-nin əsərləri, 1961, I c., s. 69-78

4. Кривцов Н.И. Возможности гетерозиса в пчеловодстве //Пчеловодство, 2007, №3, с. 14-17

5. Petkov N., Nacheva Y., Vasileva Y. et al. Evaluation of genetically sex-marked at eggs and larvae stage silkworm *Bombyx mori* L. hybrids based on silk productivity // Bulgarian J. of Agric. Sci., 2007, 13, N1, p. 127-130

6. Vasilev D., Wolf J., Arnaudova K., Grekov D. Stability of crossbreeding effects in silkworm (*Bombyx mori* L.) from a complete diallel cross repeated over years /Proc. of International jubilee scientific conference: Problems of maintenance and utilization of mulberry and silkworm genetic resources (September 25-29, 2006, Vratsa, Bulgaria). Dobric:Integral, 2007, p. 292

Использование пород из разных экологических условий для создания высокопроизводительных гибридов тутового шелкопряда

Р.Р.Гусейнова, А.Т.Мамедова

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *биологический показатель, экологическая среда, гетерозис, скрещивание, шелконосность.*

В качестве объекта исследования (первичный материал) использовались породы, взятые из 2-х различных экологических сред (Гейгельский, НИИ животноводства и Шекинский НАНА). 4 породы из НАНА ШРЕМ (GE-143; SHZEM-4; GE-143xSHZEM-4 и SHZEM-4xGE-143), еще 4 породы из НИИ животноводства КТН (Намазлы-1; Намазлы-3; Ордубад-1 и Хеса2/1) является объектом исследования. При весенней подкормке 2020 года корма брали из каждой из 2 экологических сред, определяли биологические показатели и показатели продуктивности. По результатам исследования лучшим показателем количества грены в грамме был Намазлы-3, самым низким показателем ГЭ-143. Наибольшая процент воскрешения грены была у пород Хеса 2/1 и Намазлы-3. Самый высокий результат по среднего веса 1-ой влажного кокона был получен у GE-23, а самый низкий результат был у SHZEM-4. Наибольшее значение продуктивности коконов было обнаружено в ШЗЭМ-4xGE-143, наименьшее - в Намазлы-1.

Use of breeds taken from different ecological conditions to create high-yielding mulberry silkworm hybrids

R.R.Huseynova, A.T.Mammadova

SUMMARY

Keywords: *biological index, ecological environment, heterosis, crossing, silkiness*

As an object of research (primary material), we used breeds taken from 2 different ecological environments (Goygol, Research Institute of Animal Husbandry and Sheki ANAS). 4 breeds from ANAS SHREM (GE-143; SHZEM-4; GE-143xSHZEM-4 and SHZEM-4xGE-143), 4 more breeds from the Research Institute of Animal Husbandry KTN (Namazly-1; Namazly-3; Ordubad-1 and Hesa2 / 1) is the object of research. During the spring feeding of 2020, feed was taken from each of the 2 ecological environments, biological and productivity indicators were determined. According to the study, the best indicator of the amount of eggs in a gram was Namazli-3, the lowest indicator of GE-143. The highest percentage of egg resurrection was in the Khesa 2/1 and Namazli-3 breeds. The highest result for the average weight of the 1st wet cocoon was obtained with the GE-23, and the lowest result was with the SHZEM-4. The highest value of cocoon productivity was found in ShZEM-4xGE-143, the lowest - in Namazly-1.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Məqalə başqa nəşrlərə təqdim olunmamış yeni tədqiqat nəticələri olub, mükəmməl redaktə edilmiş şəkildə verilməlidir.
2. Təşkilatlarda aparılan tədqiqatların nəticələrini əks etdirən məqalələrin dərci haqqında müvafiq elmi müəssisənin, kafedranın iclasının protokolundan çıxarış olmalıdır.
3. Məqalələrin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzu olunmur.
4. Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalələrin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi (150 sözdən az olmayaraq) verilməlidir. Hər bir məqalənin əvvəlində UOT indeksləri və açar sözlər göstərilməlidir.
5. Məqalələrin mətnləri 1 (bir) intervalla Times New Roman, 12 ölçülü şriftlərlə yazılmalıdır. Məqalələrin formatı A4 formatında (210x297 mm - ölçüsündə) olmalı, kənar məsafələr: yuxarıdan 20 mm, aşağıdan 25 mm, sol tərəf 30 mm, sağ tərəf 20 mm boş məsafə saxlanılmalıdır.
6. Məqalədə problemin aktuallığı, tədqiqat obyektinə və üsulu, alınmış nəzəri və təcrübəvi nəticələr, onların təhlili, tətbiqi və istifadəsi üçün təkliflər öz əksini tapmalıdır. İstifadə edilmiş ədəbiyyat mətninin sonunda (xülasələrdən əvvəl) AAK-nın tələblərinə uyğun olaraq istinad ardıcılığı ilə verilməlidir.
7. Elmi məqalədə son 10 ildə çap olunan əsərlərə istinad olunması tövsiyə edilir. Bütün kəmiyyət ölçüləri Beynəlxalq Ölçülər Sistemində (BS) verilməlidir.
8. Məqalənin mətni 4 səhifədən az, 6 səhifədən və 2...3 şəkildən artıq olmamalıdır.
9. Düsturlar və işarələr "Equation 3.0" redaktorunda yığılmalı, qrafiklər isə hər hansı kompüter programında işlənmiş şəkildə təqdim edilməlidir.
10. Məqaləyə aşağıdakı materiallar əlavə edilməlidir: müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı, atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, iş və ya əl telefonları, e-mail), məqalənin əlyazması və elektron variantı məsul redaktora təqdim olunmalıdır.
11. Redaksiya məqalədə lazımı düzəlişlər və ixtisarlar aparmaq hüququna malikdir, məqaləni əlavə rəyə göndərir və əlyazmanı geri qaytarır.

Redaksiya heyəti

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ! ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ

1. Редакция принимает чётко отредактированные статьи, с новыми научными результатами, ранее не опубликованные в других изданиях.
2. Для публикации статей, отражающих результаты проведенных научных исследований в других организациях, необходимо предъявить выписку из протокола научного совета соответствующей научной организации или же обращение из данной организации.
3. Желательно, чтобы число соавторов не превышало трёх человек.
4. Статьи могут быть напечатаны на трёх языках: азербайджанском, русском и английском. К статье следует приложить резюме на двух языках (помимо, языка на котором была написана данная статья). В начале статьи необходимо представить индекс УДК и ключевые слова.
5. Текст статьи печатается в формате А4 (размеры – 210 x 297 мм), через один интервал с использованием 12 шрифта Times New Roman с учётом пробелов поля: верхнее – 20 мм, нижнее – 25 мм, левое – 30 мм, правое – 20 мм.
6. В статье должны найти своё отражение: актуальность проблемы, объект и метод исследования, полученные теоретические и практические результаты, их анализ и предложения для их внедрения и применения. Список использованной литературы приводится по порядку цитирования в конце статьи (перед резюме), согласно требованиям ВАКа.
7. В статье автору рекомендуется ссылаться на источники, опубликованные за последние 10 лет. Все единицы измерения должны соответствовать международным системам СИ.

8. Объем статьи не должен превышать 5-6 страниц и 2-3 рисунков (графиков).
9. Формулы и обозначения должны иметь отчетливое начертание и набраны редактором "Equation 3.0", а графики необходимо начертить тушью.
10. К статье следует приложить следующие материалы: данные об авторах (фамилия, имя, отчество, место работы, должность, ученая степень, учёное звание, рабочий или мобильный телефоны, e-mail), рукопись и электронную версию статьи передать ответственному секретарю.
11. Редакция оставляет за собой право внести необходимые поправки и сокращения, отправить статью на отзыв и не возвращать рукопись статьи.

Редакционная коллегия

**TO THE ATTENTION OF AUTHORS!
ARTICLE REQUIREMENTS**

1. Articles should be presented as perfectly edited research results which have not been published before.
2. It is necessary to present extract from the Scientific Council report of the corresponding scientific institution or statement of the same organization for publishing articles reflected the results of the conducted researches in other organizations.
3. The number of co-authors has not to be more than three people.
4. Articles can be written in Azerbaijan, Russian and English languages. It is necessary to apply summary in 2 languages besides the language of the article with UDC index and key words at the beginning of the article
5. Page format – A4 (210x297mm), above 20 mm, below 25 mm, left 30 mm, right 20 mm., font Times New Roman (size 12), spacing line –1, indentation of the line – 1,25 cm.
6. In the article should be pointed out problem urgency, research object and method, achieved theoretical and practical results, their analysis and proposal for their implementation and application. The list of used literature should be written by quoting order at the end of the article (before summary) according to the requirements of State Commission for Academic Degrees and Titles.
7. In the article an author should refer to the source of the scientific works published during the recent 10 years. All units of the article should be corresponded to the International System of Units (SI).
8. The article should consist of 5-6 pages and 2-3 graphics.
9. Formulas and symbols should be worked out in "Equation 3.0" and have clear outline. Graphics have to be painted by ink.
10. It is necessary to give information about authors (patronymic, name, surname, job, position, academic degree, academic rank and work or mobile telephone number, e-mail). Article manuscript and electron version should be given to the executive secretary.
11. The editor office reserves the right to make necessary correction and to send the article at the review and not to return the manuscript

DÜZƏLIŞLƏR

A series of horizontal dashed lines for writing, consisting of 25 lines.

MÜƏLLİF ANKETİ

SAA _____

Elmi dərəcəsi _____

İş yeri _____

Əlaqə telefonları _____

Elektron poçt ünvanı _____

Məqalənin adı _____

_____

_____

Məqalənin qısa məzmunu _____

_____

_____

_____

_____

Rəy verənlər(SAA, elmi dərəcəsi)

1. _____

2. _____

Müəllifin imzası:

Tarix:

MÜNDƏRİCAT

AQRONOMLUQ, EKOLOGİYA, BİOLOGİYA

MÜXTƏLİF SƏPİN ÜSULLARININ VƏ GÜBRƏ NORMALARININ PAMBIQ
SORTLARINDA ƏSAS GÖVDƏNİN HÜNDÜRLÜYÜNƏ, SİMPODİAL VƏ MONOPODİAL
BUDAQLARIN SAYINA TƏSİRİ (SM-LƏ)
N.Y.Seyidəliyev, X.Q.Xəlilov, M.Z.Məmmədova 4

QLOBAL İQLİM DƏYİŞKƏNLİYİNİN ORQNİZMLƏRİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ.
R.R.Kərimova, Y.M.Məmmədova, A.T.Qaziyev.....9

ВЛИЯНИЕ БИОПРЕПАРАТОВ НА ВСХОЖЕСТЬ И РОСТ ОЗИМОЙ ПШЕНИЦЫ
ПЕРЕД УХОДОМ В ЗИМУ
Ф.Ш.Алекберов, К.Т.Несуров.....12

MƏŞƏ ÇİYƏLƏYİNİN (*FRAGARIA VESPA L.*) MORFOLOJİ-ANATOMİK QURULUŞ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Z.Ə.Səlimova.....18

FUNKSIONAL MƏQSƏDLİ ÜZÜM ŞİRƏSİ HAZIRLANMASININ MÜTƏRƏQQİ
TEKNOLOGİYASI
R.F.Visali, Z.C.Allahverdiyeva, A.A.Həsənova, R.S.Kamalov 22

ZOUBAYTARLIQ

BUZOVLARDA DƏMİR ÇATIŞMAZLIĞININ ƏSAS SİMPTOMLARI
F.N.Nəsibov, N.T.Qurbanova 25

AZƏRBAYCANDA DOVŞANÇILIQ TƏSƏRRÜFATLARINDA DOVŞANLARIN
SAXLANILMA GİGİYENASI
M.Ə.Qulubəyova, R.Z.Hüseynova, A.B.Nağtyeva.....28

MÜHƏNDİSLİK

МЕТОДОЛОГИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ
Г.И.Алиев.....32

MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNDƏ İNFORMASIYA
TEKNOLOGİYALARININ İSTİFADƏSİNİN İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARI
Z.N.Hüseynov, M.İ.Məmmədov, T.A.İsmayilov 36

BARAMANIN YETİŞDİRİLMƏ TEKNOLOGİYASININ BƏZİ ASPEKTLƏRİ
X.Ə.Məmmədov, X.V.Məsimova.....40

İQTİSADİYYAT

AZƏRBAYCANDA ÇAY SƏNAYESİ: DÜNƏNİ, BU GÜNÜ, SABAHİ.
Y.M.Sadiqov.....44

AQRAR SAHƏ ALTERNATİV İXRAC SEKTORUNUN FORMALAŞMASININ TƏMİNATI
KİMİ
S.O.Babayeva, S.R.Yaqubzadə.....51

AQROBİZNES VƏ DÖVLƏT STRUKTURLARININ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ <i>S.H.Hüseynova</i>	55
KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ REALLAŞDIRILMASI KANALLARI VƏ SATIŞ İNFRASTRUKTURUNUN MODERNLƏŞMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ <i>A.A.Şükürova</i>	59
QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ <i>Z.Q.Quliyev</i>	64
DAVAMLI EKOLOJİ TARAZLIĞIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN İQTİSADI ZƏRURİLİYİ <i>Z.B.Bayramova</i>	68
AQRAR İSTEHSALIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN TƏSİRİ MEXANİZMİ <i>Ş.K.Həsənova, R. R.İbrahimova</i>	72
ÖLKƏMİZDƏ XARİCİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFI <i>F.K.Babayeva</i>	76
İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ AQRAR SAHƏNİN MODERNLƏŞDİRMƏ PROSESİNƏ CƏLB EDİLMƏSİ İMKANLARI <i>Y.Z.Məmmədli</i>	81
QEYRİ-NEFT SEKTORU MƏHSULLARININ İXRACININ TƏŞVİQİNDƏ MARKETİNQİN ROLU <i>F.Q.Şirin zadə</i>	86
ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN TƏŞKİLİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ <i>F.C.Kərimov, M.H.Kərimova, S.F.Babakışiyeva, E.N.Musayev</i>	89
AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA İNKİŞAF QOYULUŞU DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ <i>P.S.Cəfərli</i>	93
HEYVANDARLIQ MƏHSULLARI BAZARININ ÖLKƏNİN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ ROLU <i>F.Ş.Vəliyev</i>	97
İSTEHLAK BAZARININ İNKİŞAFINDA XARİCİ TİCARƏT ƏMƏLİYYATLARININ ROLUNUN İQTİSADI QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ <i>F.V.Süleymanov</i>	101
HUMANİTAR	
AZƏRBAYCANDA MƏNƏVİ TƏRBİYƏNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN <i>Y.Ə.Aslanova</i>	107
KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ İNKİŞAFIYININ FORMALAŞMASININ TARİXİ ASPEKTLƏRİ <i>D.X.Həsənova</i>	111
AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ İNKİŞAFIYININ QOYULUŞUNUN FORMALAŞMASININ TARİXİ ASPEKTLƏRİ <i>Ş.X. Musayeva</i>	113
MÜXTƏLİF EKOLOJİ ŞƏRAİTDƏN GÖTÜRÜLMÜŞ CİNSLƏRDƏN YÜKSƏK MƏHSULDAR TUT İPƏKQURDU HİBRİDLƏRİNİN YARADILMASI <i>R.R.Hüseynova, Ə.T.Məmmədova</i>	117
MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ	121
DÜZƏLİŞLƏR	123
MÜƏLLİF ANKETİ	124

Redaksiya-nəşriyyat şöbəsinin baş redaktoru – *A.Q.Məsimov*
Elektron poçt: masimov-1@mail.ru
Telefon: 077 299 30 21

Redaktor: L.S.İmanova
Korrektor: A.A.Əliyeva

Kompüter operatoru: A.A.Əliyeva

Kağız for. 4/8. Tiraj 200
Çapa verilmişdir: 25.05.2021
Çapa imzalanmışdır: 15.06.2021
Şərti çap vərəqi 13.75. Sifariş 17.

**Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin mətbəəsində yığılmış,
rezoqrafiya üsulu ilə nəşr edilmişdir.**

Ünvan: Gəncə ş. ADAU nəşriyyatı, Ozan küç.102

Elektron ünvan: www.adau.edu.az
e-mail: info@adau.edu.az